

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Ιούνιος 2001 • τεύχος 89 • δοχ. 1000 • € 2,93

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Ίούνιος 2001

τεύχος 89 • δρχ. 1000/2,93 ευρώ

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Έλλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 10.000 δρχ./29,3 ευρώ
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ./14,6 ευρώ
Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ./22 ευρώ
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ./44 ευρώ

Ευρώπη

Έτήσια (12 τεύχη): 12.000 δρχ./35,2 ευρώ

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 15.000 δρχ./44 ευρώ

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Έθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48 (παρακαλούμε να
αναγράφεται τό όνομα του
καταθέτη)

ή
μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Αθήνα 11472
τηλ. 6470079 & fax: 6470696
e-mail: poliths@otenet.gr
Έκτύπωση: Άφοι Χρυσσοχού
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 5719937

IN MEMORIAM I

Στή μνήμη του Κωστή Παπαγιαννάκη, πού σκοτώθηκε σέ δυστύχημα, ό πατέρας του και φίλος μας Μιχάλης Παπαγιαννάκης πρόσφερε στον Πολίτη 200.000 δραχμές. Πέρασαν δύο χρόνια από τότε, ό εφιάλτης ακόμα ζωντανός. Μακάρι για τή Μαρίνα, τόν Μιχάλη, τόν αδελφό του Λευτέρη ν' ανάφρωνε ό πόνος και ή ζωή, χωρίς εκείνον, νά βρίσκει κάπως τήν πατνιασιά της.

A.E.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Μαρίνα Κόντη, Διακοπές και μεταπτυχιακό.....5
Άγγελος Έλεφάντης, Σέρβοι, στόν ίσκιο
μιάς αποφράδας ήμέρας7
Βαρόβαρα Δεσποινιάδου, Υπάρχουν και οι Μπαχάμες 9

Άγγελος Έλεφάντης, ΠΑΣΟΚ, έμπρός για τήν
άντιπολίτευση10
Θανάσης Άλεξίου, Τό εργασιακό ήθος
του «μεταφορντισμού»13
Γιώργος Σταθάκης, Τό μεταβατικό στάδιο
της Έλληνικής Άκτοπλοΐας18
Ευαγγελή Άρ. Ντάτση, Ό αγωνιστής Μακρουγιάννης:
Άνάμεσα στην άνταρσία και τήν άπειλή
της κόλασης29

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Νίκος Κολοός, «Ίστορία των μέσων μαζικής
έπικοινωνίας», από τόν Ντιντερό στό Ίντερνέτ38
Γιάννης Κουδαράς, Ήφαιστίωνες και πυροτεχνουργοί
ή άλλως τό θαύμα ως άλληλουχία σπινθήρων41
Γιώργος Φαράκλας, Ό Θουκυδίδης, τό συμφέρον
και το δίκαιο45
Κώστας Βούλγαρης, Βιβλιοκριτική των:
Γιώργου Καραβασίλη (έπιμ.), Σαπφούς Σάπφειροι
Στρατής Κούνιας, Άγιος Βασίλειος Κυνουρίας,
Συμβολή στους άγώνες
Δημήτρης Παλαιολογόπουλος, Ό Έμφύλιος Πόλεμος
στήν έπαρχία Καλαβρύτων 1946-194949

Έξώφυλλο: Σκίτσο του Renaud Perrin, από τό περιοδικό
Le Monde de l'éducation, Ίούνιος 2001.

IN MEMORIAM I

Πέθανε ή Παγώνα Στεφάνου, ή έπιφανής «άφανής». Τό πάλεψε δύο τρία χρόνια, δέν νίκησε. Αυτή πάντως δέν λιποτάκτησε στον άγώνα ενάντια στή λησμονιά. Τά θυμήθηκε όλα όσα ή ίδια, έφηβος ακόμη τότε, πέρασε τίς φυλακές του Έμφυλίου, τους συγχωριανούς της, τους συναγωνιστές και τίς συναγωνίστριές της, τίς συντρόφισσες της φυλακής. Έκείνο τό έξοχο διβλίο της, «Τών Άφανών», είναι τό δώρο πού μās άφησε για πάντα: αντιστορεϊ μέ έξοχο και ήρεμο τρόπο, όσα έζησε και είδαν τά μάτια της στά χρόνια του Έμφυλίου και τά χρόνια της Δικτατορίας των συνταγματαρχών. Στή μνήμη της ή κόρη της Κατερίνα Στεφάνου μέ τόν άνδρα της Γιώργο Κασκάνη πρόσφεραν στον Πολίτη 50.000 δραχμές. Στέφανε, Κατερίνα, Γιώργο νά είσθε καλά.

A.E.

Διακοπές καί μεταπτυχιακό

Δέν ξέρω ἂν θά προλάβω νά κάνω διακοπές γιατί πρέπει νά διαβάσω κιόλας, ἀλλά, στήν περίπτωση πού προλάβω νά μήν ξεχάσω:

1. Νά πάρω μαζί τό κινητό μου, τό ὁποῖο θά κουβαλῶ καί στήν παραλία γιά νά ἐπικοινωνῶ μέ τούς φίλους μου πού θά βρίσκονται σέ ἄλλα νησιά. «Τώρα εἶμαι στήν Ἀμοργό, ναί, ναί πολύ ὡραῖα περνᾶμε, ναί στήν παραλία. "Ὅχι, ὄχι δέν θά προλάβω νά ἔρθω στήν Ἀστυπάλαια. "Ἐλα, δέν τό πιστεύω, ὁ Χ. τά ἔφτιαξε μέ τήν Μ.; Ναί, ναί θά τά ποῦμε πάλι. Ναί, σ' ἀφήνω τώρα γιά νά μή γράφει. "Ἄντε γειά, νά περνᾶτε καλά. Φιλίακια». Δέν μπορῶ νά καταλάβω γιατί μερικοί περίεργοι μέ λοξοκοιτᾶνε ὅταν μιλάω στό κινητό!

2. Νά ἀγοράσω φορητό κομπιούτερ, ἀλλιῶς λάπτοπ, γιά νά μπορῶ νά δουλεύω παράλληλα μέ τά μακροβούτια καί νά ἔχω πρόσβαση στό Ἴντερνέτ γιά νά στέλνω e-mail.

3. Νά ἀγοράσω ἀδιάβροχο γουόκμαν γιά νά μπορῶ νά ἀκούω τήν ἀγαπημένη μου μουσική καί κάτω ἀπό τήν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας.

4. Νά πάρω μαζί μου ἐκτός ἀπό τά βιβλία πού θά χρησιμοποιήσω γιά τή διπλωματική καί λίγο ἀπό "Ἐχο (πού εἶναι διαχρονικός), λίγο ἀπό Ντεριντά (γιατί ἡ ἀποδόμηση ἀκόμα συζητιέται), ὀλίγον Λακάν καί Φρόντ (για νά καταλάβω τί πῆγε στραβά μ' ἐμένα στήν παιδική μου ἡλικία) καί ὀλίγη σύγχρονη ἑλληνική λογοτεχνία πού ἀσχολεῖται μέ φλέγοντα ζητήματα τῆς καθημερινότητας, διατηρώντας μεγάλη θεματική ποικιλία (π.χ. σχέσεις, περιγραφές ἐρωτικῶν περιπτώσεων, περιγραφές μεγέθους σεξουαλικῶν ὀργάνων, περιγραφές τοῦ πῶς περνᾶμε μιά μέρα ἀπό τό πρωῖ ὡς τό βράδυ κλπ.). Μήπως μαζεύτηκαν πολλά βιβλία καί δέν μπορῶ νά τά χωρέσω στό σακ-βουαγιάζ;

5. Νά πάω στή Γένοβα γιά νά διαδηλώσω κατά τῆς παγκοσμιοποίησης. Ἄφοῦ δέν μπόρεσα νά πάω στό Γκέτεμποργκ, πού ἦταν στοῦ διαόλου τή μάνα, τώρα εἶναι εὐκαιρία. Πρέπει νά τό ὀργανώσω. Βέβαια ἀπό τό λάπτοπ θά μπορῶ νά στέλνω e-mail στους φίλους μου γιά νά ἀποφασίσουμε πῶς θά πᾶμε καί πού θά βρεθοῦμε. Νά ἀγοράσω γιά τήν περίπτωση μιά μπλούζα λευκή καί νά συζητήσω μέ τούς ἄλλους τί στάμπα θά βάλω πάνω, πού νά ταιριάζει μέ τό ἐπαναστατικό κλίμα τῆς διαδήλωσης. Τό μόνο πρόβλημα εἶναι πού θά βρῶ τά λεφτά γιά τό ταξίδι.

6. Νά πάρω τή σκηνή μου γιατί μόνον ἔτσι θά ἐξοικονομήσω χρήματα γιά νά μπορέσω νά πάω στή Γένοβα δύο μέρες.

7. Ἐποῦ ἐπιστρέψω ἀπό τίς διακοπές νά διαμαρτυρηθῶ (κάτι πού δέν μπορῶ νά κάνω στή Γένοβα) γιά τό ἐπίπεδο τῶν μεταπτυχιακῶν σπουδῶν στήν Ἑλλάδα. Παράλληλα ὅμως νά ψάχνω καθηγητή γιά τό διδακτορικό γιατί τό μεταπτυχιακό τό κάνει πλέον καί ἡ κουτσή Μαρία. Νά διαμαρτυρηθῶ καί γιά τούς καθηγητές μου πού κυνηγοῦν εὐρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις καί φτιάχνουν μεταπτυχιακά γιά συνταρακτικά γνωστικά ἀντικείμενα, ὅπως: «Ἡ κοινωνία τῆς πληροφορίας στόν ὑποθαλάσσιο χῶρο», «Τό δίκαιο τῆς θάλασσας», «Τό δίκαιο τῆς πυγμῆς» κλπ. Μήπως πρέπει νά διαμαρτυρηθῶ γιά τό ἐπίπεδο τῆς ἐκπαίδευσης γενικότερα;

8. Νά πάρω μαζί μου «μαλακά» ναρκωτικά μήπως καί μπορέσω νά δῶ πιό ὠραία τή «σκληρή» πραγματικότητα.

9. Νά κάνω τά μαλλιά μου ράστα, ὅπως κάνουν στή Τζαμάικα, γιά νά δηλώσω ὅτι εἶμαι ἰπ καί γιατί μᾶλλον θά μοῦ πηγαίνει.

10. Νά ἐρευνήσω στίς διακοπές, πού θά ἔχω καί περισσότερο χρόνο, τό ἐνδεχόμενο ὅτι ὅσα πτυχία καί νά πάρω πάλι ἄνεργη θά μείνω. Ἄν πράγματι εἶναι ἔτσι μήπως πρέπει νά παρατήσω τό μεταπτυχιακό καί νά ἀσχοληθῶ μέ τίποτε ἄλλο;

Μαρίνα Κόντη

Καί μιά ἄλλη πρόταση γιά διακοπές, τοῦ ΒΗΜΑΖΙΝΟ, (24-6-2001), ἴσως πιό ἐνδιαφέρουσα, διά γραφίδος Κατερίνας Κολιοῦ.

Οἱ τελευταῖες διακοπές πρὶν ἀπό τό μεταπτυχιακό

01. Ενῖαν σέ σπρέι ἢ, ἐναλλακτικά, ἱαματικό νερό Vichy, μοναδικό μέσο ἐπιβίωσης στούς 40°C ὑπό σκιάν.

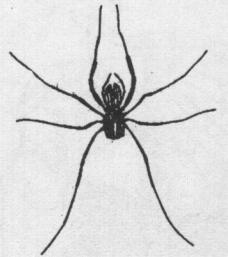
02. Τά ἀγαπημένα μου ἀσημί ἀθλητικά παπούτσια Nike Air Max.

03. Oil free ἀντηλιακό προσώπου Avène μέ δείκτη προστασίας ἄνω τοῦ 20 καί Liposan Classic γιά τά χεῖλη.

04. Discman καί ψηφιακό ραδιοφωνάκι γιά νά ἐνημερώνομαι.

05. Ἄπειρα CD – κυρίως τό «Amnesiac» τῶν Radiohead, τό «Parachutes» τῶν Coldplay, ἐπιλογές ἀπό Travis, Steeponics, Muse καί ὀτιδήποτε ἄλλο σέ βρετανικό ρόκ.

06. Φλάτ minimal πέδιλα γιά τό βράδυ καί funky κοκαλάκια γιά τά μαλλιά.

07. Ἄρωμα «Angel» τοῦ Τιερί Μυγκλέρ, γιατί μέ φτιάχνει ἡ μυρωδιά του.
08. Long last lipstick τῆς Clinique, σέ ἀπόχρωση Blushing Nude.
09. Τό κινητό (τό ὁποῖο θά εἶναι συνήθως κλειστό) καί τόν φορτιστή μου.
10. Τήν τεράστια ταχυδρομική Diesel τσάντα μου πού τά χωράει ὅλα.

(καί γιά τήν ἀντιγραφή Μ.Κ.)

Σέρβοι, στόν ἴσκιο μιᾶς ἀποφράδας ἡμέρας

Οἱ Σέρβοι ζοῦν στόν ἴσκιο τῆς ἀποφράδας ἡμέρας 28 Ἰουνίου. Στό πέραςμα τῶν αἰώνων αὐτή τήν ἡμερομηνία δέχτηκαν τά τραγικότερα πλήγματα τῆς ἱστορίας τους. Οἱ Σέρβοι, ὄχι ἡ Γιουγκοσλαβία, πού δέν ὑπάρχει πιά, οὔτε κἀν ἡ Σερβία πού κανεῖς δέν ξέρει πόση καί ποιά θά εἶναι στό ἄμεσο μέλλον, γιατί ἀκόμη καί τό κράτος Σερβία κατάντησε μιά ἀπιθανότητα, ἕνα στοίχημα.

Οἱ Σέρβοι ὡστόσο ὑπάρχουν, εἶναι τό μόνο βέβαιο σ' αὐτόν τόν ἀβέβαιο τόπο. Ἄς θυμηθοῦμε: στίς 28 Ἰουνίου τοῦ 1389, μετά τή μάχη τοῦ Κοσσυφοπεδίου οἱ Σέρβοι ὑποδουλώθηκαν στούς Τούρκους, γιά αἰῶνες, ὅπως καί ὄλοι οἱ ἄλλοι Βαλκάνιοι. Στίς 28 Ἰουνίου 1914 δολοφονήθηκε στό Σαράγεβο ὁ αὐστριακός ἀρχιδούκας Φερδινάνδος, καί ἔτσι ἄρχισε ὁ Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Ἄν μετά ἀπό ἐκεῖνον τόν φοβερό πόλεμο προέκυψε τό «Βασίλειο τῶν Κροατῶν, τῶν Σέρβων, Μαυροβουνίων καί Σλοβένων», πού τό 1929 ὀνομάστηκε Γιουγκοσλαβία καί τό 1945 Ὁμοσπονδιακή Σοσιαλιστική Δημοκρατία τῆς Γιουγκοσλαβίας, τό ἀποτέλεσμα δέν στάθηκε βιώσιμο. Τό ἴσκιωσαν τά παλιά φαντάσματα; Στίς 28 Ἰουνίου 1989 ὁ Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς, στό Κόσοβο Πόλιε, μπροστά σέ ἕνα ἑκατομμύριο διαδηλωτές Σέρβους, μέ πρώτη τήν ἱεραρχία τῆς Ἐκκλησίας, ἔβαλε τέλος στήν τιτοϊκή Γιουγκοσλαβία, ἕνα πρωτότυπο καί δυναμικό πείραμα πού θέλησε καί προσπάθησε νά θέσει τέλος στούς ἄγριους ἐθνικισμούς. Ἔτσι πυροδοτήθηκαν οἱ Γιουγκοσλαβικοί πόλεμοι —Σλοβενία, Κροατία, Βοσνία, Κόσοβο, τώρα ΠΓΔΜ—, πόλεμοι πού διέλυσαν τή Γιουγκοσλαβία καί ἔστησαν στόν τοῖχο

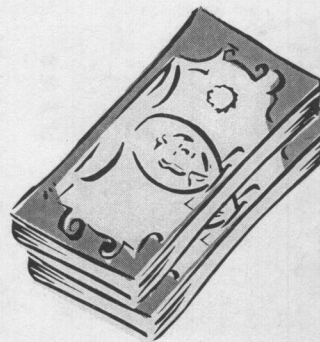

τή Σερβία. Τήν 28η Ἰουνίου 2001 διάλεξε ἡ σέρβικη κυβέρνηση νά παραδώσει στό Διεθνές Δικαστήριο τῆς Χάγης τόν Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς νά δικαστεῖ ὡς ἐγκληματίας πολέμου.

Εἶναι ἀπολύτως βέβαιο ὅτι τό «ὄραμα» τῆς Μεγάλης Σερβίας τοῦ Μιλόσεβιτς καί τῶν ἄλλων ἐθνικιστῶν, σέ συνάρτηση μέ τά ἄλλα ὁμοειδή «ὄραματα» τῆς Μ. Κροατίας, τῆς Μ. Βοσνίας, ματοκύλισαν τή Γιουγκοσλαβία. Ἄλλά γιά ἐτοῦτο τόν τραγικό ἀπολογισμό τοῦ ἀστυνομικοῦ καθεστῶτος Μιλόσεβιτς μόνον οἱ ἴδιοι οἱ Σέρβοι εἶναι ἀρμόδιοι: οἱ ἴδιοι εἶναι ἀρμόδιοι νά καταλογίσουν τίς τεράστιες εὐθύνες στους πρωταγωνιστές τῆς τραγωδίας, ἀκριβῶς ὅπως ἦταν ὁ ἴδιος ὁ σερβικός λαός πού ἔριξε τόν Μιλόσεβιτς καί ὄχι ἡ νατοϊκή ἐπιδρομή. Οὔτε τό ΝΑΤΟ οὔτε τό Διεθνές Δικαστήριο τῆς Χάγης, οὔτε ἡ Ε.Ε. ἔχουν τήν παραμικρή νομιμοποίηση νά ἀποφασίζουν γιά τό μέλλον τῆς Σερβίας, φύλακες, δῆθεν αὐτοί, τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Τά εἶχαν ποδοπατήσει στόν πόλεμο τοῦ Κόλπου, στόν πόλεμο τοῦ Κόσοβο ρίχνοντας χιλιάδες πυραύλους στό σῶμα τῆς Γιουγκοσλαβίας καί ἐνισχύοντας τούς Οὐτσεκάδες. Καμιά λεπτεπίλεπτη φιλοσοφικο-ανθρωπιστική φλυαρία δέν μπορεῖ νά καλύψει αὐτή τή βαναυσότητα τῆς «Νέας Τάξης». Τήν ἐποχή τῆς Pax Americana, ἡ μόνη ἀρχή τοῦ Διεθνoῦς Δικαίου εἶναι ἡ δύναμη καί ὁ κυνισμός τοῦ ἰσχυροτέρου, αὐτός ὁ κυνισμός πού ὑποσχέθηκε «μιά χούφτα δολάρια» γιά νά παραδώσουν οἱ Σέρβοι τόν Μιλόσεβιτς. Πράγματι οἱ διεθνεῖς «δωρητές» πρόσφεραν 1,2 δις. δολάρια γιά τήν ἀνόρθωση τῆς κατεστραμμένης Σερβίας, τή στιγμή πού οἱ βόμβες τους, στόν πόλεμο τοῦ Κόσοβο, ἐκτός ἀπό τίς ἀνθρώπινες ζωές, τούς πρόσφυγες καί τό ἀπεμπλουτισμένο οὐράνιο προκάλεσαν ὑλικές ζημιές πού ὑπολογίζονται ἀπό 5 ἕως 30 δισεκατ. δολάρια.

Τά ἄλλα «δῶρα» πού προσφέρει ἡ Pax Americana εἶναι ἐξίσου δόλια καί καταστροφικά: ἐνδυνάμωση τοῦ Οὐτσεκά στό Κόσοβο, ἐνίσχυση τῶν Ἀλβανῶν ἐθνικιστῶν στή Μακεδονία, κίνδυνος γενικευμένου ἐμφυλίου στή μικρή αὐτή χώρα, ἐξώθηση τοῦ Μαυροβουνίου σέ ἀπόσχιση —ἄλλος ἐμφύλιος ἐν ὄψει—, ἐνδεχόμενο ἀπόσχισης τῶν μουσουλμάνων στό Σατζάκ (Ν. Σερβία) καί τῶν Οὔγγρων στή Βοϊβοντίνα, ἀποκλεισμός τῆς Σερβίας ἀπό τή θάλασσα, περιορισμός της στό παλαιό πασαλίκι τοῦ Βελιγραδίου, ταπείνωση ἐνός μεγάλου βαλκανικοῦ λαοῦ, πού εἶχε τό θράσος ν' ἀντισταθεῖ μέ ἐπιτυχία στους Γερμανούς, νά διεκδικήσει τήν ἀνεξαρτησία του ἀπό τή σταλινική Σοβιετική Ἑνωση.

Κι ἐδῶ βρίσκεται τό μέγα πρόβλημα: ἡ ταπείνωση τοῦ σερβικοῦ λαοῦ (μιά ταπείνωση πού ἐξαγνίζει, ὡς μάρτυρα, τόν Μιλόσεβιτς: οἱ φύλακες τῶν

ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων τό κατάφεραν κι αὐτό). Ποῦ θά ὀδηγήσει αὐτή ἡ ταπείνωση; Στήν ἀναβίωση τοῦ πιό ἄγριου ἐθνικισμοῦ, σέ γλοιώδη ὑποταγή ὅπως ἐξωθεῖ ὁ ἀμερικανόφιλος Ζόραν Τζίντζιτς, σέ φαινόμενα ἀ λά Πούτιν στή Ρωσία, σέ νέους πολέμους στά Βαλκάνια; Εἴμαστε ἀκόμη στήν ἀρχή...

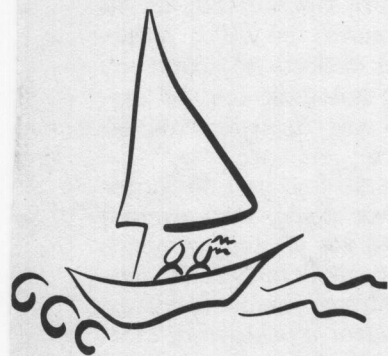
Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Ἵπάρχουν καί οἱ Μπαχάμες

Ἄν τίς δυτικές ἀκτές τοῦ Σαρωνικοῦ, ἀπ' τόν Πειραιά καί πέρα τίς ἔφαγε ἡ βαριά βιομηχανία, ἄν τή φαληρική ἀκτὴ τὴν ἀχρήστευσε τό μπάζωμα, ὡστόσο ἀπ' τό φαληρικό Δέλτα ὡς τό Σούνιο, ὁ Σαρωνικός μέχρι τώρα ἄντεξε. Χοντρικῶς. Παρά τὰ ξενοδοχεῖα, τίς βίλλες, τὰ μπαγκαλόους, τοὺς νέους οἰκισμούς πού ἀναρριχήθηκαν ἀπ' τὴ θάλασσα ὡς τίς ὑπώρειες τοῦ Ἵμηττοῦ, παρά τίς μαρίνες, τὰ ἱστιοφόρα καί τὰ ταχύπλοα, ἐνάντια στόν τεράστιο ἀνθρώπινο φόρτο πού δέχονται οἱ πλάζ καί τὰ βραχῶδη μικρολίμανά του, ἐνάντια στό νεοπλουτισμό καί κοσμοπολιτικό στύλ, ὁ Σαρωνικός ἦταν τόσο ὁμορφος πού δέν μπόρεσε νά τόν γονατίσει ἡ ἀσχήμια τῶν ἔργων τῶν σύγχρονων ἀνθρώπων. Κι ἄν τοὺς δύο τρεῖς μῆνες τοῦ καλοκαιριοῦ στεναῖζει κι αὐτός κάτω ἀπό τὴν ἀνθρώπινη πλημμυρίδα, ὡστόσο μέ φθινοπωρινό, χειμωιάτικο κι ἀνοιξιάτικο καιρό ὁ Σαρωνικός εἶναι φιλικός, ἀνάσα ζωῆς καί ὁμορφιάς. Ἐπιπλέον μέ τὰ ἔργα βιολογικοῦ καθαρισμοῦ τὰ νερά του καθάρισαν, ἔφυγε ἡ λίγδα, γύρισαν τὰ ψάρια, μπορεῖς νά κολυμπήσεις παντοῦ χωρὶς κίνδυνο κι ἀηδία, σάν νά βρίσκεσαι στήν Ἀστυπάλαια, ἢ περίπου.

Ἦσπου, ἀπ' ἄκρον σ' ἄκρον ἔγινε πλέον ἐμπόρευμα. Ὅ,τι ὡς τώρα δέν εἶχε κατακτήσει ὁ ἄρχων ιδιώτης, παραδόθηκε ὀλοσχερῶς στήν ιδιωτικὴ πρωτοβουλία, στή λαίμαργη ιδιωτικὴ ἀσυδοσία. Ἀπ' ἄκρον σ' ἄκρον πλέον μαρίνες, ξενοδοχειακά συγκροτήματα, χῶροι ἀθλοπαιδιῶν, συνεδριακά κέντρα, εἰδικές πλάζ, καί παντοῦ μαντρώματα. Θά εἶναι ἀδύνατο πλέον νά κατέβεις στήν ἀκροθαλασσιὰ ἢ νά κουρνιαῖς σέ κανένα βραχάκι. Ἀπό κοινὸ καί κοινόχρηστο δημόσιο ἀγαθὸ γιὰ ὅλους τοὺς κατοίκους τοῦ Λεκανοπεδίου ὁ Σαρωνικός μεταβάλλεται σέ ιδιωτικὸ χῶρο, γιὰ λίγους, πλούσιους καί κοσμοπολίτες. Τό Λεκανοπέδιο ἀποκόπτεται ἀπὸ τὴ θάλασσά του. Καί οἱ κάτοικοί του; Μά ὑπάρχουν καί οἱ Μπαχάμες.

Βαρβάρα Δεσποινιάδου

ΠΑΣΟΚ: ΕΜΠΡΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΤΙΠΟΛΙΤΕΥΣΗ

του Άγγελου Ήλεφάντη

Ο κ. Σημίτης ἀνήγγειλε αἰφνιδιαστικά πρόωγη διεξαγωγή τοῦ συνεδρίου τοῦ ΠΑΣΟΚ γιά τόν προσεχή Ὀκτώβριο. Δικαίωμά του, εἶναι ἐσωτερική ὑπόθεση τοῦ ΠΑΣΟΚ, πολύ περισσότερο πού τήν σχετική ἀπόφαση ἀποδέχτηκε ὁμόφωνα τό Ἐκτελεστικό. Πολλοί μίλησαν γιά ἐκδιασμό τοῦ Σημίτη πρὸς τὰ ἀμφισβητοῦντα στελέχη τοῦ κόμματός του, γιά προσπάθεια ἐντυπωσιασμοῦ τῆς κοινῆς γνώμης, γιά προσπάθεια διάσωσης τοῦ καταρρέοντος κυβερνητικοῦ σκάφους, δεδομένου ὅτι οἱ δημοσκοπήσεις φέρουν τό ΠΑΣΟΚ σαφῶς πίσω ἀπό τήν Ν.Δ. καί τή δημοτικότητα τοῦ πρωθυπουργοῦ κάτω ἀπό ἐκείνη τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Ν.Δ. Πιθανόν, πολλές ἀπ' αὐτές τίς ἐκτιμήσεις νά ἰσχύουν καί σίγουρα οἱ κινήσεις ἄμυνας ἢ ἀντεπίθεσης τοῦ πρωθυπουργοῦ δέν εἶναι χωρίς σημασία γιά τὰ πολιτικά πράγματα τοῦ τόπου. Καλό εἶναι νά τὰ ψάχνουμε καί νά ψαχνόμαστε.

Μαζί μέ τίς δημοσκοπήσεις, πού φέρνουν τό ΠΑΣΟΚ νά ἀποχαιρετᾶ μετ' οὐ πολύ τήν ἐξουσία, ἐνδιαφέρον ἔχει καί μιᾶ ἄλλη πιό πρόσφατη (δημοσκόπηση V-PRC - *Κυριακάτικη Ἐλευθεροτυπία* 1-7-2001): ὅτι δηλαδή τό 75% τῶν ἐρωτηθέντων τάσσεται ὑπέρ τῆς ἀλλαγῆς πολιτικῆς ἀπό τόν κ. Σημίτη. Ἄν τή γνώμη αὐτή τή συσχετίσουμε μέ μιᾶ ἄλλη ἐπισημοτάτη δημοσκόπηση, διά τῆς λαϊκῆς ἐτυμηγορίας αὐτή πού εἶναι καί ἡ ἐγκυρότερη, δηλαδή τό φρόνημα πού διατρέψαν ἑκατοντάδες χιλιάδες πολίτες στίς γιγαντιαίες διαδηλώσεις γιά τό ἀσφαλιστικό σέ ὅλη τή χώρα, διαδηλώσεις πού ἐστρέφοντο σαφέστατα κατά τῆς κυβερνητικῆς πολιτικῆς, τότε τὰ συμπεράσματα πού μπορούμε νά συναγάγουμε εἶναι ἐπίσης σαφέστατα.

Τό ΠΑΣΟΚ ἔχει χάσει τήν πλειοψηφία τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος, ὀριακή ἄλλωστε, πού ἕνα χρόνο πρῖν τό εἶχε φέρεϊ στήν ἐξουσία. Ὑπάρχει μιᾶ μετατόπιση πρὸς τή Ν.Δ.: καί λαϊκῶν στρωμάτων, τά ὅποια ἡ ἐκσυγχρονιστική πολιτική τοῦ κ. Σημίτη ἀντιμετώπισε μέ κοινωνική σκληρότητα καί μεσοστρωμάτων -τά ὅποια συνήθως ἐκλέγουν πρωθυπουργό καί κυβέρνηση- πού ἕνα σημαντικό μέρος τους αἰσθάνεται ὅτι βρίσκεται σέ ἀνασφάλεια καί ἐκτός τοῦ νυμφῶνος τόν ὁποῖο ὑπόσχονται οἱ Ὀλυμπιακοί, τά μεγάλα ἔργα καί ὁ πακτω-

λός τοῦ Γ' Κοινοτικοῦ Προγράμματος. Μπορεῖ κανεῖς, ὅπως πολλοί τό πράττουν, νά προσθέσει τή «φυσιολογική» φθορά τῆς ἐξουσίας, ἀκόμα καί λόγους ψυχολογικούς γιατί, λένε πολλοί, «βαρέθηκαν νά τοὺς βλέπουν». Τό κύριο ὅμως εἶναι ὅτι οἱ κοινωνικοὶ λόγοι εἶναι αὐτοὶ πού καθορίζουν τίς πολιτικές συμπεριφορές. Κι αὐτό ἐξάγεται ὄχι ἀπό κάποια διάθεση συμφωνίας μέ τήν κοινωνιολογική ὀρθοδοξία ἀλλά ἀπό τὰ ἀπτά καί ἀναντίλεκτα σημάδια τῶν καιρῶν.

Βέβαια τό ΠΑΣΟΚ χάνει ἀλλά δέν καταρρέει, διατηρεῖ τήν πιστή σ' αὐτό ἐκλογική του βάση. Κόμμα ἐξουσίας τόσα χρόνια, κόμμα μέ ἰσχυρές συνδέσεις μέ ὅλα τὰ κοινωνικά στρώματα, τήν ἱστορία τους καί τή σημερινή του πραγματικότητα, δέν ὑπάρχει περίπτωση μέσα σέ λίγους μήνες νά γνωρίσει κατάρρευση, σάν ἐκείνη, γιά παράδειγμα, πού ἐξαφάνισε τήν Ε.Κ. μεταξὺ 1977 καί 1981.

Τό πραγματικό πρόβλημα γιά τό ἄμεσο μέλλον βρῖσκεται ἄλλοῦ. Πόση θά εἶναι ἡ ὑποχώρηση τοῦ ΠΑΣΟΚ, ἂν εἶναι ἄμεσα ἀντιστρέψιμη, ἂν ὁ κ. Σημίτης ἔχει τὰ πολιτικά ἐργαλεῖα στή διάθεσή του νά ἀντιμετωπίσει τήν κατάσταση. Εἶναι σαφές ὅτι ὁ πρωθυπουργός χρησιμοποιεῖ τή συνεδριακή διαδικασία, ἀπό τήν ὁποία πιστεύει ὅτι θά βγεῖ ἐνισχυμένος, γιά νά πετύχει τή διεύρυνση τῆς ἐκλογικῆς του βάσης. Δέν δίνει τή μάχη ὅμως κατ' εὐθείαν στό κοινωνικό ἐπίπεδο ἀλλά στό κομματικό. Καί τοῦτο διότι οὔτε θέλει οὔτε πιά μπορεῖ ν' ἀλλάξει πολιτική. Ἄν τό ἔπραττε θά ἔχανε κι ἐκείνους πού προσδοκοῦν σ' αὐτή τήν πολιτική καί θά ὁμολογοῦσε ὅτι ὡς τώρα βρισκόταν σέ λάθος δρόμο. Ἄν καταφέρει στό συνέδριο νά «πείσει» τό κόμμα του ἀφ' ἐνός γιά τήν ὀρθότητα τῆς πολιτικῆς του, ἀφ' ἐτέρου γιά τό ἀναντικατάστατο τῆς ἀρχηγίας του θά μπορέσει, ἴσως, νά περιορίσει τίς ἀπώλειες.

Ἔτσι, τό διακύβευμα τοῦ συνεδρίου, πού θά πιστοποιηθεῖ ἀπό τὰ πράγματα, εἶναι ποιός, ποιά ἡγετική ὁμάδα, κυρίως μέ ποιά πολιτική καί μέ ποιές προϋποθέσεις συσχετισμοῦ δύναμης ὡς πρὸς τή Ν.Δ. θά διαχειριθεῖ τήν ἐπερχόμενη ἐκλογική ἡττα, ἐπομένως ποιός καί μέ ποιούς ὅρους θά εἶναι ἡ μελλοντική ἀντιπολίτευση. Οἱ προοπτικές τοῦ συνεδρίου ἐγγράφονται

σέ ορίζοντα πενταετίας. Διότι είναι η ποιότητα της αντιπολίτευσης που κάνει ένα κόμμα να επανέλθει στην εξουσία, πολύ περισσότερο που η Ν.Δ. ούτε θέλει ούτε μπορεί να προβάλει άλλη πολιτική. Τά ίδια με τό ΠΑΣΟΚ θά πει για τούς 'Ολυμπιακούς, τό ασφαλιστικό, τήν απορρύθμιση και έλαστικοποίηση τής εργασίας, τά μεγάλα έργα, τόν τρομονόμο, τήν εκπαίδευση. Τό ΠΑΣΟΚ στήν αντιπολίτευση επιστρατεύοντας όση λαϊκιστική δεινότητα έχει -και έχει μπόλικη- θά αποκαλύπτει, θά ξεσκεπάξει τή δημαγωγία τής Ν.Δ., όπως πράττει αυτή τώρα ενάντια στό κυβερνητικό κόμμα. Έτσι ό φαῦλος κύκλος συνεχίζεται: ανά δεκαετία ή πενταετία από τό ΠΑΣΟΚ στή Ν.Δ., από τή Ν.Δ. στό ΠΑΣΟΚ και τοῦμπαλιν.

Και τοῦμπαλιν καθόσον ζοῦμε σέ πολιτικό σύστημα του «ἀποκλειόμενου τρίτου». Διότι τρίτος δέν είναι ούτε ό Σαμαράς ούτε ό Τσοβόλας ούτε ό θορυβοποιός 'Αβραμόπουλος. Ό Τσοβόλας για παράδειγμα όχι μόνο δέν έπωφελεῖται από τήν ὑποχώρηση του ΠΑΣΟΚ αλλά χάνει ακόμη περισσότερο. Τό ίδιο και ό καγκελάριος Δήμαρχος 'Αθήνας. Τρίτος θά μπορούσε να είναι ή 'Αριστερά, ή ανανεωτική 'Αριστερά πίο συγκεκρομένα. Και είναι ενδιαφέρον είναι ότι οι τελευταίες δημοσκοπήσεις τήν φέρουν ελαφρώς δυναμωμένη, τάση πού, νομίζω, θά ενισχυθεῖ. Θά μπορέσει ή ανανεωτική 'Αριστερά να αποκολληθεῖ από τήν προοπάθεια δικαίωσης για τό παρελθόν; Ν' ανταποκριθεῖ ριζοσπαστικά στόν ὑπαρκτό λαϊκό ριζοσπαστισμό; Νά αντισταθεῖ στόν νεοφιλελευθερισμό και κυρίως στίς μεγάλες αδράνειες και αναχρονισμούς τής ελληνικής κοινωνίας, από τούς όποιους ό μεγαλύτερος και πίο καταστροφικός είναι ότι τά δύο μεγάλα κόμματα, ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ., χωρίς καμιά μεγάλη ιδέα για τόν τόπο, συγκεντρώνουν πάνω από τό 85% του ελληνικού εκλογικού σώματος; Για να σπάσει αυτή ή αδράνεια, ό πραγματικός αναχρονισμός -κι όχι εκείνον που καταγγέλλουν οι ποικιλώνυμοι «έκσυγχρονιστές»- ή 'Αριστερά πρέπει να γίνει δυσάρεστη στα μικροαστικά βολέματα και τίς λαϊκιστικές ευκολίες. Νά ξαναγίνει, με τούς σύγχρονους όρους, σοσιαλιστική. Τότε δέν θα φαντάζει ως τό αδύναμο «ἀποκλειόμενο τρίτο» και θά καταργεί εκείνο τό «τοῦμπαλιν». Εκεί δοκιμάζεται ή 'Αριστερά, όλοι μας.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ

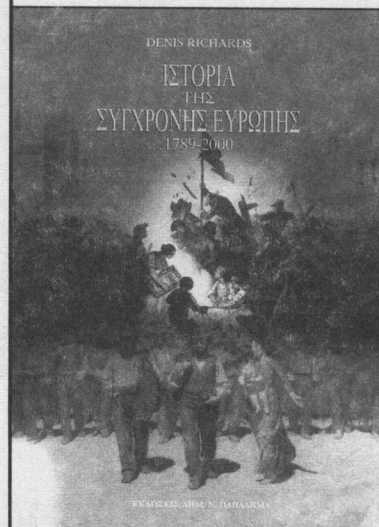
DENIS RICHARDS

Ιστορικός

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Από τη γαλλική επανάσταση
ως το τέλος του 20ου αιώνα

Με ειδικό Παράρτημα
για την Ελληνική Ιστορία

Μετάφραση
Φ. Κ. ΒΩΡΟΣ

Δεμένο
με 788 σελίδες, 71 εικόνες
εκτός κειμένου και 23 χάρτες

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΠΑΔΗΜΑ
Προσφορά στον Πολιτισμό
Ιπποκράτους 8 Αθήνα
Τηλ.: 36.27.318

ΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΚΟ ΗΘΟΣ ΤΟΥ «ΜΕΤΑΦΟΡΝΤΙΣΜΟΥ»¹

του Θανάση Ἀλεξίου

Ἡ ἀναδιάρθρωση τῆς παραγωγῆς, πού ἔχει ταυτιστεῖ μέ τόν «μεταφορντισμό» καί τήν «εὐέλικτη» παραγωγή ἐπιβάλλει μιάν ἄλλη ἠθική τῆς ἐργασίας. Ἡ ἠθική αὐτή βασίζεται σέ μεγάλο βαθμό στόν ὑποκειμενικό παράγοντα τῆς ἐργασίας, δηλαδή στό ἄτομο καί τίς ἰκανότητές του, στοιχεῖα πού εἶχε ὑποβαθμίσει ὁ τεῖλορισμός. Ὅπως θά φανεῖ καί στήν ἀνάπτυξη τῆς προβληματικῆς ἡ νέα ἠθική τῆς ἐργασίας ξεκινᾷ ἀπό τήν ὑπόθεση πώς ἡ ἐργασία ἔχει ἐμπλουτιστεῖ καί ἀναβαθμιστεῖ καί πώς αὐτό ἀφορᾷ τήν ἐργασία ὄλων τῶν ἐργαζομένων. Καθώς μάλιστα στήν ὑπόθεση αὐτή τό ἄτομο καί ἡ προσωπικότητα του συνιστοῦν κεντρικό στοιχεῖο τοῦ πολυδύναμου καί πολυλειτουργικοῦ ἐργαζόμενου ἡ νέα ἐργασιακή ἠθική ἀξιώνει νά διαμορφώσει ἐπίσης μιάν ἄλλη σχέση τοῦ ἀτόμου μέ τήν ἐργασία πού θά βασίζεται ὅμως ὄχι σέ ἠθικό-θρησκευτικές ἀξίες ἀλλά σέ ἐγκόσμιες ἀξίες, σέ μεταῦλικές ἀξίες. Ὡστόσο γιά τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ πού θά πρέπει νά ἰκανοποιήσει πρῶτα τίς ὑλικές του ἀνάγκες γιά νά ἔχει μεταῦλικές ἀξίες ἡ νέα ἐργασιακή ἠθική λειτουργεῖ ἰδεολογικά, ὑπαγορεύοντάς του συγκεκριμένες στάσεις καί συμπεριφορές.

Σύμφωνα μέ τόν Μάξ Βέμπερ ὁ ἄνθρωπος τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας ἔχει μιᾶ ἐσωτερική σχέση μέ τήν ἐργασία γιά νά ἀποδείξει μέσω αὐτῆς τήν ἀφοσίωσή του στό θεό (προτεσταντική ἠθική), ὅπως τό ζητοῦσε ἐξἄλλου ἡ ἴδια ἡ θρησκεία, ἀλλά καί γιά νά ἀναβαθμιστεῖ κοινωνικά καί νά αἰσθανθεῖ μέλος τῆς ἀναδυόμενης κοινωνίας, ἡ ὁποία βασίζοταν ἀποκλειστικά στήν ἐργασία. Βεβαίως οἱ μετατοπίσεις αὐτές σέ ἐπίπεδο ψυχισμοῦ καί κοινωνίας ἀποτελέσαν μέρος μιᾶς πολιτισμικῆς διαδικασίας, καθώς ἔπρεπε νά ἀναδιαμορφωθεῖ ὁ θυμικός κόσμος τοῦ προβιομηχανικοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἀνθρώπου πού εἶχε μιάν ἄλλη σχέση μέ τήν ἐργασία, τό χῶρο καί τό χρόνο.

Ἄν σήμερα μιλάμε γιά κρίση τῆς ἐργασίας, ἐννοοῦμε πιθανόν περισσότερο ὅτι ἡ ἐργασία ἔπαυσε πλέον νά θεωρεῖται ἠθική ὑποχρέωση καί ὄχι βέβαια πώς ὑπάρχουν ἄλλες δυνατότητες ἐπιβίωσης ἐκτός ἀπό τήν ἐργασία. Ἐτσι, λοιπόν, ἐνῶ σέ ἐπίπεδο κοινωνίας ἡ ἐργασία ἀνάλογα μέ τό κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο ἐπανα-

προδιορίζεται κανονιστικά, θεωρούμενη λιγότερο ἢ περισσότερο ἠθική ὑποχρέωση σέ ἐπίπεδο συστήματος ἡ ἐργασία ἀποτελεῖ ὅπως καί πρῖν τήν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά τήν ἐνταξη τοῦ ἀτόμου ἀποτελώντας τόν αὐτονόητο ὄρο γιά τήν ἐπιβίωσή του. Μ' αὐτή τήν ἐννοια ἡ ὑποχώρηση τῆς ἐργασίας ὡς ἀνταξίας ἀφορᾷ ἀνασημασιοδοτήσεις στό κοινωνικό ἐπίπεδο, δηλαδή στό ἐπίπεδο τῶν ἀξιών καί τῶν ἀντιλήψεων ἀπέναντι στήν ἐργασία. Οἱ προσδιορισμοί γιά τήν ἐργασία πού προκύπτουν σ' αὐτό τό χῶρο, ὁ ὁποῖος εἶναι αὐτονόητα ἕνας χῶρος ἰδεολογικῆς ἀντιπαράθεσης καί ἀγώνων γιά ἡγεμονία, νομιμοποιοῦν πολιτικές πού ἐπηρεάζουν κρίσιμα ζητήματα πού ἀφοροῦν καί τήν ἐργασία (ἐρ-

1. Ἀνακοίνωση στό συνέδριο: «Κοινωνικές ἐξελίξεις στήν Ελλάδα καί στή σύγχρονη Εὐρώπη» πού διοργάνωσε τό ΕΚΚΕ καί ὁ Σύλλογος Ἑλλήνων Κοινωνιολόγων στό Πάντειο Πανεπιστήμιο 24/27-5-2001.

γαιακές σχέσεις, εκπαιδευτικό σύστημα, πολιτικές ασχολήσεως κλπ.).

Εφόσον οι άνθρωποι πρέπει να εργάζονται και σήμερα για να επιβιώσουν, ή συζήτηση για το «τέλος της εργασίας» παραμένει μάλλον μία φιλολογική συζήτηση. Όσο για να λειτουργήσει ή εργασία κανονιστικά και να διαμορφώσει θετικές συμπεριφορές και στάσεις, προϋποθέτει ότι οι εργαζόμενοι θα επιβεβαιώνονται και θα αυτοαναγνωρίζονται στην εργασία τους ως ήθικα δρώντα πρόσωπα. Από την άλλη, για να ταυτιστούν οι εργαζόμενοι με την εργασία σημαίνει ότι αυτή θα πρέπει να έχει εμπλουτιστεί και αναβαθμιστεί, να περιοριστεί δηλαδή ο άλλοτριωτικός της χαρακτήρας.

Βεβαίως οι διαδικασίες εξορθολογισμού του τείλορισμού αλλά και του «μεταφορντισμού», ο οποίος θα πρέπει να έννοηθεί περισσότερο ως «υπερφορντισμός» με την έννοια ότι ενσωματώνει στην εργασιακή διαδικασία δεξιότητες και ικανότητες των εργαζομένων που ο αυστηρός καταμερισμός εργασίας του τείλορισμού είχε απωθήσει και αποκλείσει, καταλήγουν μάλλον στην εξαφάνιση του ανθρώπινου παράγοντα, έπομένως και του ήθικου του περιεχομένου από την άμεση βιομηχανική παραγωγή. Στο βαθμό που αντικειμενοποιείται ή εργασιακή διαδικασία και ελαχιστοποιείται ή επίδραση του ανθρώπινου παράγοντα εκλείπουν και οι χώροι αυτονομίας όπου θα μπορούσε να εμφανιστεί μία ήθικη στάση απέναντι στην εργασία. Από την άλλη ή εμβάθυνση του καταμερισμού εργασίας με την αποειδίκευση που επιφέρει σε επίπεδο εργασιακής διαδικασίας μπορεί να έρμηνευτεί και σαν «άποεπαγγελματοποίηση» της εργασίας με την έννοια πώς χάνεται ο λόγος ύπαρξης υποκειμενικής πλευράς του επαγγέλματος, δηλαδή ή δέσμη υποχρεώσεων και αξιώσεων που συνδέεται με μία συγκεκριμένη εργασιακή λειτουργία, της περηφάνιας και της κοινωνικής αναγνώρισης του παραγωγού.²

Παρόλο που ή αντικειμενοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας οδήγησε στην άποεπαγγελματοποίηση, ή οποία μπορεί να έννοηθεί και ως εκκοσμίκευση της εργασίας καθώς αυτή απελευθερώνεται από ήθικες δεσμεύσεις, από ή δεκαετία του '70 και μετά παρατηρείται μία αλλαγή των κανονιστικών και αξιακών προσανατολισμών, ή οποία διαμορφώνει μία άλλη σχέση με την εργασία και πηγάζει από πραγματιστικές-κοινοτιστικές αντιλήψεις. Σε μεγάλο βαθμό ή αλλαγή αυτή αντανακλούσε ανακατατάξεις σε επίπεδο παραγωγικής και εργασιακής διαδικασίας (αύξηση του κόστους εργασίας, ελέκτικες μορφές παραγωγής κλπ.) ή ανακατατάξεις στο επίπεδο του πολιτιστικού έποικοδομήματος καθώς αυτό μετά την κοινωνική διαμαρτυρία της δεκαετίας του '60 φαίνεται να αποκτά μία δική του δυναμική αναθεωρώντας ισχύουσες αντιλήψεις για ή ζωή, την εργασία, την οικογένεια κλπ. Κυρίως όμως μία γενικευμένη δυσφορία για την εργασία, τις συνθήκες και τό περιεχόμενο της υπέσκαπτε την αντι-

προσωπευτικότητα της εργασίας ως ήθικης (αυτ)αξίας ενώ ή έκπτωση από την εργασία (άνεργία κλπ.) άμφισθητούσε έμπρακτα την ενσωματωτική δυνατότητα της εργασίας όπως συνέβαινε τις προηγούμενες δεκαετίες μετά τον πόλεμο.

Χαρακτηριστικό για την αλλαγή του εργασιακού ήθους είναι ή επανεκτίμηση της εργασίας και του επαγγέλματος και ή στροφή προς μεταύλικές αξίες, οι οποίες σύμφωνα με την νέα αντίληψη θα πρέπει να διέπουν πλέον τό εργασιακό και επαγγελματικό περιβάλλον. Στην ύλικότητα της εργασίας, με την έννοια ότι τά άτομα προσανατολίζονται σε αξίες που έχουν να κάνουν με την ασφάλεια, την εκπλήρωση υποχρεώσεων, τό εισόδημα, την σταδιοδρομία κλπ. προσβλέπουν και εφόσον δεχτούμε σαν έγκυρη την κατηγοριοποίηση του Ρ. Ίγγελχαρντ (R. Ingelhardt) στρώματα του πληθυσμού, τά οποία εκτίθενται στις συνέπειες της έκσυγχρονιστικής διαδικασίας. Αντίθετα στρώματα του πληθυσμού που προσβλέπουν σε μία σύζευξη της εργασίας και του επαγγέλματος με την προσωπική τους ζωή προβάλλουν ως κύριες αξίες, συνυφασμένες με την εργασία, την αυτονομία, την ατομικότητα, την συμμετοχή και την απόλαυση του ελεύθερου χρόνου. Στην εργασία αναζητούνται πλέον στοιχεία τά οποία μέχρι πρότινος ανήκαν ή μπορούσαν να ικανοποιηθούν στην ιδιωτική σφαίρα.³

Βεβαίως σε συνθήκες κυριαρχίας της άγοράς, ή οποία ως γνωστόν αναγνωρίζει μόνο ατομικές επιδόσεις, ή αυτοπραγμάτωση και ή αυτονομία του ατόμου δύναται να έννοηθούν, όπως συμβαίνει εν μέρει στον κομμουνιστικό και στον «τρίτο δρόμο» και ως προϋπόθεση του ενός από τις αξιώσεις της πλειοψηφίας. Σύμφωνα μ' αυτές τις αντιλήψεις τό (κείνιο) κράτος ως θεσμοσμένη μορφή των ισοροπιών και των αντιθέσεων στην κοινωνία (civil society) θα πρέπει να αποσυρθεί αφήνοντας τό πεδίο ελεύθερο στά άτομα να αναπτύξουν τις δημιουργικές τους ικανότητες μετατρέποντας τους άλλους σε μέσον για την επίτευξη των σκοπών τους.⁴ Οι αξίες του τρίτου δρόμου: «έλευθερία ως αυτονομία», όπως και «κανένα δικαίωμα χωρίς υποχρεώσεις» που σε επίπεδο ουσίας πολύ λίγο αποκλίνουν από την άρχή της Νέας Δεξιός για «αυτονομία της κοινωνίας των πολιτών» και κλείνουν τό μάτι σε σοσιαλδαρβινιστικές θεωρήσεις του κοινωνικού προβλήματος, είναι μάλλον άπιθανο να μπορέσουν να συγκρατήσουν τον φονταμενταλισμό της άγοράς και

2. Offe C., *Κοινωνία της εργασίας*, Αθήνα 1993, σ. 227.

3. Ingelhardt R., *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics*, Princeton 1977, σ. 995 και Bollte K.-M., *Wertewandel, Lebensführung, Arbeitswelt*, München 1993.

4. Macintyre, A., «Marx' "Thesen über Feuerbach"-ein Weg, der nicht beschritten wurde», *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 4, 1996, σ. 543.

νά προστατεύσουν τό αδύνατο άτομο, πόσο μάλλον όταν ό συγγραφέας του έγγραφει στά άρνητικά τής κλασσικής Σοσιαλδημοκρατίας τήν κατίσχυση του κράτους έναντι τής κοινωνίας των πολιτών.⁵

Όστόσο, αυτή ή άλλαγή στο εργασιακό ήθος δέν μπορεί νά εξηγηθεϊ μόνο με κοινωνικό-ψυχολογικούς όρους, όπως συμβαίνει στον Ίνγκελχαρντ. Έν μέρει τό νέο ήθος διαμορφώθηκε από τήν άμφισβήτηση των κυρίαρχων άρχων τής μεσαιας άστικής τάξης, οι όποιες με άστικούς όρους σήμαιναν άναβολή τής ικανοποίησης, ψυχολογικές άνασχέσεις και όρθολογικούς και τεχνολογικούς τρόπους σκέψης.⁶ Σ' ένα βαθμό ή άλλαγή του εργασιακού ήθους επιβλήθηκε από τά νέα εργασιακά καθήκοντα, στα όποια ή εργασία έπρεπε νά ανταποκριθεϊ στο περιβάλλον τής «μεταβιομηχανικής κοινωνίας». Ό νέος τύπος εργατικής δύναμης διαφοροποιείται άπέναντι στον αντίστοιχο τύπο του πειθαρχημένου τεϊλορικού τρόπου εργασίας που προσανατολίζεται πρωτίστως στην ικανοποίηση πραγματιστικών (ύλικών) άναγκών, στο ότι αυτός —σύμφωνα με τή θέση του «μεταφορντισμού»— θά έπρεπε νά άναπτύξει γνωστικές και συγκινησιακές ικανότητες που ανταποκρίνονται στην πολυδύναμη εργασιακή διαδικασία. Η νέα ήθική τής εργασίας θά ήθελε νά περιγράψει τον πολυλειτουργικό εργαζόμενο με τς μεταύλικές άνάγκες του που προκύπτουν από τήν διαφοροποίηση και τήν έξατομίκευση τής κατανάλωσης.⁷

Βεβαίως είναι ένα ζήτημα κατά πόσον ή «εύελικτη παραγωγή» άποτελεϊ τό κεντρικό στοιχείο πλέον τής παραγωγικής διαδικασίας που έχει αντικαταστήσει τήν παραγωγή μαζικής κλίμακας ή κατά πόσον αυτή ή εύελικτια που προβάλλεται από τον λόγο του «μεταφορντισμού», δέν άποσκοπει πρωτίστως στην εύελικτια τής εργασιακής διαδικασίας και των εργασιακών σχέσεων, άναγκαίας συνθήκης για νά άποδεσμευτεϊ ζωντανή εργατική δύναμη και νά άντισταθμιστεϊ μ' αυτόν τον τρόπο ή πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους του κεφαλαίου. Και αυτό γιατί ή ύπεραξία άποσπάται από τήν ανθρώπινη εργασία και όχι από τς μηχανές και τά αυτοματοποιημένα συστήματα.

Τυπικά ή νέα εργασιακή ήθική άπομακρύνεται από τήν ήθική του καπιταλισμού, καθώς ό εύδαιμονιστικός καταναλωτισμός άντιστρατεύεται προφανώς τον άσκητισμό και τήν εγκράτεια που σύμφωνα με τον Μ. Βέμπερ χαρακτηρίζει τήν προτεσταντική ήθική. Η θέση του Μ. Βέμπερ για τήν άναστολή τής ικανοποίησης των άναγκών άναφέρεται στη διαμόρφωση μιάς έπενδυτικής συνείδησης, προϋπόθεση για τον σχηματισμό κεφαλαίου. Έχοντας αυτός ύπόψη του τον όρμέφυτο καταναλωτισμό των εύγενών, παραγνώρισε πιθανόν, όπως ισχυρίζεται ό Μ. Βέμπερ, τή σημασία τής κατανάλωσης ως κινητήριας δύναμης του καπιταλισμού.⁸

Αν ό Μ. Βέμπερ περιέγραφε ιδεοτυπικά τς ιδιότητες που έπρεπε νά διέπουν χαρακτηρισολογικά τον άστό, αυτές οι ιδιότητες, όπως άπορρέουν από μιά δη-

μώδη αντίληψη και έγγράφονται στον «μεταφορντισμό», περιγράφουν σήμερα τον ιδεότυπο του νέου εργαζομένου. Αυτός σ' αντίθεση με τον προλετάριο μισθωτό εργάτη τής πρώιμης έκβιομηχάνισης και τον ειδικευμένο εργάτη του φορντισμού με τή σταθερή άπασχόληση μετατρέπεται σε συνθήκες μεταμισθωτής εργασίας και ελαστικοποίησης τής εργασίας σε επιχειρηματία που διαχειρίζεται τήν εργατική του δύναμη και φροντίζει για τή διατήρηση τής ανταγωνιστικότητας τής.⁹ Από τήν άλλη ή αύξηση τής «μη σταθερής» άπασχόλησης (μερική, προσωρινή και αυτοάπασχόληση) σχεδόν σε όλες τς χώρες του ΟΟΣΑ μεταξύ των δεκαετιών του '80 και εκείνης τό '90 περιγράφει και τά στρώματα τής εργατικής τάξης που θά πρέπει νά έσωτερικεύσουν τή νέα εργασιακή ήθική: σχεδόν τό 50% των εργαζομένων τήν Ίαπωνία, σχεδόν τό 40% στην Ίταλία, περισσότερο από 40% στην Ολλανδία, τό 37% στην Μεγάλη Βρετανία και τό 30% στη Γαλλία και τή Γερμανία¹⁰ εργάζονται σε συνθήκες «μη σταθερής άπασχόλησης».

Αυτόν τό νέο τύπο εργαζομένου (ιδιοκτήτη τής εργατικής του δύναμης) έχει κατά νου ό Α. Γκίντενς και αυτόν τον εργαζόμενο, τον όποιο αυτός ζητά από τό κράτος νά διαμορφώσει έχει πρωτίστως ως άποδέκτη ή νέα εργασιακή ήθική. Για τό σκοπό αυτό οι κρατικές πολιτικές σύμφωνα με τον Α. Γκίντενς «άντί νά στηρίζονται σε άνευ όρων άποδοχές (...) θά πρέπει νά προσανατολίζονται στην ενθάρρυνση τής άποταμίευσης, τής χρήσης των εκπαιδευτικών πόρων και των άλλων εύκαιριών επένδυσης του άτόμου στις προσωπικές του δυνατότητες»¹¹ με στόχο νά αύξηθοϋν οι εύκαιρίες αυτοάπασχόλησης, καθόσον «ή επιχειρηματικότητα είναι ή άμεση πηγή άπασχόλησης» που παρέχει στα άτομα «εύκαιρίες αυτοάπασχόλησης».¹² Σ' αυτή τήν πρόταση του Α. Γκίντενς, περιγράφηκε έμμεσα αλλά σαφώς ό νέος τύπος εργαζομένου. Αυτός χα-

5. Giddens, A., *Ό Τρίτος Δρόμος. Η άνανέωση τής σοσιαλδημοκρατίας*, Αθήνα 1998, σ. 21 και σ. 96.

6. Bell, D., *Ό Πολιτισμός τής μεταβιομηχανικής Δύσης*, Αθήνα 1999, σ. 238.

7. Giddens, A., *Ό Τρίτος Δρόμος. Η άνανέωση τής σοσιαλδημοκρατίας*, Αθήνα 1998, σ. 174.

8. Sennet, R., *Der flexible Mensch. Die Kultur des neuen Kapitalismus*, Frankfurt 2000, σ. 141 κ.ε.

9. Voss, G.-G./Pongratz, H.-J., «Entgrenzte Arbeitskraftengrenzte Qualifikation», στο: Hansen, H./Sigrist, B./Greiff von, B./Schayer, H. (έπιμ.), *Bildung und Arbeit. Das Ende einer Differenz?* Aarau 1999, σσ. 147-149.

10. Carnoy, M./Kastells, M., «Η παγκοσμιοποίηση, ή κοινωνία τής γνώσης και τό κράτος: Ό Πουλαντζάς στα τέλη τής χιλιετίας», στο Ρήγος, Α./Τσουνκαλάς, Κ.(έπιμ.), *Η πολιτική σήμερα. Ό Νίκος Πουλαντζάς και ή έπικαιρότητα του έργου του*, Αθήνα 2001, σ. 401.

11. Giddens, A., *Ό Τρίτος Δρόμος. Η άνανέωση τής σοσιαλδημοκρατίας*, Αθήνα 1998, σ. 174.

12. Στο ίδιο, σ. 173 κ.ε.

ρακτηρίζεται, ὅπως καί ὁ ἀστός τοῦ Μ. Βέμπερ ἀπό τήν ἀπόρριψη τῆς αἰσθησιακῆς ικανοποίησης τοῦ χρήματος καί τήν αὐτοσυγκράτηση πού εἶναι ἀναγκαῖοι ὄροι γιά νά υπάρξει ἀποταμίευση καί ἐπενδυτική συμπεριφορά. Ἡ πρωτοτυπία τῆς πρότασης τοῦ Α. Γκίντενς, καί ἐδῶ πρόκειται γιά τήν ἠθική τοῦ ἀτόμου ἐπιχειρηματία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης, ἔγκειται στό γεγονός ὅτι καί τό ἴδιο τό ἄτομο καθίσταται ἀντικείμενο τῶν ἐπενδυτικῶν του δραστηριοτήτων.

Μέ ἄλλα λόγια μέσα ἀπό τόν «κυνικό ἰδεολογικό ρεαλισμό»¹³ τοῦ «τρίτου δρόμου» διαμορφώνεται μιά ἠθική τῆς ἐργασίας, ἡ ὁποία δέν ἐπικυρώνει μόνο τήν ἐκμίσθωση τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπό τρίτους, ὅπως συμβαίνει ἔμμεσα μέ τήν προτεσταντική ἠθική ἀλλά νομιμοποιεῖ καί μιά στάση μεταχείρισης τοῦ ἀτόμου ἀπό τό ἴδιο τό ἄτομο ὡς πράγματος, ἀποδεχόμενο καί ἄμεσα τή συνθήκη πραγματοποίησής του. Ἡ ἠθική διάσταση αὐτῆς τῆς πρότασης λειτουργεῖ ἰδεολογικά, καθῶς ἡ συρρίκνωση τοῦ Κράτους Πρόνοιας μεταφέρει στό ἄτομο τήν εὐθύνη γιά τήν ἀπαξίωση τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί τό κόστος γιά τήν ἐκπαίδευση καί τήν ἐπανακατάρτιση της ἢ γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς λειτουργικότητάς της (ἀσθένειες, ἀτυχήματα, γηρατειά).

Ὁ νέος τύπος ἐργαζομένου πλαισιώνεται ἰδεολογικά ἀπό τόν «θεομοποιημένο ἀτομισμό», ὁ ὁποῖος θεωρῶντας πῶς ὑπερατομικά μορφώματα, περιβάλλοντα, ὑποκουλτούρες κλπ. ἀλλά καί οἱ κοινωνικές τάξεις, —οἱ τάξεις νοοῦνται ἐπίσης ὡς ὑπερατομικά ἀθροίσματα καταστάσεων οἰκογενειῶν καί ἀτόμων,¹⁴— ἔχουν ἀποδιαρθρωθεῖ, ἐρμηνεύει τό συνεχές τῶν κοινωνικῶν ἀνισοτήτων, ὅπως καί ὁ «μεθοδολογικός ἀτομικισμός» μέσα ἀπό τά χαρακτηριστικά καί τίς πράξεις τῶν ἀτόμων.¹⁵ Ὁ νέος ἀτομικισμός ἀποδέχεται ὡς δεδομένη τή νέα θέση τοῦ ἀτόμου στήν ἐργασία καί στήν κοινωνία, ὅπως αὐτή διαμορφώνεται ἀπό τήν κινητικότητα καί εὐελιξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης στό χῶρο καί στό χρόνο πού ἐπιβάλλει τό κεφάλαιο. Ὁ ἑξατομικευμένος τρόπος ζωῆς πού ἀντιστοιχεῖ στή νέα ἐργασιακή κατάσταση τοῦ ἀτόμου ἀντικαθιστᾷ τίς ὑπό διάλυση παραδοσιακές μορφές ζωῆς καί τά ὁμοιογενή κοινωνικό-πολιτισμικά περιβάλλοντα. Καθόσον ἡ ἑξατομικευση «εἶναι μιά ἀναγκαιότητα» ἀναφέρει ὁ Οὐ. Μπέκ (U. Beck), στά ἄτομα δέν μένει τίποτα ἄλλο ἀπό τό νά κατασκευάσουν, νά αὐτοδιαμορφώσουν καί νά αὐτοσκηνοθετήσουν τή βιογραφία τους ἀλλά καί τούς δεσμούς καί τίς δικτυώσεις τους ἐντός ἐνός κοινωνικοῦ κρατικοῦ πλαισίου πού προσδιορίζεται ἀπό τή συνεχή ἐκπαίδευση, τήν ἀγορά ἐργασίας, τίς νέες μορφές ἀπασχόλησης κλπ.¹⁶ Σαφῶς ὁ νέος τύπος ἐργαζομένου-ἐπιχειρηματία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης μπορεῖ νά φιλοξενηθεῖ καί νά αἰσθάνεται οἰκεία σ' αὐτόν τόν ἀτομικισμό, ὁ ὁποῖος διακρίνεται γιά τή συγκρατημένη του ἰδιότητα σ' ἀντίθεση μέ τήν «ἀτομικιστική ἰδιότητα» τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ.¹⁷ Οἱ δυσκολίες τοῦ «σκηνοθετημένου» ἀτομισμού στήν πράξη, καθώς αὐ-

τός προσκρούει σέ μιά πραγματικότητα, ἡ ὁποία ὑφίσταται ἀνεξάρτητα ἀπό τά σχέδια ζωῆς καί τίς ἐπιθυμίες τῶν ἀτόμων, προσδιορίζει καί τά ὄρια ἀναφορᾶς του. Παρόλο πού αὐτός εἶναι κομμένος καί ραμμένος στά μέτρα μεσαιῶν ἀστικῶν στρωμάτων, τά ὁποῖα ἐνδεχομένως διαθέτουν καί τίς ἀντίστοιχες ικανότητες πού προκύπτουν ἀπό τήν κατοχή κοινωνικοῦ καί πολιτισμικοῦ κεφαλαίου, ἐντούτοις αὐτός ἀποκτᾷ ἰδιαίτερη ἰδεολογική (ἠθική) ἐμβέλεια λόγω τῆς δυνατοῦτας αὐτῶν τῶν στρωμάτων νά λειτουργοῦν ὡς πολλαπλασιαστές τῶν κυριαρχῶν ἀξιών καί τοῦ δικοῦ τους τρόπου ζωῆς ἐπιβάλλοντας σ' εὐρύτερα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ συγκεκριμένα πρότυπα δράσης καί τύπους συμπεριφορᾶς.

Ἄν μέ τήν ἀποεπαγγελματοποίηση καί τόν ἐξορθολογισμό τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας χάνεται ἡ ὑποκειμενική πλευρά τοῦ ἐπαγγέλματος καί τῆς ἐργασίας (τεῖλορισμός), ἡ ἀναδιάρθρωση τῆς παραγωγῆς ὅπως θέλει νά τήν ἐρμηνεύσει ὁ λόγος τοῦ «μεταφορντισμοῦ» καί οἱ νέες μορφές ἐργασίας (New Forms of Work) φαίνεται νά εὐνοοῦν μιά ἐπανεπαγγελματοποίηση τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας ἐπιτρέποντας τήν «ἐπανεμφάνιση» τῆς ὑποκειμενικῆς τῆς πλευρᾶς. Ὅπως ὁμως παραπάνω ἀναφέραμε, ἡ ἐπανεμφάνιση τῆς ὑποκειμενικῆς πλευρᾶς σημαίνει ἀπελευθέρωση ζωντανῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀναγκαῖας συνθήκης γιά τήν ἀπόσπαση ὑπεραξίας.

Ἡ διαχείριση ἀνθρώπινων πόρων (Human Resources Management) πού ἐρχεται νά διαχειριστεῖ καί τήν ἐπανεμφανιζόμενη ὑποκειμενική πλευρά τῆς ἐργασίας στοχεύει πρωτίστως στήν ἀνάπτυξη ἐνός πεδίου αὐτοεμπειρίας καί αὐτοεφαρμογῆς τοῦ ἐργαζομένου, οὕτως ὥστε μέ τή βοήθεια εἰδικῶν ἀπό τό χῶρο τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν (παιδαγωγική, ψυχολογία, κοινωνιολογία κ.ά.), νά ἀναδειχθοῦν καί νά καλλιεργηθοῦν στοιχεῖα τοῦ ἐγῶ τοῦ ἐργαζομένου ἄκρως ἀναγκαῖα γιά κάποιον πού θά ἐργάζεται χωρίς χωροχρονικές δεσμεύσεις καί σέ πολυλειτουργικά καθήκοντα. Ἡ corporate identity, ὡς μιά ταυτότητα ἐπιλογῆς τοῦ ἐργαζομένου, καθώς προέρχεται ἀπό τήν «ἐλευθεριακή» ἐπι-

13. Panitch, L., «Ἡ παγκοσμιοποίηση σέ κρίση: ἡ ἐπανάνοδος τοῦ (ἰμπεριαλιστικοῦ) κράτους», στό: Ρήγγος, Α./Τσουκαλάς, Κ. (ἐπιμ.), *Ἡ πολιτική σήμερα. Ὁ Νίκος Πουλαντζᾶς καί ἡ ἐπικαιρότητα τοῦ ἔργου του*, Ἀθήνα 2001, σ. 319.

14. Beck, U., *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt 1996, σ. 190.

15. Ritsert, J., «Braucht die Soziologie noch den Begriff der Klasse? Über Max Webers Klassentheorie und neuere Versuche, sie loszuwerden», *Leviathan* 1, 1987, σ. 8.

16. Beck, U., *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt 1996, σ. 192.

17. Giddens, A., *Ὁ Τρίτος Δρόμος. Ἡ ἀνανέωση τῆς σοσιαλδημοκρατίας*, Ἀθήνα 1998, σ.56.

χειρωνακική κουλτούρα της αυτοεφαρμογής και της αυτοπαρουσίασης, διαφοροποιείται σαφώς από τον κοινωνικό πατερναλισμό και την κοινωνική πολιτική του φορντισμού, καθώς αυτή φαίνεται να προέρχεται από τη συμμετοχή του ίδιου του εργαζομένου σε διαδικασίες αυτοεφαρμογής και αυτοπαρουσίασης ιδιωτικών πλευρών του έαυτού του (έπιμορφωτικά σεμινάρια, σεμινάρια αυτοεμπειρίας κοκ.), διαδικασίες που διευρύνουν τον κοινωνικά προσπελάσιμο και διαθέσιμο χώρο των επιχειρήσεων και οι όποιες όσον αφορά το παιδαγωγικό τους περιεχόμενο αναφέρονται στη διάσταση μεταξύ του κοινωνικά ενταγμένου έαυτού «Me» και του μή κατανομασμένου έαυτού «I» το Γκ. Μήντ (G. Mead).¹⁸

Αν και είναι αμφίβολο κατά πόσο πραγματικά έχουμε μία επανεπαγγελματοποίηση της εργασίας (εμπλουτισμός της εργασίας με πολυτεχνικές δεξιότητες, αυτόνομες μορφές εργασίας κλπ), στο βαθμό που η εργασιακή διαδικασία βασίζεται στον πολυλειτουργικό εργαζόμενο ή ανάδυση ενός άλλου εργασιακού ήθους κρίνεται επιβεβλημένη. Στο νέο εργασιακό ήθος θά εγγράφονται τότε ιδιότητες, όπως εργασιακή αυτόνομία, δημιουργική φαντασία, συνεργατικό πνεύμα, συνθετική ικανότητα, στοιχειά δηλαδή που σχετικοποιούν αν δέν καταργούν τον άλλοτριωτικό χαρακτήρα του καπιταλιστικού τρόπου οργάνωσης της εργασίας. Βεβαίως κατά πόσον τά στοιχειά αυτά μπορούν να χαρακτηρίσουν και την εργασία των εργαζομένων στίς υπεργολαβίες, σε συνθήκες δηλαδή «αριθμητικής ευελιξίας» ή περιγράφουν μόνο την εργασία των νέων μεσοαστικών στρωμάτων, των όποιων πιθανόν η εργασία να χαρακτηρίζεται πραγματικά από τά στοιχειά που αναφέραμε παραπάνω και να είναι περισσότερο επικοινωνία και διάδραση, παραμένει ένα ερώτημα. Άς υπενθυμίσουμε πώς οι έξωτερικές προμήθειες στήν Εύρώπη και την Ίαπωνία άγγίζουν τό 60% και 80% αντίστοιχα και εκεί άπασχολείται σε συνθήκες εργασιακής άνασφάλειας ένα μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού.¹⁹

Άπό την άλλη και επειδή η ήθική λειτουργεί πρωτίστως ως ιδεολογία, τό νέο εργασιακό ήθος του πολυλειτουργικού εργαζομένου, στήν άνάπτυξη του όποιου ιδεολογικά συμβάλλει και η εκπαιδευτική πολιτική με τίς επαγγελίες της για (έπανα)σύνδεση του εκπαιδευτικού συστήματος με την εργασία και την άπασχόληση, όταν δοκιμαστέι στήν πράξη των καθημερινών σχέσεων, στο χώρο εργασίας, έρχεται σε διάσταση με την άπτή πραγματικότητα. Έτσι άποκαλύπτονται ποιές σκοπιμότητες επιχειρεί να άποκρύψει ή να έξυπηρετήσει τό νέο εργασιακό ήθος ως ιδεολογία. Έτσι ή ιδανική έκφραση του νέου εργασιακού ήθους που φιλοδοξεί να ένωματώσει όλα τά στοιχειά που άναβαθμίζουν την εργασία και να έξανθρωπίσει την εργασιακή διαδικασία, δηλαδή η όμαδική εργασία (Teamwork) άποδεικνύεται ως ό πλέον έκλεπτυσμένος τρόπος έλέγχου της εργασίας από τους κατόχους των

μέσων παραγωγής αλλά και αύξησης της παραγωγικότητας καθώς διαμορφώνονται όριζόντιοι μηχανισμοί πίεσης των εργαζομένων. Και πάλι όμως η όμάδα εργασίας χαρακτηρίζεται σύμφωνα με τον R. Sennet από «έπιδερμικές» και έπιφανειακές σχέσεις πολύ μακριά από εκείνη την έσωτερική σχέση της προτεσταντικής ήθικής με την εργασία και τό έπάγγελμα και φυσικά πολύ πιο μακριά από τίς αυτόνομες μορφές εργασίας τίς όποιες τό νέο εργασιακό ήθος έπαγγέλλεται.²⁰

18. Harney, K., «Έπιμόρφωση ένηλίκων ως πρακτική κατονομασίας», στό: Σολομών, Ι./Κουζέλης, Γ. (έπιμ.), *Πειθαρχία και Γνώση*, Άθήνα 1994, σ. 214.

19. Πελαγίδης, Θ., «Η πολιτική οικονομία της βιομηχανικής προσαρμογής», στό: Πελαγίδης, Θ., *Η Νέα Παγκόσμια οικονομία. Χρηματιστικό κεφάλαιο και βιομηχανική άποδιάρθρωση*, Άθήνα 1994, σ. 206.

20. Sennet, R., *Der flexible Mensch. Die Kultur des neuen Kapitalismus*, Frankfurt 2000, σ. 156.

ΚΩΣΤΑΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ
ΣΤΟ ΟΝΕΙΡΟ
ΠΑΝΤΑ
Η ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΗΣ

Όλοι θέλανε να δούνε το κεφάλι μας κρεμασμένο από τ' αφτί. Πρώτα μας ρίχτηκαν στα καλύβια. Μετά μας ρίχτηκαν οι Κερπινιώτες, μετά οι Γλαντισιώτες, μετά οι Βαλτετσινικιώτες. Είχαμε γίνει βάρος, κουβαλάγαμε μαζί μας τη συμφορά για τους δικούς μας και για τους αντιπάλους μας. Τώρα, το Μάρτη του 1949, όλοι μας αντιμετώπιζαν σα να 'χαμε χολέρα. Όλο κυνηγητό και γιούχα.

Μαυρομιχάλη 18, Αθήνα τηλ. 36 36 514

ΤΟ ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΟ ΣΤΑΔΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΚΤΟΠΛΟΪΑΣ

του Γιώργου Σταθάκη

Το ναυάγιο του «Σάμηνα» και η αυτοκτονία του Παντελή Σφηνιά έφεραν στη δημόσια θέα τις ανακατατάξεις που έγιναν στην ελληνική ακτοπλοΐα στη διάρκεια του 1999. Η ίδρυση της MFD και η εξαγορά του συνόλου των εγχώριων ιδιωτικών εταιρειών του κλάδου, οι εξαγορές από την ANEK των άλλων εταιρειών λαϊκής βάσης (ΔANE, Ρεθυμνιακή, ΛANE, ή η συμμετοχή με σημαντικό ποσοστό στη NEΛ), και η εξαγορά του Στρίντζη από τις Έπιχειρήσεις Άττικής σχημάτισαν μία πρωτόγνωρη oligοπωλιακή δομή στον κλάδο με την καθολική κυριαρχία τριών εταιρειών.

Έντούτοις οι αλλαγές στην ακτοπλοΐα έχουν ξεκινήσει ήδη από το 1995 με την εμφάνιση των Έπιχειρήσεων Άττικής και την εισαγωγή της τεχνολογίας των συμβατικών πλοίων υψηλής ταχύτητας. Παράλληλα, στο ίδιο διάστημα, οι δύο ισχυρότερες Έταιρείες Λαϊκής Βάσης, οι Μινωϊκές και η ANEK, προκειμένου να ακολουθήσουν τις τεχνολογικές αλλαγές προέβησαν σε μαζικές επενδύσεις που περιέλαβαν, εκτός από τις εξαγορές και τις παραγγελίες νέων πλοίων. Μέ τις διαδοχικές αυξήσεις κεφαλαίων οι εταιρείες μετεξελίχθηκαν σε τυπικές πολυμετοχικές εταιρείες που έχουν όλο και μικρότερη σχέση με τις αρχικές εταιρείες που είχαν προκύψει ως ενώσεις τοπικών μικρομετόχων. Τα δύο ναυάγια, «Ηρακλείου» και «Σάμηνα»,¹ προσδιορίζουν τα χρονικά όρια μέσα στα οποία η ιστορική εξέλιξη της ελληνικής ακτοπλοΐας βρέθηκε διαδοχικά σε τρεις διακριτές φάσεις: την περίοδο κυριαρχίας της εταιρείας του Εύθυμιάδη, την περίοδο κυριαρχίας των Έταιρειών Λαϊκής Βάσης και την τρέχουσα φάση της oligοπωλιακής ακτοπλοΐας.

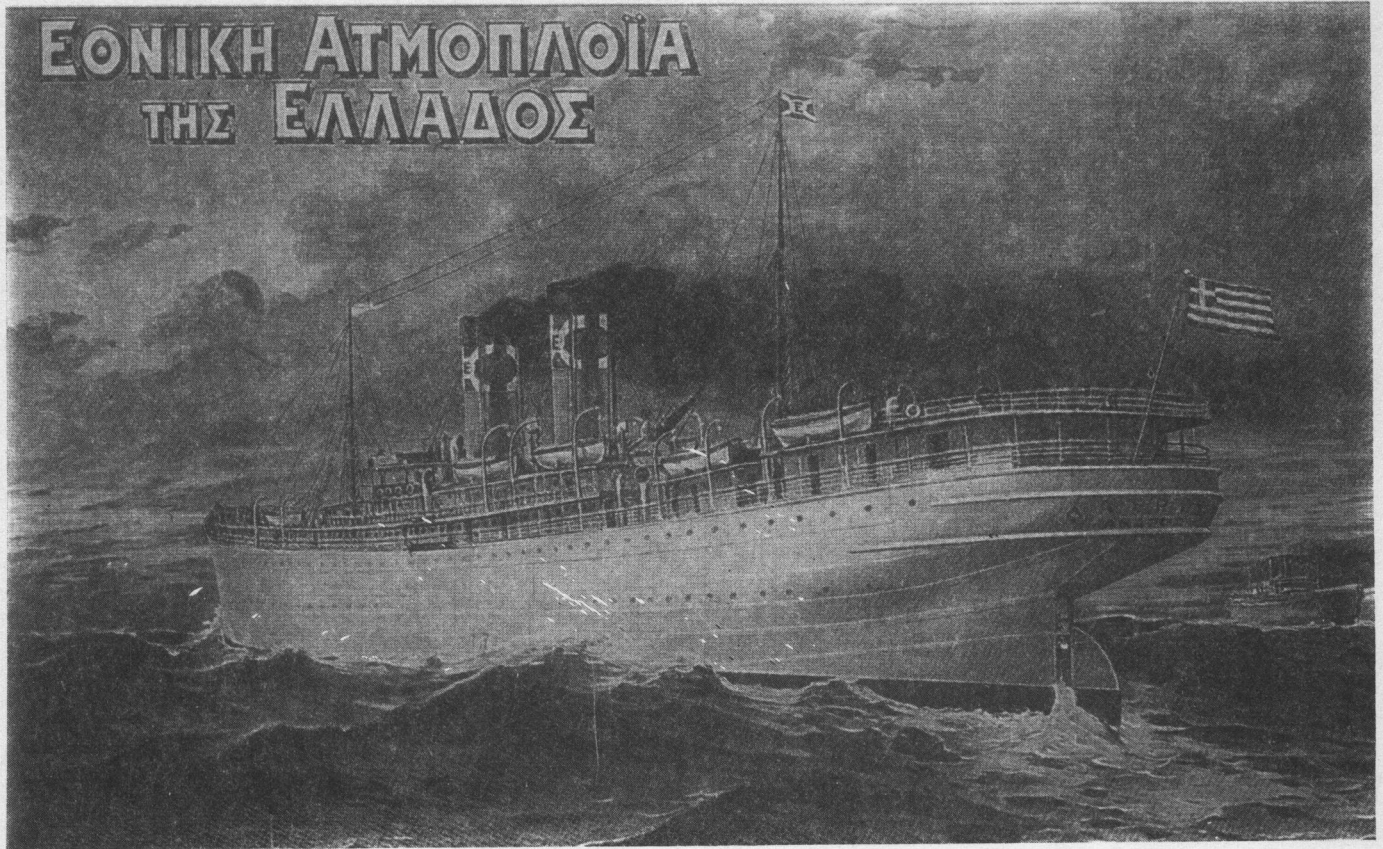
Με την προοπτική άρσης του καμποτάζ το 2004, που κατά πάσα πιθανότητα θα γίνει πολύ νωρίτερα, οι συνθήκες λειτουργίας της ακτοπλοΐας θα μεταβληθούν. Έντούτοις, όπως θα ισχυριστώ παρακάτω, οι πραγματικές αλλαγές θα είναι ασημαντες.

Στην τελευταία πενταετία έγιναν απότομα τεράστιες επενδύσεις στο χώρο της ακτοπλοΐας, γεγονός που κα-

θιστούσε τις ανακατατάξεις αναπόφευκτες. Όμως η MFD, ήταν προβληματικό έγχείρημα εϋθύς εξαρχής και επεδίωξε να φράξει το δρόμο στον ανταγωνισμό, κρατώντας ανέπαφα τα τεχνολογικά ξεπερασμένα πλοία που δραστηριοποιούνται σήμερα σε πολλές εγχώριες γραμμές. Η χρεοκοπία του έγχειρήματος δημιουργεί το βασικό κενό στο χάρτη της ακτοπλοΐας και είναι δύσκολο να γίνουν προβλέψεις για το πώς θα καλυφθεί το κενό αυτό. Η διάσωση της εταιρείας δεν είναι εύκολο έργο για τη μητρική εταιρεία, τις Μινωϊκές Γραμμές. Αυτές όπως και οι δύο άλλες, ή ANEK και οι Έπιχειρήσεις Άττικής, έχουν ανοιχτεί σε μεγάλα προγράμματα νέων κατασκευών, τη στιγμή που η κατάρρευση του χρηματιστηρίου δοκιμάζει σοβαρά τη δυνατότητα σχηματισμού ιδίων κεφαλαίων. Έτσι όλες οι εταιρείες βρίσκονται στο σημείο σημα-

* Το κείμενο αυτό με μικρές αλλαγές δόθηκε ως διάλεξη τον Φεβρουάριο του 2001 στον κύκλο σεμιναρίων του Τμήματος Ναυτιλίας και Έπιχειρηματικών Ύπηρεσιών του Πανεπιστημίου του Αιγαίου.

1. Η ιδέα ότι τα δύο ναυάγια όριοθετούν τα άκραία σημεία των περιόδων μεταβολής της δομής της ακτοπλοΐας είναι του Γιάννη Θεοτοκά, επίκουρου Καθηγητή του Τμήματος Ναυτιλίας και Έπιχειρηματικών Ύπηρεσιών του Πανεπιστημίου του Αιγαίου, τον οποίο ευχαριστώ και για τους σχολιασμούς του στο παρόν κείμενο.

ντικῶν ἀναδιαρθρώσεων προκειμένου νά διατηρήσουν τήν ἀναγκαία ρευστότητα.

Μέ αὐτή τήν ἔννοια ἡ σημερινή κατάσταση μπορεῖ νά θεωρηθεῖ μεταβατική. Ἡ σημερινή δομή θά δοκιμαστεῖ ἀπό τόν ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα στίς τρεῖς ἐταιρεῖες, τήν πιθανή χρεοκαπλία τῆς MFD καί τίς ἀνάγκες ἀναπροσαρμογῆς τῶν ἐπενδυτικῶν σχεδίων τῶν ἐταιρειῶν προκειμένου νά παραμείνουν βιώσιμες οικονομικά. Ἰσοδύναμα σημαντικές ὅμως θά εἶναι οἱ κοινωνικές πιέσεις πού θά προκύψουν ἀπό τή λειτουργία ἐνός μοντέλου ἀκτοπλοΐας, οὐδέτερου καί ἀποκομένου ἀπό κάθε κοινωνική ἢ τοπική ἀναφορά.

1. Οἱ τρεῖς περίοδοι τῆς ὀχηματαγωγῶν ἀκτοπλοΐας, 1960-2000

Ἡ ἀκτοπλοΐα εἶναι κλάδος πολύ χαμηλῆς ἀπόδοσης καί μέ μακροχρόνιους ὀρίζοντες ἀποσβέσεων. Ἱστορικά θά μπορούσε νά πει κανεῖς ὅτι στόν κλάδο αὐτό ὑπάρχουν ἐταιρεῖες μῆς γενιάς. Καμία ἐταιρεία δέν ξεπέρασε τόν βιολογικό κύκλο τῶν 20-30 χρόνων καί οἱ περισσότερες λειτούργησαν γιά πολύ μικρότερα διαστήματα.

Ἡ ἀκτοπλοΐα, μέ τή μορφή τῶν ὀχηματαγωγῶν πλοίων (φέρρου μπόουτς) ἐγκαινιάστηκε τήν ἐποχή τοῦ Εὐθυμιάδη, στά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1960. Τότε ἐμφανίστηκαν στό Αἰγαῖο τά ἰδιόρρυθμα ἐκεῖνα πλοῖα,

πού εἶχαν προκύψει ἀπό τή μετασκευή ἐμπορικῶν σέ ὀχηματαγωγῶν πλοῖα (κυρίως γκαζάδικων). Ἡ τεχνολογική λύση ἦταν δημιούργημα ἐνός Ἑλληνα ναυπηγοῦ καί στενοῦ συνεργάτη τοῦ Εὐθυμιάδη, καί ἦταν ἀπόλυτα εὐφυῆς. Ἀγορά ἐνός μεταχειρισμένου ἐμπορικοῦ, μετατροπή τοῦ χώρου κυρίας φόρτωσης σέ γκαράζ καί ὑπερκατασκευή, στό πάνω μέρος τοῦ πλοίου, γιά καμπίνες, σαλόνια καί γέφυρα. Ἀπό οικονομική ἀποψη, ἡ λύση αὐτή μείωνε κατακόρυφα τό κόστος ἀπόκτησης ἐνός φέρρου.

Εκεῖνη τήν ἐποχή ἡ παραγγελία καινούργιων φέρρου ἦταν ἀπαγορευτική καί ἀφοροῦσε πλοῖα πού προορίζονταν γιά τίς γραμμές ὑψηλῆς ἀπόδοσης, ὅπως ἦταν τῆς Μάγχης καί τῆς Βαλτικῆς. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ ἀγορά μεταχειρισμένων ὀχηματαγωγῶν ἦταν πολύ περιορισμένη, καθώς ἐπρόκειτο γιά πλοῖα κατασκευασμένα μεταπολεμικά, κυρίως στή δεκαετία τοῦ 1950, καί τά ὅποια παρέμεναν στήν κατοχή τῶν πρώτων ἰδιοκτητῶν τους.

Συνεπῶς ἡ ἀναζήτηση φθηνῶν λύσεων ἀποτελέσει τή μοναδική στρατηγική γιά τήν ἑλληνική ἀκτοπλοΐα τῆς ἐποχῆς καί ἡ ἐπιτυχία τῆς συγκεκριμένης τεχνολογικῆς λύσης καθιέρωσε τήν ἐταιρεία τοῦ Εὐθυμιάδη σέ ὅλες τίς βασικές ἑλληνικές γραμμές (Κρήτη, Μυτιλήνη, κλπ.). Ταυτόχρονα ἐπεκτάθηκε καί στίς γραμμές τῆς Ἰταλίας. Στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1970 ἡ ἐταιρεία τοῦ Εὐθυμιάδη ἦταν ἀπόλυτα κυρίαρχη στίς γραμμές τοῦ Αἰγαίου μέ ἰσχυρή παρουσία στίς γραμ-

μές της Ιταλίας. Η εταιρεία του Εύθυμιάδη χρεοκόπησε κατά την πρώτη πετρελαϊκή κρίση. Η κατασκευή του στόλου της εταιρείας είχε γίνει μέσα σε μία πενταετία, με δάνεια τραπεζών. Μέσα στη συγκυρία της αύξησης της τιμής του πετρελαίου, της οικονομικής κρίσης και του ύψηλου πληθωρισμού τα χρηματοοικονομικά δεδομένα της επιχείρησης δοκιμάστηκαν. Επιπρόσθετα η πολιτική υποστήριξη που είχε η εταιρεία κλονίστηκε, ειδικά μετά το ατύχημα του «Ελεάνα». Έτσι η εταιρεία οδήγηθηκε στη χρεοκοπία.²

Αμέσως άνοιξε ένας νέος κύκλος ανακατατάξεων στο χώρο της ακτοπλοΐας, όπου τελικά κυριάρχησαν οι Έταιρείες Λαϊκής Βάσης. Το έγχείρημα είχε ήδη ξεκινήσει στα Χανιά με την ίδρυση της ANEK και την απόκτηση του πρώτου πλοίου («Κύδων»), το οποίο ήταν ένα ακόμα μετασκευασμένο εμπορικό πλοίο. Στο Ηράκλειο ιδρύθηκαν οι Μινωϊκές που αγόρασαν από τις τράπεζες το πλοίο του Εύθυμιάδη που ήταν στη γραμμή αυτή («Φαιστός»)³. Στη συνέχεια και οι δύο εταιρείες ξεκίνησαν τον νέο κύκλο της ελληνικής ακτοπλοΐας με την αγορά μεταχειρισμένων φέρρου μπόουτς, κυρίως από την αγορά της Ιαπωνίας και δευτερευόντως από τις ευρωπαϊκές αγορές. Τα πλοία αυτά συνήθως τα μετασκεύαζαν στην Ελλάδα με την κατασκευή πολλών κρεβατιών. Οι Μινωϊκές και η ANEK, ή ΝΕΛ, ή ΔΑΝΕ, και οι μικρότερες εταιρείες (Ρεθυμνική, ΛΑΝΕ) ακολουθήσαν όλες αυτό το μοντέλο.

Οι ανταγωνιστικές αγορές της εποχής, ήταν οι Κυκλάδες και ο Σαρωνικός. Στις Κυκλάδες έγχειρήματα για την ίδρυση Έταιρειών Λαϊκής Βάσης, είτε δέν προχώρησαν, είτε μετά από λίγο καιρό χρεοκόπησαν. Στα μέσα της δεκαετίας του 1980 παρενέδη η ΕΤΒΑ, μέσω της εταιρείας Ελληνική Ακτοπλοΐα, προκειμένου να διαχειριστεί τη χρεοκοπία των εταιρειών της Νάξου, της Σάμου, της Χίου και όρισμένων μικρών ιδιωτικών. Η Ελληνική Ακτοπλοΐα, μετά από μία σύντομη περίοδο άμφιλεγόμενης διαχείρισης των 6-7 πλοίων που διέθετε, διαλύθηκε. Στις γραμμές αυτές κυριάρχησαν, όπως και παλαιότερα, οι μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις. Οι μικρές γραμμές –Σποράδες, Κυκλάδες, Σάμος και Δωδεκάνησα (εκτός Ρόδου)– και οι κάθε μορφής άγονες γραμμές, διαμόρφωσαν το πεδίο δραστηριοποίησης των επιχειρήσεων αυτών με πανομοιότυπες προδιαγραφές. Τα πλοία προέρχονταν κατά κανόνα από τη Μάγχη και τη Βαλτική, ήταν κατασκευασμένα στη δεκαετία του 1960 και το μέγεθός τους ήταν συμβατό με τις δυνατότητες των λιμανιών των νησιών αυτών.

Ο ρόλος του κράτους στο σύστημα αυτό (άδειες σκοπιμότητας, επιδοτήσεις για τις άγονες γραμμές, δρομολόγια, τιμές εισιτηρίων, κλπ) ήταν καθοριστικός. Από την μία πλευρά, το Υπουργείο Εμπορικής Ναυτιλίας προστάτεψε τον μονοπωλιακό χαρακτήρα των γραμμών, τις οποίες έλεγχαν οι Έταιρείες Λαϊκής Βάσης, και από την άλλη είχε τον πλήρη έλεγχο στην κατανομή των γραμμών και των πόρων ανάμεσα στις

ιδιωτικές. Στο σύστημα αυτό κάθε μετατόπιση ισχύος προϋπέθετε την ευνόικη μεταχείριση μίας εταιρείας έναντι κάποιας άλλης από το Υπουργείο.

Στο σύστημα αυτό, πλήρως ρυθμιζόμενο από το Υπουργείο, διαμορφώθηκαν πλέον σταθερές τις οποίες καμιά επιχείρηση δέν μπορούσε να παραβλέψει. Όπως ήταν φυσικό η πρώτη αντίθεση στο χώρο της ακτοπλοΐας ήταν ανάμεσα στους ιδιώτες ακτοπλόους και τις Έταιρείες Λαϊκής Βάσης. Οι πρώτοι υποστήριζαν πως ήταν το προνομιακό καθεστώς (μονοπωλιακή εκμετάλλευση των πιο άποδοτικών γραμμών) υπό το οποίο λειτουργούσαν οι Έταιρείες Λαϊκής Βάσης που τους επέτρεπε τη μεγέθυνσή τους. Αντίθετα οι ιδιωτικές ήταν αναγκασμένες να λειτουργούν σε συνθήκες ανταγωνισμού, σε λιγότερο άποδοτικές γραμμές και συνεπώς ήταν αδύνατο να διαρρήξουν τον μόνιμο κύκλο στασιμότητας τους. Εντούτοις η εξέλιξη των ιδιωτικών εταιρειών δέν μπορεί να αποδοθεί αποκλειστικά στην πολιτική του ΥΕΝ. Για παράδειγμα όρισμένες από τις εταιρείες αυτές αναπτύχθηκαν έγκαιρα στην αγορά της Ιταλίας (Στρίντζης, Βεντούρης) και η εξέλιξή τους από κει και πέρα επηρεάστηκε και από άλλους παράγοντες που αφορούν στην ίδια την στρατηγική των εταιρειών αυτών.

Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990 το ειδικό βάρος των ιδιωτών παρά την ανάπτυξη των Έταιρειών Λαϊκής Βάσης ήταν συνολικά μεγαλύτερο. Ήταν το 1994 ή 1995 όταν για πρώτη φορά το προεδρείο της Ένωσης ακτοπλοών σχηματίστηκε από εκπροσώπους των Έταιρειών Λαϊκής Βάσης. Κάθως ο αριθμός των ψήφων εκφράζει το ειδικό βάρος κάθε εταιρείας σε τόνάζ, γίνεται αντιληπτό ότι η ανάπτυξη του ειδικού βάρους των εταιρειών αυτών προήλθε από τη μεγέθυνσή τους κυρίως στην αγορά της Ιταλίας.

Η δεύτερη αντίθεση φυσικά αφορούσε τον ανταγωνισμό ανάμεσα στους ιδιώτες ακτοπλόους. Μερικές παλιές οικογενειακές επιχειρήσεις, όπως ο Βεντούρης και ο Αγαπητός, διασπάστηκαν όταν πέρασαν στην δεύτερη γενιά. Ταυτόχρονα εμφανίστηκαν νέες επιχειρήσεις, στα μέσα της δεκαετίας του 1980 (Αγούδημος), ενώ έντυπωσιακή ήταν η επέκταση της εταιρείας του Στρίντζη. Στόν ίδιο χώρο εμφανίστηκε για πρώτη φορά το έγχειρημα των ταχύπλοων πλοίων (flying dolphins από τη CERES του Λιβανού), ήδη από τη δεκαετία του 1980. Σε αρκετές γραμμές μπορεί να υπήρξε ανταγωνισμός, σε άλλες όμως σχηματίστηκαν μονοπωλιακές συνθήκες εξαιτίας της δημιουργίας κοινοπραξιών (Δυτικές Κυκλάδες, των εταιρειών της Ρα-

2. Ο Εύθυμιάδης έφυγε στην Ελβετία, όπου έζησε για δύο ακόμα δεκαετίες με ελάχιστα μέσα συντήρησης. Κηδεύτηκε με δαπάνες της Ένωσης Έλλήνων Ακτοπλοών.

3. Ο Παντελής Σφηνιάς ήταν ο πράκτορας του Εύθυμιάδη στο Ηράκλειο και δημιουργός των Μινωϊκών αμέσως μετά τη χρεοκοπία του Εύθυμιάδη.

φήνας, κλπ) ἢ τῆς δραστηριοποίησης μιᾶς καί μόνο εταιρείας (Σποράδες).

Ἡ τρίτη ἀντίθεση ἦταν ἀνάμεσα στίς Ἐταιρεῖες Λαϊκῆς Βάσης. Ἡ παραδοσιακή ἀντιπαράθεση ANEK καί Μινωϊκῶν διατηρήθηκε ἀνέπαφη γιά πολλά χρόνια καί μέ δεδομένη τή διαφοροποιημένη ἐπιρροή πού διέθεταν οἱ μικρότερες ὁμοειδεῖς ἐταιρεῖες ἀπέτρεψε τό συντονισμό τῶν ἐταιρειῶν. Ἡ ἔλλειψη συντονισμοῦ φάνηκε μέ τή μή ἀνάληψη πρωτοβουλιῶν σέ θέματα κοινῶν ἐνδιαφερόντων (καθεστῶς λειτουργίας τῆς ἀκτοπλοΐας, προδιαγραφές πλοίων, λιμενικές ὑποδομές) ἢ τήν πλήρη ἀπραξία σέ ὀργανωτικά καί τεχνολογικά θέματα στά ὁποῖα ἐπιβάλλονταν ὁ συντονισμός τῶν ἐταιρειῶν (κοινά δίκτυα κρατήσεων, κλπ).

Οἱ ὑποδόκουσες αὐτές ἀντιθέσεις δέν ἐρμηνεύουν φυσικά τήν ἐξέλιξη τῶν ἐταιρειῶν, ἀνεξαρτήτως τύπου ἰδιοκτησίας. Κάθε ἐταιρεία διαμόρφωσε μιᾶ ξεχωριστή φυσιογνωμία. Ἡ ΔΑΝΕ (καί ἐν μέρει ἡ ΝΕΛ) ἦταν χαρακτηριστικά παραδείγματα ἐταιρειῶν πού γιά λόγους προκλητικῆς κακοδιαχείρισης ὀδηγήθηκαν στά πρόθυρα τῆς χρεοκοπίας. Οἱ Μινωϊκές ἀντίθετα ἐφτιάζαν μιᾶ ἀξιοθαύμαστη δομή μεσαίων στελεχῶν καί ἀπέκτησαν ἰδιαίτερα ἀποδοτική ὀργάνωση. Ἡ ANEK, ἀπό τήν ἄλλη, παρέμεινε δέσμια τοῦ διαρκοῦς παρεμβατισμοῦ τῆς διοίκησης καί τῶν ἀλλαγῶν τῶν συσχετισμῶν τῶν τοπικῶν παραγόντων σέ αὐτήν. Ἐτσι δέν ἀπέκτησε ποτέ ἄξια λόγου διοικητική δομή καί ἐξ ἀντικειμένου ἦταν ἀναβαθμισμένος ὁ ρόλος τῶν πλοιάρχων καί ἀνώτερων ἀξιωματικῶν κάθε πλοίου. Στίς ἰδιωτικές, τό μοντέλο τῆς οἰκογενειακῆς μορφῆς δημιούργησε καθαρά προσωποπαγή διοικητικά σχήματα.

2. Ὁ νέος κύκλος τῆς ἀκτοπλοΐας: ἡ τεχνολογία τῶν σούπερφαστ

Ὁ κύκλος αὐτός ἔκλεισε πρῖν ἀπό μερικά χρόνια μέ τήν ἐμφάνιση τῆς τεχνολογίας τῶν σούπερφαστ, τά συμβατικά πλοῖα ὑψηλῆς ταχύτητας, καί τίς περιφημες Ἐπιχειρήσεις Ἀττικῆς (Παναγόπουλος). Ἐδῶ θά πρέπει νά σημειωθεῖ πῶς προκειμένου νά ἐρμηνευτοῦν οἱ ἀλλαγές πού ἐγίναν στήν ἀκτοπλοΐα τοῦ Αἰγαίου κατά τήν τελευταία πενταετία, οἱ ἀφετηρίες θά πρέπει νά ἀναζητηθοῦν στήν Ἀδριατική.

Οἱ δύο ἀγορές, ἡ ἐσωτερική καί αὐτή τῆς Ἀδριατικῆς ἦταν γιά χρόνια ἀπόλυτα συνδεδεμένες, -ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Εὐθυμιάδη. Μέ ἐξαίρεση ὀρισμένες ἐπιχειρήσεις (Καραγιώργης, Μέντ Λάινς), πού εἶχαν δραστηριότητα μόνο στήν Ἀδριατική, οἱ δύο ἀγορές ἦταν ἀπόλυτα συνδεδεμένες. Οἱ ἰσχυρές ἐγχώριες ἐπιχειρήσεις ἐπεκτείνονταν γρήγορα στή Ἀδριατική καί οἱ ἀκριβότερες ἐπενδύσεις ἀφοροῦσαν πλοῖα πού τά δρομολογοῦσαν ἐκεῖ. Ἦταν κοινή πλέον στρατηγική τῆς ANEK καί τῶν Μινωϊκῶν (ἀλλά καί τῶν ἰδιωτικῶν ἐταιρειῶν) νά δρομολογοῦν τά καλύτερα πλοῖα πού

ἀγόραζαν στίς γραμμές τῆς Ἰταλίας γιά μιᾶ περίοδο 5-10 χρόνια καί στή συνέχεια νά τά μεταφέρουν στίς ἐγχώριες ἀγορές.

Καθώς οἱ γραμμές τῆς Ἀδριατικῆς ἦταν ἀνέκαθεν ἀνταγωνιστικές, ἡ σχέση τῶν ἐγχώριων γραμμῶν μέ αὐτές τῆς Ἀδριατικῆς εἶναι ἐνδιαφέρουσα. Οἱ ἐγχώριες ἦταν κατουσίαν «κλειστές ἀγορές», γραμμές ἀπόλυτα μονοπωλιακές καί πολύ κερδοφόρες. Αὐτές χρηματοδοτοῦσαν τήν ἐπέκταση τῆς ἐταιρείας στήν Ἀδριατική, ὅπου οἱ ἀγορές ἦταν πιό ἀνταγωνιστικές καί λιγότερο κερδοφόρες. Ἐντούτοις ἐπρόκειτο γιά ἀγορές μέ ἐποχιακό, ἀλλά πολύ μεγαλύτερο ἀπό τίς ἐσωτερικές, κύκλο ἐργασιῶν. Γι' αὐτό συχνά, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, ἐγίνε προσπάθεια νά ἐπιβληθοῦν ὀλιγοπωλιακές καταστάσεις καί σέ αὐτήν προκειμένου νά ἐπιτευχθεῖ ἄνοδος τῆς κερδοφορίας. Ἡ βασική ἐπισημάνση εἶναι ὅτι ἡ σχέση ἀνάμεσα στίς ἐγχώριες γραμμές καί αὐτές τῆς Ἀδριατικῆς προϋπάρχει ἱστορικά τῆς γιουγκοσλαβικῆς κρίσης, ἡ ὁποία, ὅπως εἶναι γνωστό, ἐνίσχυσε τή γραμμή αὐτή κατά τή δεκαετία τοῦ 1990.

Ἡ τρέχουσα λοιπόν φάση τῆς ἀκτοπλοΐας ξεκίνησε μέ τό ἐγχείρημα τῆς τεχνολογίας τῶν σούπερφαστ. Τό δίλημμα πού τέθηκε ἀπό τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1990 στίς ἐπιχειρήσεις ἀφοροῦσε στήν ἐπιλογή ἀνάμεσα σέ πλοῖα ὑψηλῆς ταχύτητας ἢ σέ πλοῖα πού θά προσέφεραν πολυτέλεια καί ἀνέσεις. Οἱ ἐπιχειρήσεις Ἀττικῆς κατασκεύασαν τό «Σούπερφαστ 1», ἡ ANEK λίγο πρῖν εἶχε κατασκευάσει τό «Ἐλευθέριος Βενιζέλος». Τό πρῶτο, στενάχωρο λίγο γιά τοῦς ἐπιβάτες (καθώς λόγοι ἀεροδυναμικῆς δέν ἐπέτρεπαν τίς ὑπερκατασκευές), ἐξασφάλιζε ταχύτητα, καθώς περιορίσει τίς ὥρες ταξιδιοῦ στήν κλασική γραμμή Πάτρα-Αγκόνα ἀπό 36 μόλις σέ 21. Τό δεύτερο προσέφερε ἀκριβῶς τό ἀντίθετο: χῶρο, ἀνέσεις, τήν ἰδέα ἢ τή ψευδαίσθηση ἑνός ταξιδιοῦ τύπου κρουαζιέρας. Λίγα χρόνια ἀργότερα ἡ ἀπόφαση τῆς ἀγορᾶς ἦταν ὑπέρ τῆς ταχύτητας.

Τό δεύτερο δίλημμα ἀφοροῦσε στήν οικονομική πλευρά, στό κόστος κτήσης δηλαδή τῶν νέων πλοίων. Θά ἦταν νεότευκτα πλοῖα νεότερης τεχνολογίας, μέ πολύ ὑψηλό ὕψος ἀρχικῆς ἐπένδυσης, ἀλλά μέ ἀμφίβολη τήν ἀπόσβεσή τους (Σούπερφαστ), ἢ θά ἦταν ἐπενδύσεις σέ πλοῖα ἐνδιάμεσης τεχνολογίας μέ ὀρατό ὀρίζοντα ἀπόσβεσης (γιά παράδειγμα τά «Κρήτη 1 καί 2» τῆς ANEK). Καί ἐδῶ ἡ ἐπιλογή τῆς ἀγορᾶς ἦταν ἀμείλικτη. Οἱ καταναλωτές προέκριναν τά ἀκριβότερα εἰσιτήρια τῆς ταχύτερης μετακίνησης καί δέν ἄφησαν περιθώρια γιά ἐνδιάμεσα σχήματα. Ἐτσι σταδιακά ὅλες οἱ ἐταιρεῖες οἱ Μινωϊκές, ἡ ANEK, ὁ Στρίντζης ἀλλά καί οἱ Ἰταλικές, -οἱ ὁποῖες δραστηριοποιοῦνται σέ γραμμές τῆς Δυτικῆς Μεσογείου (Ἰταλίας-Ισπανίας ἢ Ἰταλίας-Βορείου Ἀφρικῆς) καί οἱ ὁποῖες ἀρχικά εἶχαν ἐπιλέξει πλοῖα παρόμοια μέ αὐτά τῆς ANEK,- παραδώθηκαν ἄνευ ὄρων στίς ἐπιλογές τῆς τεχνολογίας τῶν σούπερφαστ. Στίς γραμμές Ἑλλάδας-Ἰταλίας ὅλες οἱ ἄλλες ἐπιχειρήσεις σχεδόν ἐξαφανίστηκαν. Ἡ

κρατική Ιταλική εταιρεία σταμάτησε και οι μικρότερες ελληνικές σταδιακά αποχώρησαν. Διασώθηκαν κάποιες που κινούν πλοία παλαιάς τεχνολογίας προσφέροντας πολύ μειωμένες τιμές.

Αν η ροή των πραγμάτων οδηγούσε στην επικράτηση αυτής της τεχνολογίας, τότε τό ερώτημα πού τίθεται είναι γιατί οι Έπιχειρήσεις Άττικής ήταν αυτές πού έκαναν πρώτες τό βήμα. Η απάντηση βρίσκεται στην ίδια τήν ιστορία των έπιχειρήσεων του Παναγόπουλου. Ο Παναγόπουλος είχε ξεκινήσει τήν έπιχειρηματική του δράση από τήν αγορά τής κρουαζιέρας. Πολύ παλιά ήταν πράκτορας κρουαζιεροπλοίων στην Καλιφόρνια. Μετά άρχισε νά κατασκευάζει αποκλειστικά καινούργια κρουαζιερόπλοια και δημιούργησε μιά πολύ σημαντική εταιρεία, τήν Royal Cruises. Όταν η εταιρεία βρέθηκε στό καλύτερο σημείο της, από τήν αποψη των εσόδων και τής κερδοφορίας της, τήν πούλησε αίφνιδιαστικά σέ μιά νορβηγική εταιρεία. Η πώληση θεωρήθηκε έπιτυχημένη καθώς τό επόμενο διάστημα άρχισαν νά γίνονται έμφανή τά συμπτώματα τής κρίσης στόν κλάδο αυτό. Μετά από μιά σύντομη περίοδο συνεταιρισμού μέ τόν Στρίντζη (και μιά σύντομη έμπλοκή στό Μινιόν), ο Παναγόπουλος αποχώρησε από τήν Έταιρεία και λίγα χρόνια αργότερα έμφανίστηκε έξίσου αίφνίδια στην άκτοπλοία μέ τήν παραγγελία των δύο πρώτων σούπερφαστ. Τό μεγάλο πλεονέκτημα τής Έταιρείας, πέρα από τήν ύπαρξη σημαντικών ιδίων κεφαλαίων ή τή δυνατότητα άντλησης κεφαλαίων από πολλές πηγές του έξωτερικού, ήταν η τεχνογνωσία πού είχε αποκτηθεί από τήν κατασκευή αποκλειστικά νέων πλοίων κατά τό παρελθόν. Έτσι έκμεταλλεύθηκε τίς προσδοκίες των ναυπηγείων γιά άνοιγμα τής αγοράς τής Άδριατικής, άρχικά και τής Μεσογείου στή συνέχεια, και πέτυχε ευνόικα πακέτα χρηματοδότησης αλλά και ανταγωνιστικές τιμές ναυπήγησης. Σέ αντίθεση μέ τίς άλλες εταιρείες πού είχαν τήν τεχνογνωσία των μετασκευών, ο Παναγόπουλος είχε τήν αναγκαία τεχνογνωσία γιά νά κάνει αυτό πού δέν έκανε κανείς από τούς μελλοντικούς ανταγωνιστές του. Έπιπλέον, η συμμετοχή του στή Στρίντζη γιά ένα σημαντικό χρονικό διάστημα, του είχε επιτρέψει τήν έξοικείωση μέ τόν χώρο τής άκτοπλοίας.

Η δρομολόγηση των σούπερφαστ στίς γραμμές τής Ιταλίας άντιμετωπίστηκε άρχικά μέ μειδιάματα από τίς άνταγωνίστριες εταιρείες. Τό κόστος κατασκευής τους ήταν ύψηλό. Τό κόστος λειτουργίας έπίσης. Όμως στόν πρώτο χρόνο δρομολόγησής τους τά δύο σούπερφαστ πήραν τό 48% τής πιό σημαντικής γραμμής (Πάτρα-Άγκόνα) και τά οικονομικά δεδομένα έδειχναν πώς η κερδοφορία έφθανε περίπου τό 40% του κύκλου εργασιών. Παρά τήν άμφιλεγόμενη άξιοπιστία των ισολογισμών των Έπιχειρήσεων Άττικής, — καθώς είναι διάχυτη η έντύπωση πώς προκειμένου νά διατηρείται ύψηλή η τιμή τής μετοχής ο κύκλος εργασιών τής εταιρείας συνήθως παρουσιάζεται μεγαλύτερος του πραγματικού—, έντούτοις τό έγχείρημα κρίθη-

κε άπόλυτα έπιτυχημένο. Μέ όρίζοντα άπόσβεσης τά 15 χρόνια, η επένδυση στην άκτοπλοία σέ νέα πλοία μπορεί νά θεωρηθεί συμφέρουσα.

Οι Μινωϊκές μετά από σπασμαδικές κινήσεις (συμμαχία μέ τό Στρίντζη) άκολούθησαν τήν ίδια πολιτική και μπήκαν στην τροχιά τής παραγγελίας τεσσάρων πλοίων άντίστοιχης τεχνολογίας (ο τελικός προγραμματισμός προβλέπει συνολικά όκτώ, αλλά είναι άμφιβολο εάν στή σημερινή συγκυρία θά βρει τήν αναγκαία χρηματοδότηση). Η ANEK μετά τά έγχειρήματα του «Έλευθέριος Βενιζέλος» και των «Κρήτη Ι και ΙΙ», μπήκε και αυτή στό χώρο τής νέων πλοίων άντίστοιχης τεχνολογίας μέ τήν παραγγελία δύο πλοίων (Olympic Voyager, Κρήτη ΙΙΙ).

Έντούτοις πριν προλάβουν οι δύο αυτές εταιρείες νά παραλάβουν τά πρώτα τους πλοία, οι Έπιχειρήσεις Άττικής είχαν ήδη τέσσερα στίς γραμμές (είχαν προστεθεί δύο στή γραμμή Πάτρα-Μπάρι) αυτές και μέ παραγγελίες άλλων έξι άπειλούσε πλέον τήν ίδια τήν έδρα των Μινωϊκών και τής ANEK: τό Ηράκλειο και τά Χανιά.

Η τεχνολογία, όπως είναι γνωστό, δέν είναι πανάκεια. Οι οικονομικές παράμετροι παραμένουν κρίσιμες. Τά μη συμβατικά πλοία ύψηλης τεχνολογίας (μονοχάλ, καταμαράν, ιπτάμενα), —όπως και τά χόθεκραφτ παλαιότερα—, είναι τεχνολογικά έπιτεύγματα, η έμπορική άξία των όποιων όμως παραμένει άμφιλεγόμενη. Τό έγχείρημα των καταμαράν απέτυχε ήδη στην Άδριατική. Στίς ελληνικές θάλασσες μπορεί νά έμφανίστηκαν άρχικά κερδοφόρα, αλλά τότε λειτουργούσαν υπό τό προκλητικά ευνόικό καθεστώς πού διαμόρφωσε τό Υπουργείο Έμπορικής Ναυτιλίας γιά τίς Μινωϊκές Γραμμές τά καλοκαίρια του 1998 και του 1999. Γιά τό 2000 όταν η ευνόια σταμάτησε, τά πλοία αυτά πιθανότατα νά απέφεραν ζημιές.

Άκόμα και η τεχνολογία των σούπερφαστ θά χρειαστεί κάποιο διάστημα δοκιμής προκειμένου νά διαπιστωθεί η έμπορική της άξία στίς ελληνικές γραμμές. Άν σήμερα, σύμφωνα μέ τά δημοσιευμένα στοιχεία των Έπιχειρήσεων Άττικής, τά τέσσερα σούπερφαστ τής Άδριατικής έχουν ετήσιο κύκλο εργασιών περίπου 30 δις. και μικτή κερδοφορία περίπου 10 δις. είναι άμφιλεγόμενο αν η κερδοφορία μπορεί νά διατηρηθεί τόσο ψηλά όταν θά υπάρχουν τά άλλα πέντε η έξι πλοία ίδιας τεχνολογίας των άνταγωνίστριων εταιρειών στίς γραμμές αυτές. Άν κάθε πλοίο κοστίζει 30-40 δισεκατομμύρια δραχμές, τότε γίνεται φανερό πώς η τεχνολογία αυτή από έμπορική άποψη είναι άμφιλεγόμενη. Τό όποιο θέτει τό ερώτημα εάν στην έγχώρα αγορά υπάρχουν έμπορικές γραμμές ικανές νά στηρίξουν τέτοια τεχνολογία.

Άς πάρουμε τό παράδειγμα των γραμμών τής Κρήτης, πού είναι οι καλύτερες από πλευρά κερδοφορίας άκτοπλοϊκές γραμμές. Ένα τυπικό πλοίο πού ταξιδεύει σήμερα, είναι ήλικίας συνήθως 20-30 χρόνων, ταξιδεύει μέ 16-18 μίλια τήν ώρα, άρα μέ έλάχιστη

κατανάλωση καυσίμων, καί μέ ὕψος ἐπένδυσης στήν καλύτερη περίπτωση 20 ἑκατομμυρίων δολλαρίων δηλαδή 7-8 δια. ἔχει κερδοφορία τῆς τάξης τοῦ 1-1,2 δια. τό χρόνο, ἐξαιρετικά δηλαδή ικανοποιητική. Ἀλλά ἡ κερδοφορία αὐτή ἐξαφανίζεται μέ τή δρομολόγηση ἑνός πλοῦ δαπανηροῦ, ἀπό ἀποψη ἐξόδων, πλοίου. Στή γραμμή τοῦ Ρεθύμνου τό ἀρχαϊκῆς τεχνολογίας «Ἀρκάδι» ἦταν ἐξαιρετικά κερδοφόρο. Ἡ ἀγορά δευτέρου καραβιοῦ ἀπό τήν Ρεθυμνιακή, τοῦ «Πρέβελη», πολύ καλοῦ πλοίου συμβατικῆς τεχνολογίας, ἔκανε αὐτόματα παθητική τή Ρεθυμνιακή καί τήν ὀδήγησε στήν ἐξαγορά τῆς ἀπό τήν ANEK.

Ἔτσι ἡ εἰσαγωγή τοῦ ἀνταγωνισμοῦ στίς γραμμές τῆς Κρήτης συνεπάγεται τήν κυριαρχία τῶν πλοίων νέας τεχνολογίας μέ ἀμφίβολη ὅμως κερδοφορία. Ἡ δρομολόγηση ἑνός πλοίου τύπου σούπερφαστ στήν Κρήτη θά ἀνεβάσει κατακόρυφα τό κόστος λειτουργίας καί θά ἐξαφανίσει σημαντικό τμήμα τῶν κερδῶν πού προσφέρουν σήμερα οἱ γραμμές αὐτές. Ἴσως τό μοναδικό ἀντίπαρο στήν ἐξέλιξη αὐτή εἶναι ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ταξιδιῶν (εἰδικά στίς περιόδους αἰχμῆς) πού ἕνα τέτοιο πλοῖο μπορεῖ νά κάνει.

Συνεπῶς ἡ σχέση τεχνολογίας, ἐπενδύσεων καί κερδοφορίας μιᾶς γραμμῆς παραμένει σύνθετη παράμετρος πού σέ ἐποχῆ σημαντικῶν ἀνακατατάξεων στό χώρο τῆς ἀκτοπλοΐας δημιουργεῖ σημαντικές ἀμφιβολίες γιά τήν τελική κατάληξη τοῦ ἐγχειρήματος.

3. Οἱ μύθοι περί τοῦ καμποτάζ

Τό περίφημο καμποτάζ, ἡ ἀπελευθέρωση τῶν ἀγορῶν, ἀφορᾷ ὄχι μόνο τήν ἐλευθερία δρομολόγησης ἑνός πλοίου σέ μιᾶ γραμμῆ ἀλλά καί τή διαμόρφωση τῆς τιμῆς τοῦ εἰσιτηρίου καί τῶν τιμῶν τῶν προσφερομένων ὑπηρεσιῶν ἀπό ἕνα πλοῖο. Ἐδῶ ἔχουν κατασκευαστεῖ ἀπίθανοι μύθοι ἐπενδυμένοι γύρω ἀπό τό καμποτάζ καί τούς κινδύνους πού συνεπάγεται ἡ ἄρση του τό 2004.

Ὅπως εἶναι λογικό ἡ εἰσβολή τῶν ξένων ἐταιρειῶν εἶναι ἕνας μύθος πού συντηρεῖται ἐπί χρόνια. Οἱ ξένες ἐταιρεῖες φυσικά μποροῦσαν ἐδῶ καί χρόνια νά συστήσουν μιᾶ ἐταιρεία μέ ἔδρα τήν Ἀθήνα καί νά ζητήσουν τή δρομολόγηση ἑνός πλοίου μέ ἐλληνική σημαία σέ οποιαδήποτε ἐγγώρια γραμμῆ. Ὁ λόγος πού καμιά ξένη ἐταιρεία δέν τό ἔκανε αὐτό κατά τό παρελθόν ἦταν ἐπειδή καμιά δέν ἦταν διατεθειμένη νά ἐπενδύσει χρήματα σέ γραμμές ἀμφιβόλου ἀξίας (δές Κυκλάδες) ἢ σέ ἀποδοτικές μέν γραμμές μέ ἔντονη ὅμως παρουσία τοπικῶν ἐταιρειῶν μέ σημαντική πολιτική ἐπιρροή. Ἔτσι ὡς μόνη ἐπιλογή, κατά τήν περίοδο ὅπου οἱ προοπτικές τῆς ἀκτοπλοΐας φάνταζαν θετικές, ἀπέμεινε ἡ συμμετοχή στίς ὑπάρχουσες ἐλληνικές. Ἐντούτοις παραμένει ἀδιευκρίνιστο ἐάν ἐγιναν τέτοιες κινήσεις, εἰδικά κατά τήν περίοδο τῶν ἀναδιάρθρωσεων τῶν μετοχικῶν κεφαλαίων (1998-2000). Πρόκειται γιά φήμες πού δύσκολα στοιχειοθετοῦνται.

Ὁ δεύτερος λόγος εἶναι ἀκόμα πιό ἀπλός. Οἱ ἐλληνικές ἐταιρεῖες ὅταν τεθοῦν σέ καθεστῶς ἀνταγωνισμοῦ, ὅπως στήν Ἀδριατική, ἔχουν κυριαρχήσει. Ἄν οὔτε στήν Ἀδριατική δέν τέθηκε θέμα καθόδου τῶν ἐταιρειῶν ἀπό τόν Βορρά, (ἢ ἀκόμα ἐμφάνισης τῶν ἰδιωτικῶν Ἰταλικῶν ἐταιρειῶν), τότε πολύ περισσότερο ὅλα αὐτά δέν εἶναι παρά φανταστικοί μύθοι πού τοὺς συντηροῦν οἱ ἐταιρεῖες, οἱ ὁποῖες ἐπιδιώκουν νά διατηρήσουν τό ἐγγώριο στάτους κῆ. Ἡ ἀνταγωνιστικότητα τῆς ἐλληνικῆς ἀκτοπλοΐας παραμένει ὑψηλή ἐξαιτίας πολλῶν παραγόντων: τῶν ιδιόρρυθμων ἐργασιακῶν σχέσεων πού διατηροῦν τό κόστος τῶν πληρωμάτων σχετικά χαμηλό τῆς συσσωρευμένης τεχνολογίας τῆς πλοῦ χαλαρῆς τήρησης τῶν προδιαγραφῶν καί τῆς ἀμφιλεγόμενης κρατικῆς παρεμβατικότητας πού δρᾷ καθοριστικά ὡς παράγοντας ἀποτροπῆς εἰσόδου ἀνταγωνιστῶν στόν κλάδο.

Ὁ δεύτερος μύθος ἀφορᾷ στίς τιμές τῶν εἰσιτηρίων. Ἡ κρατική παρέμβαση ὑποτίθεται πῶς διασφαλίζει τή μή ἐπιβολή μονοπωλιακῶν τιμῶν στοὺς καταναλωτές. Ἐξ ἀντικειμένου ὅμως οἱ τιμές ἔχουν ὄρια πού τίθενται ἀπό τήν ὑπαρξή ἄλλων μέσων μεταφορᾶς (ἢ σχέση ὑποκατάστασης μέ τίς ἀεροπορικές ἐταιρεῖες). Τό ὑπάρχον σύστημα ἀπέτρεψε πλήρως τόν ἀνταγωνισμό καί τελικά ὀδήγησε μέσα ἀπό τίς συνήθειες ἐτήσιες αὐξήσεις τῶν εἰσιτηρίων (καί τήν κλασική ἐπιβολή εἰσφορῶν ὑπέρ τρίτων) στήν καθιέρωση μᾶλλον ὑψηλῶν τιμῶν εἰσιτηρίων. Ἡ συγκριτική ἀνάλυση τῶν σημερινῶν ἐπιπέδων τῶν ἐγγώριων γραμμῶν (ἄς ποῦμε στίς γραμμές τῆς Κρήτης γιά παράδειγμα) μέ αὐτές τῆς Ἀδριατικῆς ὑποδεικνύει ὅτι οἱ τιμές ἀνά ναυτικό μίλι εἶναι μίμισο ἢ δύο φορές ὑψηλότερες στίς ἐγγώριες γραμμές.

Συνεπῶς τό ὑπάρχον σύστημα, ἀνεξάρτητα ἀπό τά ἀποτελέσματα πού εἶχε κατά τήν περίοδο τῆς δεκαετίας τοῦ 1970 καί τοῦ 1980, (ὅταν πιθανόν νά ἦταν ἀπαραίτητο προκειμένου νά διευκολύνει τόν σχηματισμό διώσιμων ἐπιχειρήσεων), στή δεκαετία τοῦ 1990 ὀδήγησε σέ μᾶλλον ἀρνητικά ἀποτελέσματα. Διαμόρφωσε ὑψηλές τιμές εἰσιτηρίων, διατήρησε χαμηλῆς ποιότητας ὑπηρεσίες καί ἐνθάρρυνε τήν τεχνολογική καθυστέρηση τῆς ἀκτοπλοΐας.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα ἦταν οἱ γραμμές τῆς Κρήτης. Μέχρι τήν πολύ πρόσφατη δρομολόγηση πλοίων τύπου σούπερφαστ ἀπό τίς Μινωϊκές στό Ἡράκλειο, ἡ ἐξυπηρέτηση τῶν γραμμῶν γινόταν μέ σχεδόν πανομοιότυπο τρόπο γιά 30-40 περίπου χρόνια. Ἄν παλαιότερα τό νυχτερινό ταξίδι τῶν 12-13 ὥρῶν ἦταν τό τυπικό χαρακτηριστικό τῶν γραμμῶν τοῦ νησιοῦ, ἡ μόνη ἀλλαγή στή διάρκεια τῶν ἐπόμενων δεκαετιῶν ἦταν ἡ μείωση τῶν ὥρῶν ταξιδιοῦ κατά 2-3 ὥρες. Ἡ ANEK χρησιμοποίησε γιά 25 χρόνια τό «Κύδων», τό «Κάντια» καί τό «Ρέθυμνο» στίς γραμμές τῆς Κρήτης, ἐνῶ οἱ Μινωϊκές, στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1990, ἀγόρασαν δύο πλοῖα εικοσαετίας γιά τίς γραμμές τοῦ Ἡρακλείου.

Η γραμμή της Ιταλίας προσφέρει τιμές κατά πολύ μικρότερες σε σχέση με τις γραμμές εσωτερικού, ιδιαίτερα των μεγάλων νησιών. Όμως, όπως σε κάθε ολιγοπωλιακή αγορά, το κίνητρο της σύμπραξης στις τιμές υπερέχει του ανταγωνισμού. Έτσι και εδώ οι τρεις βασικές ανταγωνίστριες εταιρείες (Επιχειρήσεις Αττικής, Μινωϊκές, ANEK) άρχισαν να συμφωνούν τις τιμές στους μήνες αιχμής. Είναι χαρακτηριστικό πως τα τελευταία δύο χρόνια η αρμόδια υπηρεσία της Κομισιόν επέβαλε βαριά πρόστιμα στις εταιρείες αυτές επειδή ακολούθησαν μονοπωλιακές πρακτικές.

Η άρση του καμποτάζ άκυρώνει το εθνικό μονοπώλιο στις γραμμές εσωτερικού, και όχι τον ρυθμιστικό ρόλο του Υπουργείου. Επιτρέπει δηλαδή σε ξένες εταιρείες με ευρωπαϊκές σημαίες να ζητήσουν να δρομολογήσουν πλοία στις ελληνικές θάλασσες. Μόνο που το παράδειγμα της ελληνικής ηγεμονίας στην Αδριατική μάλλον άκυρώνει μια τέτοια προοπτική. Ως έχουν τα πράγματα σήμερα ο ανταγωνισμός ορίζεται πλέον ως επαναδιάταξη της ισχύος των τριών ελληνικών εταιρειών. Το 2004 δέν θα αλλάξει την κατάσταση αυτή. Τα μονοπωλιακά συμφέροντα θα φράζουν το δρόμο σε οτιδήποτε νοείται ως ελεύθερος ανταγωνισμός ή σε οτιδήποτε θεωρείται ως καλώς νοούμενη κρατική ρύθμιση της άκτοπλοίας.

4. Οι εξαγορές του 1999 και το τραγελαφικό έγχείρημα της Minoan Flying Dolphin

Οι σαρωτικές εξαγορές του 1999 άλλαξαν πλήρως το τοπίο της ελληνικής άκτοπλοίας. Η Ένωση άκτοπλόων μέσα σε ένα χρόνο έχασε το 90% των μελών της. Από 26 εταιρείες σχηματίστηκαν μόλις 3 επιχειρηματικοί όμιλοι: οι Μινωϊκές (MFD, Αγουδήμος), η ANEK (NEL, ΔANE, Ρεθυμνιακή, ΛANE) και οι Επιχειρήσεις Αττικής (Στρίντζης). Όλες οι ανεξάρτητες ιδιωτικές εταιρείες εξαγοράστηκαν, από τις παντόφλες της Αίγινας μέχρι τα ιπτάμενα δελφίνια (CERES), και από τις μικρές εταιρείες λαϊκής βάσης (ΛANE, Ρεθυμνιακή κλπ.) μέχρι τις μεγαλύτερες ιδιωτικές (Αγαπητός, Βεντούρης, Αγουδήμος, Στρίντζης). Ταυτόχρονα οι ίδιες οι παραδοσιακές Έταιρείες Λαϊκής Βάσης (Μινωϊκές, ANEK) μεταλλάχτηκαν, καθώς με τις διαδοχικές αυξήσεις κεφαλαίων (έντός ή εκτός χρηματιστηρίου) σχηματίστηκαν έντελως νέες μετοχικές συνθέσεις.

Η εξέλιξη αυτή μόνο μερικά μπορεί να αποδοθεί στις δυνάμεις της αγοράς ή τις τεχνολογικές εξελίξεις και τις τεράστιες επενδύσεις που αυτές συνεπάγονται. Αντίθετα στην περίπτωση των ελληνικών γραμμών η μονοπωλιακή αναδιοργάνωση έγινε με τη συστηματική υποστήριξη του προηγούμενου Υπουργού Έμπορικής Ναυτιλίας. Αυτό έγινε στην περίπτωση της MFD. Ο τρόπος ήταν απλός. Το Υπουργείο υιοθέτησε την Ευρωπαϊκή νομοθεσία που άφορσσε τις προδιαγραφές

των πλοίων και τις πληρότητες τους κατά τους θερινούς μήνες. Αυτές καθιστούσαν αντικοινωνική τη λειτουργία των πλοίων, καθώς απαιτούσαν σημαντικές επενδύσεις προκειμένου να προσαρμοστούν τα πλοία στις προδιαγραφές ασφαλείας και ταυτόχρονα μειώναν τα έσοδα κατά την καλοκαιρινή περίοδο, όταν πραγματώνεται το 60-70% των ετήσιων εσόδων των πλοίων.

Έτσι οδήγησε τις επιχειρήσεις στην αποδοχή των προτάσεων εξαγοράς τους από την, ευνουήμενη από το Υπουργείο, Έταιρεία (έν προκειμένω από την MFD). Αμέσως μετά την εξαγορά, ο Υπουργός απέσυρε τη σχετική νομοθεσία για τα πλοία ηλικίας άνω των 27 ετών (όπως φάνηκε με το δραματικό ναυάγιο του «Σάμψινα»). Επιπρόσθετα άφησε ανοιχτό το ένδεχόμενο να αυξηθεί το επιτρεπτό όριο λειτουργίας των πλοίων από 35 σε 40 χρόνια ή να καταργηθεί έντελως, όπως στην υπόλοιπη Ευρώπη. Καθώς τα περισσότερα πλοία είναι παλαιά (μέσος όρος 28-30 ετών), δόθηκε στη νέα ιδιοκτήτρια εταιρεία η εντύπωση πως θα μπορούσε να παρατείνει τη δραστηριότητα των πλοίων της για μεγάλο διάστημα. Παράλληλα το Υπουργείο διατήρησε το μονοπωλιακό καθεστώς στις γραμμές της Κρήτης και της Μυτιλήνης, όταν η τρίτη εταιρεία (Επιχειρήσεις Αττικής) ζήτησε να δρομολογήσει πλοία νέας τεχνολογίας σε αυτές. Το σκεπτικό ήταν εξαιρετικά προκλητικό. Οι εταιρείες των γραμμών δεσμεύτηκαν να φέρουν πλοία νέας τεχνολογίας σε διάστημα δύο ετών. Με αυτό το έγχείρημα ή απόφαση του Υπουργείου ήταν αρνητική για τη δρομολόγηση πλοίων των Επιχειρήσεων Αττικής.

Το επιχειρηματικό σχέδιο, ή σύλληψη μιας εταιρείας που θα διαθέτει συμβατικά πλοία κάθε μορφής (παντόφλες για την Αίγινα, συμβατικά φέρου για όλα τα μικρά νησιά, και τα ταχύπλοα μικρά και μεγάλα προς όλα τα νησιά), αυτή η πρωτόγνωρη ιδέα τριών εταιρειών (Saronikos Ferries, Hellas Ferries, Flying Dolphin), που θα καλύπτει τις ανάγκες του Αργοσαρωνικού, των Κυκλάδων, των Σποράδων και των μικρότερων νησιών της Δωδεκανήσου ήταν άκραιο και άνευ επιχειρηματικής υπόστασης.

Το «Σχέδιο Σφηνιά», με τη σύμπραξη των Κώστα Αγαπητού και του Γιάννη Λεφάκη, δύο περιορισμένης εμπέλειας άκτοπλόων, χρονολογείται από το 1997. Διατυπώθηκε κατ'επανάληψη δημόσια σε συνεντεύξεις του Παντελή Σφηνιά.⁴ Η ιδέα εκπορεύεται από την τεχνική του σούπερ μάρκετ. Ο Παντελής Σφηνιάς χαρακτήριζε τις μικρές ιδιωτικές επιχειρήσεις ως μπακάλικα και τις μεγάλες εταιρείες ως σούπερ μάρκετ. Η τεχνική του τελευταίου είναι απλή. Το σούπερ μάρκετ πουλάει τοίς μετρητοίς και προμηθεύεται επί πιστώ-

4. «Η αλήθεια του Παντελή Σφηνιά», συνέντευξη στο περιοδικό Έφοπλιστής, τ. Απρίλιος 2000, και σε προηγούμενες συνεντεύξεις στο ίδιο περιοδικό.

σει. Ἐτσι κατ' οὐσίαν ἀποκτᾶ τὴ δυνατότητα νά περιορίζει τό ἐμπορικό κέρδος στό ἐλάχιστο καί ταυτόχρονα νά ἀντλεῖ κέρδη ἀπό τὴ διαχείριση τῶν διαθέσιμων μετρητῶν. Σέ ἀντίθεση τό παραδοσιακό μπακάλο ἀγοράζει καί πωλαίει ἐπί πιστώσει, καί συνεπῶς εἶναι ἀπόλυτα δεμένο μέ τό ἐμπορικό κέρδος. Οἱ ἀναλογίες μέ τὴν ἀκτοπλοΐα εἶναι ἄμεσες. Ἡ ἀκτοπλοΐα ὅταν λειτουργεῖ σέ συνθήκες ἀνταγωνισμοῦ μέ τὴν ὑπαρξὴ πολλῶν μικρῶν ἐταιρειῶν εἶναι ἀναγκασμένη νά πωλεῖ ἐπί πιστώσει καθὼς οἱ σταθεροὶ πελάτες τῆς (ιδιοκτῆτες φορτηγῶν), ἢ οἱ ἐνδιάμεσοι πωλητές, ὅπως εἶναι οἱ πράκτορες, ἔχουν ἰσχυρὴ διαπραγματευτικὴ δύναμη. Ἀντίθετα μέ τόν σχηματισμὸ μεγάλων ὀλιγοπωλιακῶν ἐταιρειῶν ἐνισχύεται ἡ θέση τῶν ἐταιρειῶν καί μποροῦν πλέον νά ἀξιοποιοῦν τὴν πώληση τοῖς μετρητοῖς καί τὴν ἀγορὰ τῶν προμηθειῶν ἐπί πιστώσει.

Παρόλη τὴ λογικοφάνεια τοῦ ἐπιχειρήματος ἐντούτοις ἡ ἰδέα τῆς κοινῆς μεγάλης ἐταιρείας εἶχε πολλὰ προβλήματα.

Α) Τό νέο ἐπιχειρηματικό σχῆμα εἶχε ἐξαιρετικά χαμηλὴ κερδοφορία. Οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς γραμμὲς εἶναι ἐποχιακές, μέ μικρὸ τζίρο, καί κυρίως χαμηλὴ κερδοφορία λόγω τῶν παθητικῶν χειμερινῶν μηνῶν. Ἄς βάλομε κάτω τὰ μεγέθη. Ἡ ἐταιρεία τοῦ Λιβανοῦ (ὄλα δηλαδή τὰ παλιά ρώσικα φλάν τῆς CERES) ἄφηνε κέρδη περίπου 600-700 ἑκατομμύρια τό χρόνο, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐξαγορὰ τῆς ἀπὸ τὴν MFD. Ἐνα συμβατικό πλοῖο σέ κάποια γραμμὴ τῶν Κυκλάδων εἶχε τζίρο περίπου 1,1-1,5 δισεκατομμυρίων τό χρόνο καί καθαρὴ κερδοφορία τῆς τάξης τῶν 100-200 ἑκατομμυρίων. Μία παντόπλα τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ εἶχε κερδοφορία τῆς τάξης τῶν 20-30 ἑκατομμυρίων τό χρόνο. Συνεπῶς τὰ περίφημα 78 πλοῖα, στά ὁποῖα ἀθροίζονται τὰ μικρὰ ἱπτάμενα, οἱ παντόπλες, τὰ μικρὰ συμβατικά πλοῖα (Ἀργοσαρωνικός καί Σποράδες) καί τὰ 25 περίπου συμβατικά πλοῖα (τῶν Κυκλάδων, τῶν Σποράδων καί τῆς Δωδεκανήσου) στήν καλύτερη περίπτωση μπορεῖ νά ἀποδώσουν 4-5 δια. τό χρόνο. Ἡ ἀνάπτυξη μᾶς ἐταιρείας μέ ἴδια κεφάλαια τῆς τάξης τῶν 170 δισεκατομμυρίων εἶναι ἀντιοικονομικὴ, ἐφόσον οἱ ἀποδόσεις τοῦ κεφαλαίου τῆς ἀναμένεται νά εἶναι τόσο μικρές, -τῆς τάξης δηλαδή τοῦ 3-4% ἐπὶ τοῦ κεφαλαίου τῆς. Συνεπῶς μέ αὐτὴ τὴν κερδοφορία ἡ νέα ἐταιρεία δέν θά μποροῦσε οὔτε νά διανείμει κέρδη στοὺς μετόχους τῆς (κυρίως σέ αὐτοὺς ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἀντλήσε τὰ μισὰ ἀπὸ τὰ ἴδια κεφάλαια), οὔτε θά μποροῦσε νά προβεῖ σέ νέες ἐπενδύσεις ἀντικατάστασης τῶν πλοίων (τὰ 70 ἀπὸ τὰ 78 πλοῖα μέ τὴν ἰσχύουσα νομοθεσία θά ἦταν ἀχρηστοὰ σέ διάστημα 3-5 ἐτῶν).

Β) Ἡ ἐταιρεία αὐτὴ δέν θά μποροῦσε νά μειώσῃ τό κόστος λειτουργίας τῶν πλοίων ἀξιοποιώντας τίς οικονομίες κλίμακας. Οἰκονομίες κλίμακας ὑπάρχουν στήν προμήθεια τῶν καυσίμων καί σέ ὀρισμένες ἄλλες δαπάνες. Ταυτόχρονα ἡ μονοπωλιακὴ ἐταιρεία ἔχει τὴν δυνατότητα ἐξορθολογισμοῦ τῶν δρομολογίων καί μειώ-

σης τοῦ κόστους διάθεσης τῶν εἰσητηρίων μέ τὴν συμπύεση τοῦ κέρδους τῶν πρακτόρων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, κατὰ κανόνα, τό κόστος διαχείρισης τοῦ πλοίου εἶναι μειωμένο ὅταν ἀνήκει σέ μία μικρὴ ἰδιωτικὴ ἐπιχειρήσιμη παρὰ σέ μία μεγάλη. Ἐφόσον ἐν προκειμένῳ πρόκειται γιὰ ἐντελῶς διαφορετικὰ πλοῖα (διαφορετικός ἐξοπλισμός, τύπος μηχανῶν καί τύποι πλοίων) οἱ οικονομίες κλίμακας στὴ συντήρηση καί ἐπισκευὴ τῶν πλοίων εἶναι ἀνύπαρκτες.

Γ) Τὰ πλοῖα ἀγοράστηκαν ἀπὸ τὴν MFD σέ ὑπερτιμημένες τιμές. Ἡ πραγματικὴ ἀξία τοῦ συνόλου τῶν πλοίων πού ἀγοράστηκαν ἀπὸ τὴν MFD τό 1999 δέν ξεπερνοῦσε τὰ 80-85 δισεκατομμύρια δραχμῆς. Ἀντίθετα ἡ MFD τὰ ἀγόρασε ἐναντι συνολικῆς ἀξίας 150. Φυσικά ἓνα μεγάλο μέρος καταβλήθηκε μέ τὴ μορφή μετοχῶν τῆς νέας ἐταιρείας. Παρόλα αὐτὰ ἡ τιμὴ τῆς μετοχῆς εἶχε ἐγγυηθεῖ (στοὺς παλιούς ἰδιοκτῆτες) πρὸς 3.000 δραχμῆς καί ἐάν κατὰ τὴν ἐναρξὴ τῆς διαπραγματευτικῆς τῆς στοὺς χρηματιστήριον ἡ τιμὴ ἔπεφε κάτω ἀπὸ τίς 3.000 δραχμῆς ἡ MFD θά κάλυπτε τὴ διαφορά. Γιὰ τὰ χρέη τῶν πλοίων πού ἀγοράστηκαν καταβλήθηκαν στίς τράπεζες περίπου 50 δισεκατομμύρια σέ διάφορους συνδυασμούς ρευστῶν καί μετοχῶν.

Δ) Σάν νά μὴν ἔφθαναν αὐτὰ μέ τὴν ἐξαγορὰ ἡ Ἐταιρεία προέβη σέ ἐξαιρετικά δαπανηρῆς μετασκευῆς σέ πλοῖα πού ὁ χρονικὸς τους ὀρίζοντας σύμφωνα μέ τὴν ἰσχύουσα νομοθεσία εἶναι ἀπὸ 3 ἕως 7 χρόνια. Οἱ μετασκευῆς τῆς τάξης τῶν 450 ἑκατομμυρίων, σ' ἓνα πλοῖο 31 ἐτῶν, μέ μέση ἐτήσια κερδοφορία 150 ἑκατομμυρίων, ἦταν παράλογη ἐξαρχῆς καί στηριζόταν ἀποκλειστικά στήν προσδοκία πὼς τό Ὑπουργεῖο θά παρέτεινε τὴν ἐκμετάλλευση τῶν πλοίων πέρα ἀπὸ τὴν 35ετία. Τό ἐγχείρημα ἦταν προκλητικὸ μέ δεδομένες τίς τεχνολογικὲς ἐξελίξεις στήν ἀκτοπλοΐα.

Ε) Τό ἄλλο πρόβλημα τοῦ ἐγχειρήματος ἦταν ἡ ἴδια ἡ ἰδέα τοῦ μονοπωλίου. Εἶναι ἀδιανόητο νά σκεφτεῖ κανεὶς ὅτι ἡ μονοπωλιακὴ πρακτικὴ στό Αἰγαῖο θά εἶχε ἀντοχή στοὺς χρόνους. Τὴ στιγμή πού ἡ MFD ἐπένδυσε στὰ παμπάλαια πλοῖα καί στήν ἀμφιλεγόμενη τεχνολογία τῶν μεγάλων ἱπτάμενων, οἱ Ἐπιχειρήσεις Ἀττικῆς ἀπάντησαν μέ τὴν ἐξαγορὰ τοῦ Στροντίτη καί τὴν παραγγελία νέων φέρρι, ἰδανικῶν γιὰ τό Αἰγαῖο. Ἡ σειρὰ μέ τὴν ἐμπορικὴ ὄνομασία Blue Star Ferries, πού ἐτοιμάζονται νά μποῦν στίς βασικὲς γραμμὲς τῶν Κυκλάδων καί πιθανότατα στὴ γραμμὴ τῆς Μυτιλήνης, (ἴσως καί τῆς Ρόδου) εἶναι συμβατικά πλοῖα τεχνολογίας σούπερφαστ (μέ ταχύτητα 28-29 μίλια) καί μικρότερου ὄγκου ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα τῆς Ἰταλίας. Κατασκευάζονται πλέον ἀπὸ Κορεάτικα ναυπηγεῖα σέ πολὺ ἀνταγωνιστικὲς τιμές καί εἶναι σαφῶς πιὸ οικονομικά ἀπὸ τὰ ταχύπλοα καί πιὸ συμβατὰ μέ τίς θάλασσες τοῦ Αἰγαίου. Ἡ ὑπόθεση ἐργασίας ὅτι ὁ ἀνταγωνισμὸς θά ἀποκλειόταν γιὰ ἀρκετὰ χρόνια ἦταν ἀπόλυτα λανθασμένη.

Συνεπῶς σέ ὄρους πραγματικῆς οικονομίας τό ἐγχείρημα τῆς MFD ἦταν ἀποτυχημένο ἀπὸ τὴν ἀρχή. Τό

ὕψος τῶν ἐπενδύσεων ἦταν δυσανάλογο πρὸς τὴν ἀναμενόμενη ἀπόδοση. Ἡ ἐταιρεία ἀποκτοῦσε πλοῖα γηραμένα μὲ τὴν προοπτικὴ νὰ χρειαστεῖ ἡ ἀντικατάσταση τους καὶ τεράστιες νέες ἐπενδύσεις μετὰ ἀπὸ λίγα χρόνια. Τὸ μοναδικὸ ἄξιο λόγου τμήμα τῆς ἐταιρείας, τὰ νέα ἱπτάμενα καὶ τὰ καταμαράν (τὰ 4 νέα δηλαδή πλοῖα) ἀποτελοῦν μὲν τεχνολογικὰ ἐπιτεύγματα, ἡ ἐμπορικὴ ἀξία τῶν ὁποίων ὅμως παραμένει ἀκόμα ἀμφιλεγόμενη. Ἔχουν δηλαδή ἀπὸ μόνον τους ἓνα ἐπιχειρηματικὸ ρίσκο. Τέλος τὰ ἀντίστοιχα πλοῖα πού ἀποκτήθηκαν ἀπὸ τὸν Γοῦτο, ἦταν καὶ ἀπὸ τεχνολογικὴ ἀποψη προβληματικά.

Ἄρα ἐφόσον τὰ δεδομένα τῆς πραγματικῆς οἰκονομίας ἦταν ἐξαρχῆς ἀρνητικά, ὁ μόνος λόγος πού ἔδινε νόημα στὸ ἐγχείρημα ἦταν οἱ χρηματιστηριακὲς προσδοκίαι. Ἐφόσον ὑπῆρχαν μικροεπενδυτὲς οἱ ὅποιοι ἀγόραζαν μετοχὲς ἐταιρειῶν μὲ P/E 45, 60 ἢ 80, τότε οἱ προσδοκίαι ἦταν αὐξημένες. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ πραγματικὰ δεδομένα τοῦ ἐγχειρήματος καὶ ἐφόσον ἡ Ἐταιρεία θὰ ἔμπαινε γρήγορα στὸ Χρηματιστήριο, τότε ἡ τιμὴ ἀπόκτησης τῶν μετοχῶν ἀπὸ 3.000 θὰ μποροῦσε εὐκόλα νὰ γίνει 6.000 δραχμὲς σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς (τέλη τοῦ 1999). Ἄρα θὰ φθάναμε σὲ μιὰ τιμὴ μετοχῆς πού θὰ ἀντιτοικοῦσε στὸ 400% τῆς ἀξίας τῶν πλοίων.

Οἱ παλιοὶ ἀκτοπλοῖοι θὰ μποροῦσαν νὰ ἐκποιήσουν τὰ χαρτιά τους σὲ πολὺ καλὲς τιμές καὶ νὰ συγκεντρώσουν κεφάλαια γιὰ τὶς νέες δραστηριότητές τους ἐκτὸς ἀκτοπλοῖας. Οἱ νέοι μέτοχοι (αὐτοὶ τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κόσμου) μὲ τὰ λεφτὰ τῶν ὁποίων ἔγιναν οἱ ἐξαγορές στὸ σκέλος τοῦ ρευστοῦ, θὰ προσδοκοῦσαν διπλασιασμὸ τοῦ κεφαλαίου τους σ' ἓνα χρόνο. Ἀνάλογα μὲ τὴ συγκυρία ἢ θὰ ρευστοποιοῦσαν ἢ θὰ κρατοῦσαν τὶς μετοχὲς ἐάν οἱ προσοπτικὲς τῆς ἐταιρείας φάνταζαν θετικές. Ἡ ἐταιρεία μὲ ἐνισχυμένη τὴ χρηματιστηριακὴ τῆς θέση θὰ προέβαινε σὲ αὐξήσεις κεφαλαίου προκειμένου νὰ προβεῖ σ' ἓνα νέο κύκλο ἐπενδύσεων πού θὰ ἐξορθολόγιζε τὰ πραγματικὰ μεγέθη τῆς ἐταιρείας καὶ θὰ δημιουργοῦσε τὴ βάση γιὰ τὴν κυριαρχία στὶς γραμμὲς αὐτές γιὰ ἀρκετὰ χρόνια.

Μόνον πού ἡ προβολὴ τῆς χρηματιστηριακῆς λογικῆς πάνω στὰ ἐπιχειρηματικὰ σχέδια καὶ ὄχι τὸ ἀντίστροφο, εἶναι διαστρεβλωμένη ὀπτικὴ περὶ ἐπιχειρηματικότητας. Τὸ νὰ στηρίζει κανεὶς τὸ ἐπιχειρηματικὸ σχέδιο ὄχι στὰ πραγματικὰ μεγέθη τῶν ἀγορῶν, ἀλλὰ στὴν πεποίθηση ὅτι πάρα πολλοὶ ἀδαεῖς θὰ εἶναι διατεθειμένοι νὰ δώσουν πραγματικὸ χρεῖμα γιὰ τὴν ἀγορὰ ὑπερτιμημένων μετοχῶν εἶναι ἀπόφαση ἐξαιρετικὰ ὑψηλοῦ κινδύνου.

Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 2000 τρεῖς μόλις μῆνες μετὰ ἀπὸ τὴν πραγμάτωση τοῦ «Σχεδίου Σφηνιά», ἡ MFD ἦταν ἤδη χωρὶς μέλλον. Τὸ Χρηματιστήριο ἔπεφτε καὶ ἡ ζήτησις γιὰ νεοεισερχόμενες μετοχὲς δὲν ἐξασφάλιζε πλέον τὴ διατήρηση τῆς ἀρχικῆς τιμῆς τῆς μετοχῆς. Ἀπὸ μετόχους τῆς MFD ἀρχισε ἀμέσως ἡ ἐναγώνια προσπάθεια ξεφορτώματος τῶν μετοχῶν σὲ τιμές ἀπὸ

3.000-4.000. Εἶναι ἀγνωστο πόσες μετοχὲς μεταβιβάστηκαν στὴν ἑλληνικὴ ἐπαρχία καὶ ἂν πείστηκαν ξένοι ἐπενδυτὲς νὰ ἀγοράσουν μετοχὲς. Ἡ εἰκόνα ἀπὸ τὴν ἀγορὰ τοῦ Πειραιᾶ δείχνει ὅτι ὑπῆρχαν ἐξαρχῆς δυσκολίες στὴ διάθεση μετοχῶν σὲ σχετικὸς μὲ τὴν ναυτιλία ἰδιῶτες ἢ ἐπιχειρήσεις. Ὅρισμένοι μέτοχοι τῆς MFD, ὅπως ἦταν ὁ Λιβανός, πού ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἐνδιαφερόντουσαν νὰ πουλήσουν τὶς μετοχὲς τους εἶχαν ἀδυναμία νὰ βροῦν ἀγοραστὲς στὴν πιάτσα τοῦ Πειραιᾶ. Αὐτὰ μέχρι τὸ ναυάγιο τοῦ «Σάμψινα». Πάντως ἡ σημερινὴ σύνθεση τοῦ μετοχολόγιου τῆς ἐταιρείας εἶναι ἓνα μεγάλο μυστικὸ τὸ ὁποῖο κανεὶς δυστυχῶς δὲν μπορεῖ νὰ προσδιορίσει ἔστω καὶ κατὰ προσέγγιση.

Τὸ ἐρώτημα πού παραμένει εἶναι γιὰτί ἔγινε τὸ ἐγχείρημα αὐτὸ παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἦταν παρακινδυνευμένο καὶ γιὰτί ἐνέπλεξε τόσους πολλοὺς, κατὰ γενικὴ ὁμολογία πετυχημένους ἐπιχειρηματίες. Ἡ ἀπάντησις εἶναι μάλλον ἀπλή. Ἐπειδὴ συνέφερε πάρα πολλοὺς. Καὶ ἐπειδὴ ἡ ἐποχὴ τῆς κερδοσκοπίας ἐνδείκνυται γιὰ τὴ δημιουργία παραπλανητικῶν ἐντυπώσεων. Οἱ δύο βασικὲς τράπεζες (Ἐθνικὴ καὶ Ἐμπορικὴ) ἐπιζητοῦσαν μιὰ λύση στὸ πρόβλημα τῶν ἐπισφαλῶν δανειῶν πού ἀφειδῶς εἶχαν δώσει σὲ ὀρισμένες ἐπιχειρήσεις τοῦ κλάδου (Ἀγαπητὸς Κ., κ.ά.). Οἱ ἀκτοπλοῖοι, προσέβλεπαν σὲ τριπλασιασμὸ ἢ τετραπλασιασμὸ τῆς ἀξίας τῶν ἐπιχειρήσεών τους καὶ διατήρησις μιᾶς προνομακῆς θέσης στὴ δομὴ τῆς νέας ἐταιρείας. Οἱ νέοι μεγαλοεπιχειρηματίες ἐπενδυτὲς προσέβλεπαν σὲ μιὰ ἐντελῶς κερδοσκοπικὴ κίνηση πού θὰ τοὺς ἀπέφερε εὐκόλο χρεῖμα καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐμπιστεύονταν τὰ χρήματά τους σ' ἓνα πολὺ πετυχημένο καὶ φίλο ἐπιχειρηματία. Σὲ περίπτωσις ἐπιτυχίας τοῦ ἐγχειρήματος θὰ ἀποκτοῦσαν στρατηγικὴ θέση σὲ ἓνα ἀκόμα τομέα τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας. Ἡ ὑπουργεῖα Σουμάκη διευκόλυνε τὸ σχῆμα ἐν μέσω μιᾶς πολιτικῆς συγκυρίας πού ἐνίσχυε τὴν ἰδέα ὅτι τὸ κόμμα τοῦ χρηματιστηρίου θὰ κέρδιζε τὶς ἐπόμενες ἐκλογές.

Ἡ ἀλλαγὴ πολιτικῆς ἦταν ἀπότομη μετὰ τὶς ἐκλογές. Ὁ νέος ὑπουργὸς κράτησε ἀμέσως τὶς ἀποστάσεις του ἀπὸ τὸ ἐγχείρημα. Οἱ λόγοι ἦταν πολλοί. Πρῶτον οἱ εὐρωπαϊκὲς πιέσεις πρὸς τὴν Ἑλλάδα νὰ ἀνοίξει τὶς ἀγορές της πέρα ἀπὸ τὶς πέντε ἐπιχειρηματικὲς οἰκογένειες πού ἀποκτοῦν προνομακὴ σχέση σὲ κάθε νέα ἀγορὰ πού δημιουργεῖται (στὰ ΜΜΕ, στὶς τράπεζες, στὶς τηλεπικοινωνίες, στὴν ἐνέργεια, στὶς κατασκευές, στὴ βιομηχανία ὄπλων, στὶς ἀσφάλειες, στὸ τζόγο καὶ τώρα στὴν ἀκτοπλοῖα). Ἡ ὀριζόντια ἐπέκτασις τῶν ἐπιχειρηματικῶν αὐτῶν οικογενειῶν κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1990 εἶναι ἐντυπωσιακὸ καὶ πρωτόγνωρο φαινόμενο. Τὸ δεύτερο ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν ἴδια τὴν ὑφὴ τοῦ ἐγχειρήματος. Οἱ ἀντιδράσεις τῶν νησιῶν εἶχαν ἀρχίσει ἀμέσως ἀπὸ τὴν περίοδο τοῦ Πάσχα, ὅπως καὶ τὰ πρῶτα ἀτυχήματα σὲ πλοῖα τῆς MFD. Τρίτον ἡ ἰδέα τοῦ μονοπωλίου ἦταν ἀδύνατο νὰ διατηρηθεῖ γιὰ πολὺ.

Τά ἐργασιακά ἀποτέλεσαν τό πρῶτο πεδίο σύγκρουσης τοῦ νέου ὑπουργοῦ μέ τήν MFD. Ὄταν κυριαρχεῖ ἓνα κρατικό μονοπώλιο συνήθως ὄλοι διαγνώσκουν τόν κίνδυνο νά ἐνισχυθεῖ ἡ διαπραγματευτική δύναμη τῶν συνδικάτων καί νά σχηματιστοῦν «συντεχνιακές» συνθήκες ἐργασίας. Ὄταν ὅμως κυριαρχεῖ ἓνα ἰδιωτικό μονοπώλιο τό ἐργασιακό καθεστῶς κινεῖται ἀκριβῶς πρὸς τήν ἀντίθετη κατεύθυνση. Στίς ἀρχές τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 2000 ἡ MFD καί τό Ὑπουργεῖο Ἐμπορικῆς Ναυτιλίας μέτρησαν τίς δυνάμεις τους μέ ἀφορμή τή διαμάχη τους γιά τά μονά ἢ διπλά πληρώματα τῶν πλοίων ὑψηλῆς τεχνολογίας. Ἡ MFD (καί ὁ Στριντζής) ἐπέμεινε νά ὑπάρχει τό ἴδιο προσωπικό τόσο στά πρῶνά, ὅσο καί στά ἀπογευματινά δρομολόγια, πρὸς τίς Κυκλάδες. Ἀπό τήν ἄλλη ἡ Πανελλήνια Ὄργανωση Ναυτῶν καί τό Ὑπουργεῖο διεκδίκησαν τό αὐτονόητο: νά ὑπάρχουν διπλά πληρώματα προκειμένου νά τηρεῖται τό καθεστῶς τῶν βαρδιῶν (ὅπως ἰσχύει ἐξἄλλου στά συμβατικά πλοία). Ἡ κλιμάκωση τῆς σύγκρουσης μέ τήν ἀπειλή ἀπό τήν MFD μή ἐκτέλεσης τῶν δρομολογίων (ἐδῶ διαχώρισε τή θέση του ὁ Στριντζής) ὀδήγησε στήν κατά κράτος ὑποχώρηση τῆς MFD καί ὀριστικοποίησε τίς πολιτικές δυσκολίες πού θά ἀντιμετώπιζε πλέον ἡ ἐταιρεία αὐτή. Σύντομα οἱ ἐξελίξεις ξέφυγαν ἀπό τά ἐργασιακά καί τό τραγικό ναύαγιο ἀπλῶς σφράγισε τόν κύκλο ἀναβλητικότητας πού ἡ προηγούμενη κατάσταση συντηροῦσε.

5. Ἡ ἐπερχόμενη κρίση ρευστότητας τῆς ἐλληνικῆς ἀκτοπλοΐας

Τί θά ἀπογίνει ἡ MFD; Καί τί ἀλυσιδωτές ἐπιπτώσεις θά ἔχει αὐτό γιά τή μητρική ἐταιρεία, τίς Μινωϊκές Γραμμές; Καί τί ἐπιπτώσεις θά ἔχει ἡ κατάρρευση τοῦ χρηματιστηρίου γιά τήν ἀνεύρεση χρηματοδοτικῶν πόρων ἀπό τίς ὑπόλοιπες ἐταιρείες τῆν ANEK καί τίς Ἐπιχειρήσεις Ἀττικῆς; Ἡ ANEK ἀπέτυχε παταγωδῶς νά συγκεντρώσει χρήματα κατά τήν πρόσφατη αὔξηση τοῦ μετοχικοῦ της κεφαλαίου στά τέλη τοῦ 2000. Συγκέντρωσε μόλις 9 δισεκατομμύρια δραχμές, ὅταν ὁ στόχος ἦταν γιά 40. Οἱ Ἐπιχειρήσεις Ἀττικῆς μέ τή σειρά τους ἀρχίζουν νά ἐμφανίζουν προβλήματα ρευστότητας πού ἀνάλογα μέ τήν ἔκτασή τους (γιά τά ὅποια δέν ὑπάρχουν σαφῆ δεδομένα) μπορεῖ νά θέσουν σέ κίνδυνο τήν ὑλοποίηση τοῦ φιλόδοξου ἐπενδυτικοῦ τους προγράμματος.

Οἱ ἀπαντήσεις στά ἐρωτήματα αὐτά εἶναι κρίσιμες. Ἡ MFD μέ μετοχικό κεφάλαιο 170 δισεκατομμύρια εἶναι ἐταιρεία ἰσοδύναμη μέ τή μητρική της τίς Μινωϊκές. Συνεπῶς δέν εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ τελευταία, πού εἶναι κερδοφόρα μπορεῖ νά ἀπορροφήσει εὐκολα τίς ζημιές τῆς πρώτης. Ἡ MFD δέν εἶναι ἡ μικρή προβληματική ἐταιρεία πού ἡ μεγάλη μητρική καλεῖται νά ἀπορροφήσει. Κάθε ἀπόπειρα ἀπό τίς Μινωϊκές νά διασώσουν τήν MFD συνεπάγεται πολλούς κινδύνους

γιά τήν ἴδια. Συνεπῶς τό πρόβλημα εἶναι ὀρατό. Ἐξἄλλου οἱ Μινωϊκές ἔχουν ἀνοίχτει σέ ἀγορές νέων πλοίων τά ὅποια ἀπαιτοῦν ὑψηλό δανεισμό. Ἐφόσον ἡ τιμή τῆς μετοχῆς ἔχει πέσει πλέον κάτω ἀπό τίς 2000 δραχμές, οἱ Μινωϊκές ὀφείλουν νά προσπατήσουν τή ρευστότητά τους προκειμένου νά μήν ἐκτεθεῖ ἡ δανειοληπτική θέση τῆς ἐταιρείας. Ἄρα δέν εἶναι εὐκολο νά διαθέσει 40-50 δισεκατομμύρια γιά νά φέροι σέ ἰσορροπία τήν MFD. Γι' αὐτό οἱ Μινωϊκές ἔχουν ἐπιλέξει μιά σταδιακή στρατηγική ἐλέγχου καί ἀνάληψης εὐθυνῶν στήν Ἐταιρεία.

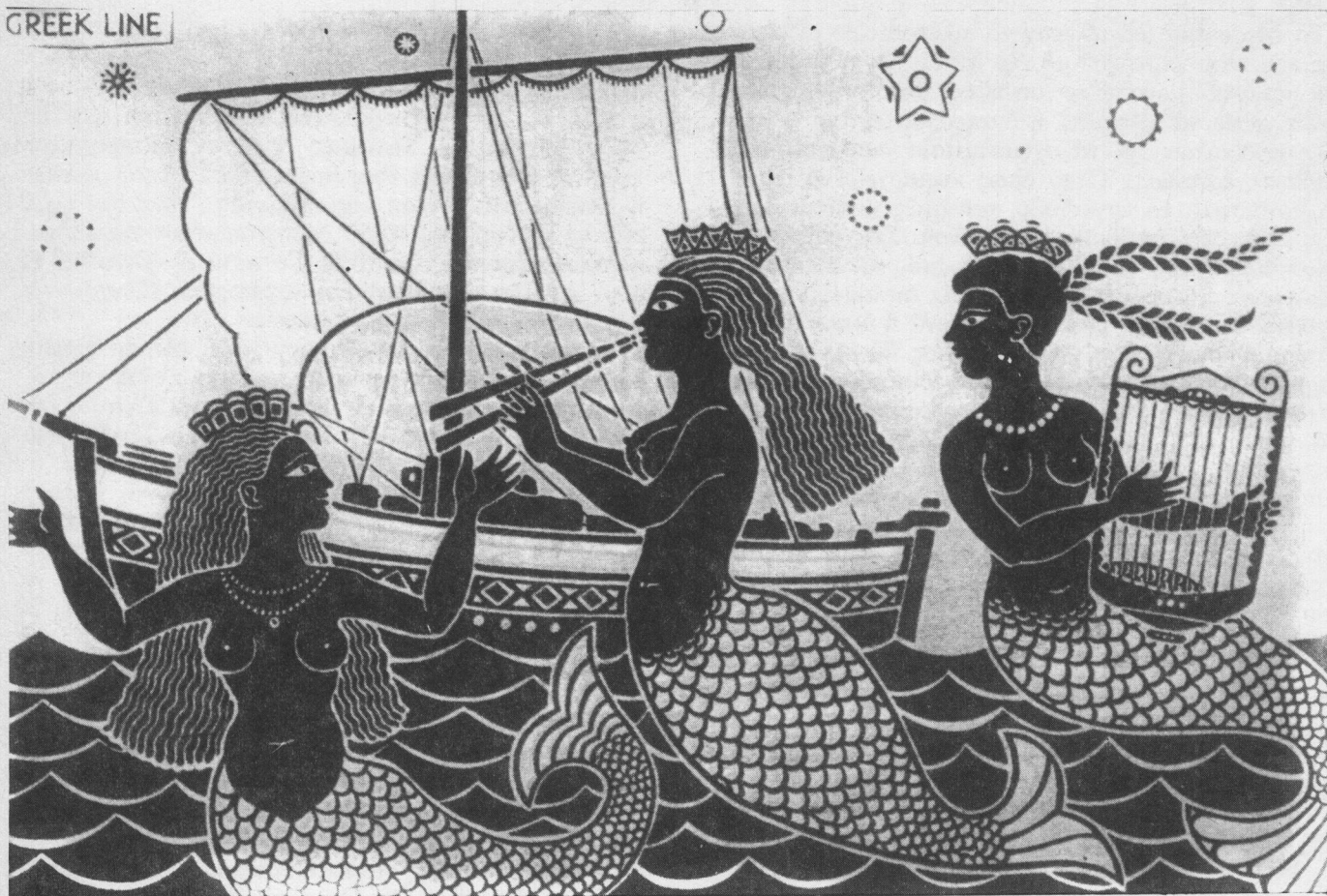
Οἱ ἐπενδυτές τῆς MFD ἔχουν χάσει ἤδη τά χρήματα τους. Ἡ τιμή τῆς μετοχῆς κατά τήν κήση της τόν Νοέμβριο τοῦ 1999 ἦταν 3000 δραχμές. Σήμερα, ἐάν μπεῖ στό χρηματιστήριο, εἶναι ἀμφίβολο ἐάν θά ἔχει τιμή πάνω ἀπό 1000 δραχμές. Τό πιό πιθανό εἶναι νά κινηθεῖ στίς 600-800 δραχμές. Ἡ μοναδική ἐπιλογή τῆς MFD εἶναι νά παρατείνει τή λειτουργία τοῦ ὑπάρχοντος στόλου πέρα ἀπό τήν 35ετία. Ἄλλιῶς σέ τριάντεσσερα χρόνια θά βρεθεῖ στό σημεῖο νά πρέπει νά ἀποσύρει περίπου τά 60 ἀπό τά 80 τῆς πλοῖα. Ἡ ἔκταση τοῦ προβλήματος εἶναι καταλυτική γιά τήν ὑπαρξη τῆς ἴδιας τῆς ἐταιρείας, ἐφόσον φθάσει μέχρι ἐκεῖ. Τό σίγουρο εἶναι ὅτι μέχρι τότε ἡ MFD, ἡ θά ἔχει χρεοκοπήσει, ἢ θά ἔχει σπάσει σέ μικρότερες ἐταιρείες μέ πιθανότητα ἐξαγορᾶς μίας ἢ περισσότερων ἀπό αὐτές ἢ θά ἔχει μεταμορφωθεῖ μέσα ἀπό τήν πιθανή ριζική ἀναδιάρθρωσή της μέ νέα πρόσωπα καί κυρίως νέους πόρους.

Οἱ ἄλλες ἐταιρείες θά ἀντιμετωπίσουν ἐπίσης σημαντικά προβλήματα. Ἄς ξεκινήσουμε μέ τίς Μινωϊκές. Ἡ ἐπιχείρηση δέν ἀντιμετωπίζει ἄμεσα προβλήματα γιά τόν ὑπάρχοντα στόλο της καί τό ἓνα πλοῖο πού περιμένει ἀκόμα ἀπό τά ναυπηγεῖα τῆς Ἰταλίας. Μετά ὅμως τό πρόγραμμα κατασκευῆς ἄλλων τεσσάρων πλοίων θά πρέπει νά προσαρμοστεῖ στήν ἔλλειψη ἰκανῶν ἰδίων κεφαλαίων καί ἀδυναμίας ἀπόκτησης καί ἄλλων δανείων. Ἡ πώληση τῶν παλαιότερων πλοίων τῆς ἐταιρείας θά βελτιώσει τή ρευστότητά της, ἀλλά παραμένει ἀσαφές ἐάν αὐτό ἀρκεῖ γιά τή χρηματοδότηση τῶν νέων κατασκευῶν. Ἡ ἀναζήτηση διεθνῶν συνεργασιῶν ἴσως ἀποδειχθεῖ ἐντελῶς ἀναγκαῖα.

Ἡ ANEK μετά τήν ἀποτυχία ἀντλήσης νέων κεφαλαίων κατά τήν αὔξηση τοῦ μετοχικοῦ της κεφαλαίου θά ἀναγκαστεῖ μέ τή σειρά της νά περιορίσει τό ἐπενδυτικό της πρόγραμμα. Θά μείνει στήν Ἰταλία μέ τέσσερα πλοῖα δύο τύπου σούπερφαστ καί τά «Κρήτη» I καί II. Τό «Βενιζέλος» θά παραμείνει τό μεγάλο τῆς πρόβλημα. Ἐάν μετακομίσει μονίμως στό Ἡράκλειο, τότε ἡ ANEK θά ἔχει χῶρο γιά ἓνα ἀκόμα πλοῖο στό Ἡράκλειο καί θά συνεχίσει τίς πωλήσεις τοῦ πλεονάζοντος στόλου. Θά πρέπει φυσικά νά τακτοποιήσει καί τίς ἐκκρεμότητες μέ τή ΔANE καί τήν ἀνυπαρξία καλῶν πλοίων σέ μιά τόσο ζωτική γραμμή.

Ἡ ἄλλη ἐταιρεία πού ἐλέγχεται ἀπό τήν ANEK, ἡ NEA βρίσκεται ἐπίσης ἀντιμέτωπη μέ σημαντικά προ-

GREEK LINE

Εξώφυλλο μπουί της Εταιρείας «Greek Line».

βλήματα. Οι παραγγελίες της τήν έχουν αφήσει έκθετη καθώς ο «Αΐολος», τό μονοχάλ απόκτημά της δραστηριοποιείται στίς Κυκλάδες μέ άμφίβολα οικονομικά άποτελέσματα, ένώ τά υπό κατασκευή πλοία της (δύο άκόμα μονοχάλ) θά απαιτήσουν πόρους πού μάλλον είναι δύσκολο νά βρεθούν στή σημερινή συγκυρία. Η ΝΕΛ άποτελεί τυπικό παράδειγμα εταιρείας μέ άπουσία στρατηγικής και ξεκάθαρων στόχων και γιά τό λόγο αυτό είναι ή μόνη πού κινδυνεύει νά χάσει σημαντικό μερίδιο άγοράς στήν έδρα της, όταν θά μπούν στή γραμμή και άλλες εταιρείες.

Τέλος οι Έπιχειρήσεις Άττικής δείνουν τήν εικόνα μιās εταιρείας πού διαθέτει πληθώρα άδειών σκοπιμότητας στήν Ελλάδα και τό έξωτερικό (Βαλτική, Ίρλανδία-Σκωτία-Ευρώπη) χωρίς όμως νά διαθέτει πλοία γιά νά τίς ενεργοποιήσει. Η πρόσφατη παραλαβή ενός πλοίου και ή επικείμενη ενός άκόμα στό άμεσο μέλλον θά δώσει κατ' ανάγκη προτεραιότητα στίς γραμμές του έξωτερικού, στίς όποιες ή εταιρεία φαίνεται νά έχει επενδύσει πολλά κατά τά τελευταία χρόνια.

Η θυγατρική της (Στρίντζης) βρίσκεται επίσης έν μέσω αρκετών παραγγελιών νέων πλοίων τά όποια επίσης θά οδηγήσουν στή σημαντική αναδιάρθρωση

του στόλου τής εταιρείας. Τά σχέδια γιά τήν ανάπτυξη τής εταιρείας στίς έγχώριες γραμμές παραμένουν φιλόδοξα. Όμως ή ύλοποίησή τους παραμένει άδέβαιη μέχρις ότου άποσαφηνιστούν οι νέες δομές πού θά προκύψουν στίς γραμμές αυτές.

Μέ μία λέξη ό κύκλος τής υπερεπένδυσης στήν άκτοπλοία μέ τήν μαζική κατασκευή νέων πλοίων φαίνεται νά πλησιάζει στο τέλος της, ένώ τά επενδυτικά σχέδια των εταιρειών βρίσκονται στή μέση. Όλα θά έξαρτηθούν από παράγοντες πού βρίσκονται σέ εξέλιξη. Θά γίνουν ανταγωνιστικές οι γραμμές, μέ όρατό όμως κίνδυνο τήν κρίση κερδοφορίας των εταιρειών; Ποιές τεχνολογίες θά κριθούν άποδοτικότερες στίς ελληνικές θάλασσες; Ποιά επιχειρηματικά σχήματα θά άποδειχθούν μακροβιότερα; Τί πολιτική θά ακολουθήσει τό Ύπουργείο Έμπορικής Ναυτιλίας; Τί αντιδράσεις θά προκληθούν από τό σημερινό σύστημα λειτουργίας τής άκτοπλοίας; Σέ ποιές άγορές έκτός Ελλάδας θά ύπάρξει επέκταση ελληνικών εταιρειών ή τί διεθνείς συνεργασίες θά δημιουργηθούν; Ίσως κάθε πρόβλεψη είναι πρόωρη. Έντούτοις και κάθε παρορμητική άπάντηση δέν μπορεί παρά νά είναι λανθασμένη.

Ο ΑΓΩΝΙΣΤΗΣ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ: ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΑΝΤΑΡΣΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΠΕΙΛΗ ΤΗΣ ΚΟΛΑΣΗΣ¹

της Εύαγγελής 'Αρ. Ντάτση

Ἡ ἀνταρσία τῆς γραφῆς

Ἡ γραφή ἀπέσπασε τὸν ἀγωνιστὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης Γιάννη Μακρυγιάννη ἀπὸ τῆ χορεία τῶν ἀναλφάβητων Ἑλλήνων πού συμμετείχαν στὴν ἐπαναστατικὴ διαδικασία. Τὸ γεγονός αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι τὸν ἐνσωμάτωσε κιόλας στὸ πολιτισμικὸ σύστημα τοῦ ἀνώτερου, λόγιου ἢ κυρίαρχου πολιτισμοῦ. Ὡστόσο ὁ ἴδιος, ὅπως καὶ πολλοὶ συναγωνιστές του, εἶχαν συναίσθηση ὅτι ἐκεῖνος, ἦταν ἤδη ἓνας ἀπὸ τοὺς κορυφαίους² τοῦ χοροῦ καὶ ὡς κορυφαῖος τοῦ χοροῦ ἀπευθύνεται στὸν Ὀθωνα ὅταν τοῦ λέγει: «Ὅτι μ' αὐτεῖνη τὴν προσταφαίρεση ὅσοι ἄνθρωποι εἶναι τῆς μεταβολῆς εἶναι σέ ριζικόν. Εἶμαι ἓνας κ' ἐγὼ ἀπὸ αὐτούς».³ Μὲ τὴ φράση «εἶμαι ἓνας κ' ἐγὼ ἀπὸ αὐτούς» ὁ Μακρυγιάννης ὑπενθυμίζει στὸν μονάρχη καὶ ταυτόχρονα καταθέτει γιὰ τοὺς «ἀδερφοὺς ἀναγνώστες» τοῦ μέλλοντος τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτισμικὴ του ταυτότητα.

Γιὰ τὴ δική του συνείδηση, τὰ μηνύματα τῶν πραγματικῶν γεγονότων πού καταγράφει στὰ Ἀπομνημονεύματα καὶ τῶν «φαντασιακῶν» μὲ τὰ ὁποῖα δομεῖ τὰ Ὁράματα καὶ Θάματα, οἱ μελλοντικοὶ ἀναγνώστες ὀφείλουν νὰ τὰ προσλάβουν ὡς ἀληθινά, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ὀρθολογικὸ ἢ ἀνορθόλογο περιεχόμενό τους, ὅπως ἀκριβῶς οἱ ἀναλφάβητοι συναγωνιστές του ἀποδέχονταν ὡς ἀληθινές τίς λαϊκὲς παραδόσεις καὶ τίς ἀφηγήσεις γιὰ πειρασμικὲς ἐνέργειες. Πρόκειται γιὰ μιὰ θεμελιώδη δομικὴ λειτουργία τῆς μαγικῆς σκέψης, δηλαδή τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο διανοοῦνται τὰ κατώτερα κοινωνικά στρώματα, λειτουργία πού καθόρισε ὡς νοητικὴ ἀρχὴ καὶ τὴ δική του κοσμοαντίληψη.

Πράγματι, πάνω σέ αὐτὸν τὸν νοητικὸ ἀξονα, ὁ προφορικός λαϊκὸς πολιτισμὸς, ἡ χριστιανικὴ ἀγωγή καὶ τὰ ἀκουστικά μηνύματα τῆς λόγιας παράδοσης σέ ζωντανὸ διάλογο, ἀφ' ἐνός μὲ τὰ δραματικὰ γεγονότα

Ὁ Ἰωάννης Μακρυγιάννης (1797-1864). Ἐνλογραφία τοῦ Ἀ. Τάσσου (Συλλογὴ Ἀ. Μαγγιώρου - Τάσσου).

τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ τὴν πραγματικότητα τῆς θεσμικῆς ὀργάνωσης τοῦ νεοστυατοῦ κράτους, συγκρότησαν τὴν ἀντιφατικὴν δομὴ τῆς βιο-κοσμοθεωρίας του καὶ ὀριοθέτησαν τὰ ἀντιθετικὰ πεδία δράσης του: ἀνάμεσα στὴν ἀνταρσία γιὰ τὴν ἐμπέδωση τῆς ἐπίγειας δικαιοσύνης καὶ εὐδαιμονίας καὶ στὴν ἀμείλικτη ἀπειλὴ τῆς Κόλασης τοῦ χριστιανικοῦ του πιστεύω.

Τὰ Ἀπομνημονεύματα καὶ τὰ Ὁράματα καὶ θάματα

1. Τὸ κείμενο ἀποτελεῖ ἀνάπτυξη εἰσήγησης πού ἐκφωνήθηκε στὸ Στρογγυλὸ Τραπέζι γιὰ τὸν Μακρυγιάννη, στὸ πλαίσιο τῆς ἐκθεσης βιβλίου «Βιογραφίες καὶ ἀπομνημονεύματα ἀγωνιστῶν τοῦ 1821» πού ὀργάνωσε ἡ Φιλελευθερικὴ Ἐταιρεία [Στοά Βιβλίου, 23-3-2001].

2. Ἐδῶ ἡ ἔννοια τοῦ κορυφαίου στὴ δυναμικὴ ἐκδοχὴ πού προϋποθέτει ἡ δομὴ καὶ ἡ λειτουργία τοῦ λαϊκοῦ πο-

λιτισμοῦ. Βλ. Κ. Νάντια Σερεμετάκη, *Διασχίζοντας τὸ σῶμα. Πολιτισμὸς, Ἱστορία καὶ Φύλο στὴν Ἑλλάδα*, τὸ κείμενο «Ὅσο διαρκεῖ ὁ πόνος: Ἡ ἀντιφώνηση τοῦ θανάτου καὶ ἡ ἰσχὺς τῶν γυναικῶν στὴ Νότια Ἑλλάδα», Νέα Σύνορα, Ἀθήνα 1997, σ. 114.

3. Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη, *Ἀπομνημονεύματα*, Γαλαξίας, Ἀθήνα 1947, βιβλ. Δ', σ. 453.

ὀρίζουν ἔτσι τούς πόλους μιᾶς οισύφειας διαδρομῆς. Ὅχι τὸ ἀσυνεχές, ὅπως θὰ πίστευε κανεὶς ἀλλὰ τὸ συνεχές ἀνάμεσα στὸ ἀνορθόλογο πού λειτουργεῖ ὡς ἀληθινὸ καὶ στὸ ἀνορθόλογο πού λειτουργεῖ ὡς πλασματικὸ, ἀντικατοπτρίζοντας τὴν ἀντιφατικὴ καὶ χωρὶς κριτικὴ ἐνότητα, δομὴ τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Μιά ἐκ νέου λοιπὸν ἀνάγνωση τοῦ ἔργου του θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε στὶς παρακάτω σκέψεις: Καὶ στὰ δύο κείμενα διακρίνουμε τόσο τούς κώδικες ἐπικοινωνίας μὲ τούς ὁποίους τὸν εἶχε ἐξοπλίσει ὁ αὐτόχθων λαϊκὸς πολιτισμὸς ὅσο καὶ τὴ δεξιότητα τοῦ ἀγωνιστῆ νὰ χειρίζεται αὐτούς τούς κώδικες δυναμικὰ καὶ δημιουργικὰ. Ποιοὶ εἶναι αὐτοὶ οἱ κώδικες; Εἶναι κυρίως ἡ βαθύτατα αἰτιολογικὴ καὶ μυθολογικὴ σκέψη. Εἶναι ἐπίσης ἡ συνοπτικὴ, κατὰ τὸ πρότυπο τῆς λαϊκῆς δημιουργίας, χρῆση τῆς ποιητικῆς γλώσσας, καθὼς καὶ οἱ ποιητικὲς τεχνικὲς τοῦ προφορικοῦ λόγου, ὅπως λ.χ. τὰ ἔτοιμα ἀπὸ αἰῶνες μετρικὰ καὶ ρυθμικὰ⁴ σχήματα, οἱ λογότυποι, τὰ θεματικὰ καὶ μουσικὰ μοτίβα ὡς ὀργανικὰ συνδετικὰ τῆς γραπτῆς φωνῆς του μὲ τὴν προφορικὴ παράδοση. Εἶναι ἀκόμα ἡ γλώσσα τῶν χειρονομιών. Χειρονομίες ὑποταγῆς⁵ ὑποκλίσεις, ἐπικύψεις, χειροφιλήματα πού ὁ ἀγωνιστῆς χρησιμοποίησε στὴ σχέση του μὲ τίς ὑπερβατικὲς δυνάμεις καὶ ἐλάχιστα, ὅπως ὁ ἴδιος ἀφήνει νὰ ἐννοήσουμε, στὶς σχέσεις του μὲ τούς ἐκπροσώπους τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας. Κινηθεῖς τοῦ σώματος πού δηλώνουν ἰσότιμο διάλογο καὶ ἀμοιβαία ἀναγνώριση καὶ ἀποδοχῆ: π.χ. ἡ φράση *φιληθήκαμε ὅλοι κι ἐνωθήκαμε*, ὡς ἐκδήλωση ἀμοιβαίων αἰσθημάτων ἀποδοχῆς εἶναι ὁ κώδικας τὸν ὁποῖο κατεξοχὴν χρησιμοποίησε ὁ Μακρυγιάννης στὶς σχέσεις του μὲ τούς συναγωνιστῆς του. Εἶναι ἀκόμη ὁ χορὸς, τὸ τραγούδι καὶ ἡ μουσικὴ ὡς κώδικες αἰσθητικῆς κατηγορίας, τούς ὁποίους ὁ προικισμένος Μακρυγιάννης χειριζόταν μὲ ἀπαράμυλλο τρόπο. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἡ εἰκαστικὴ ἀπεικόνιση τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας, ὅπως τὴ βλέπουμε στοὺς πίνακες τῶν Ζωγράφων μαρτυρεῖ τὴν ὀλικὴ εἰκόνα πού εἶχε γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸν κόσμο ὡς γνήσιος φορέας τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Τέλος ἐπιστέγασμα ὧν ἦταν ἡ ἀνταρσία ὡς πρακτικὴ ἀποκατάστασης τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας ἀλλὰ καὶ ὡς ἰσόδια συμπεριφορὰ μὲ τὴν ὁποία τελικὰ θὰ ἀνατρέψει φαντασιακὰ τὴν τάξη τοῦ Κόσμου.

Στὰ *Ἀπομνημονεῦματα* καταγράφεται ἡ ἐπιγνωσμένη καὶ κορυφαία ἀνταρσία τῆς ζωῆς του. Μιά δευτέρη ἀνταρσία συνιστᾷ ἡ καταγραφή τῆς δικῆς του βιοματικῆς ἀλήθειας. Κάποια στιγμή διαπιστώνει ὅτι ὁ Τύπος δὲν εἶναι σύμμαχος τῶν ἀδυνάτων καὶ τῶν ἀδικημένων οὔτε ἀξιόπιστος ὅπως ἤθελε νὰ πιστεῦει, ἀλλὰ *μηχανισμὸς ἐξουσίας*. Διαπιστώνει ἐπίσης ὅτι οἱ ἱστορικοὶ μεροληπιτοῦν εἰς βάρος τῆς ἀλήθειας. Καὶ τότε συνειδητοποιεῖ τὴν *ιδιοτελὴ* χρῆση τῆς γραφῆς καὶ μὲ τὴ γνώριμὴ του ἀπὸ τὴν προσωπικὴ του ἐμπειρία, πρακτικὴ τῶν *συνωμοτικῶν ἐνεργειῶν*⁷ πραγματοποιεῖ μίαν ἄλλη ἀνταρσία, αὐτὴ τὴ φορά ἐναντίον τῆς κατεστημένης ἱστοριογραφίας⁸ τῆς ἐποχῆς του. Ἐτσι ἔχουμε τὴ μαρτυρία τῆς δικῆς του προσωπικῆς ἐκδοχῆς τῶν

γεγονότων, τὸ ἀτομικὸ βίωμα ὡς κατάθεση ἱστορικῆς καὶ πολιτισμικῆς ἱστορίας μιᾶς προσωπικότητας ἢ ὁποῖα εἶχε ψυχανεμιστεῖ ὅτι κι ἐκείνη ἔγραψε ἱστορία.

Οἱ δεσμεύσεις τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ

Πάνω ἀπὸ ὅλα ὅμως, στὴ βιοματικὴ κατάθεση τοῦ Μακρυγιάννη, ἀναγνωρίζουμε τούς μηχανισμούς τῆς λειτουργίας τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἐδῶ ἡ σχέση τοῦ ἀτομικοῦ μὲ τὸ συλλογικὸ ὑπακούει σὲ ἄλλους κανόνες. Οἱ δεσμεύσεις ὑπαγορεύονται ἀπὸ τὴ δεδομένη σύμβαση τοῦ *ἐξωυποκειμενικοῦ* χαρακτήρα τῆς προφορικῆς παράδοσης, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀφήνονται περιθώρια δυναμικῆς παρέμβασης στὴν προσωπικὴ πρωτοβουλία. Πρόκειται γιὰ μιὰ οὐσιαστικὴ καὶ εἰδοποιὸ διαφορά πού διακρίνει σὲ *τεχνικὸ ἐπίπεδο* τὸν προφορικὸ ἀπὸ τὸν γραπτὸ πολιτισμὸ. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τὸ *ἐξωυποκειμενικὸ* σύστημα τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἀναγνωρίσιμο καὶ κατανοητὸ ὡς *ἐσωτερικευμένη βαθιὰ γνώση* ἀπὸ ὅλα τὰ μέλη τῆς κοινωνικῆς ομάδας χωρὶς στεγανά καὶ ἀποκλεισμούς. Ὑπάρχει δηλαδή μιὰ μορφή *ἐγγενοῦς πολιτισμικῆς δημοκρατικότητας*, πού

4. Ἡ ἀντιφατικὴ δομὴ τῆς κοσμοαντίληψης τοῦ Μακρυγιάννη ὡς *ἐν μικρῷ ἀπεικόνιση* τῆς δομῆς τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ μὲ ἀπασχόλησε στὸ βιβλίο μου: *Πολιτισμικὴ Ἡγεμονία καὶ Λαϊκὸς πολιτισμὸς. Ὁ ἐτεροχρονισμένος διάλογος τοῦ Ἱερομόναχου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ καὶ τοῦ ἀγωνιστῆ Μακρυγιάννη*, Ἑλληνικά Γράμματα, 2000.

5. Βλ. τὴν παρουσίαση τῶν ἀπόψεων τοῦ Marcel Jousse στὸ Σ.Λ. Σκαρτῆς, *Τὸ Σῶμα τῆς Γλώσσας. Ὁ Marcel Jousse καὶ ἡ παράδοση τῆς ὀργανικῆς γλώσσας*, Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 1996. Ἰδιαιτέρως τὸ β' Μέρος, σ. 253 κ.ε. (ὅπου καὶ τὰ κεφ.: Τὸ προφορικὸ στίλ: ρυθμικὴ καὶ μνημοτεχνικὴ στοὺς λογο-κινήτικους. Ἡ κινήτικὴ ἀνθρωπολογία. Ἡ μετάληψη τῆς μιλιᾶς).

6. Ἡ ἀγωγή τῆς *ἰδεολογικῆς ὑποταγῆς* μὲ ἀπώτερο στόχο τὴν κοινωνικὴ ὑποταγὴ ἔχει βαθιὲς ρίζες στὴ χριστιανικὴ πολιτισμικὴ παράδοση. Βλ. Δημήτρης Ι. Κυρτάτας, *Παιδαγωγός, Ἡ ἠθικὴ διαπαιδαγώγηση στὴν ὕστερη ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα...*, Κ.Ν.Ε. τοῦ Ε.Ι.Ε., Ἀθήνα 1994, ἰδιαιτέρως τὸ κεφ. «Πίστη καὶ ὑποταγὴ».

7. Ἡ *συνωμοτικὴ δράση* τοῦ Μακρυγιάννη ἔδινε τὸ στίγμα τῆς πολεμικῆς καὶ πολιτικῆς ἀγωγῆς του: «Κάθε τόσο ξεκινοῦσε καὶ μιὰ συνωμοσία, ὄρκιζε ὀπαδοὺς, ἐπαίρνε ὑπογραφές, συγκροτοῦσε μυστικὲς ἐπιτροπές καὶ κρυφές ἐταιρίες, ἔθετε ὑπὸ τὸν ἐλεγχό του θέσεις-κλειδιά τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, προετοίμαζε μεθοδικὰ ἐξεγέρσεις, ἐσεῖκωνε στρατὸ καὶ λαόν», ἐπισημαίνει ὁ Κυριάκος Σιμόπουλος, στὸ *Ἰδεολογία καὶ ἀξιοπιστία τοῦ Μακρυγιάννη*, Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1986, σ. 84.

8. Ὁ Μακρυγιάννης δὲν εἶναι ἡ μοναδικὴ περίπτωση ἀγωνιστοῦ πού ἀμφισβητεῖ τὴν ἀξιοπιστία τῶν ἱστοριογράφων τῆς ἐποχῆς του. Μοναδικὸ τὸν καθιστᾷ ἡ δυναμικὴ ἐκφορὰ τῆς δικῆς τοῦ parole καὶ ἡ *συνωμοτικὴ* καταγραφή καὶ διασφάλισή της γιὰ τίς μελλούμενες γενιές. Βλ. καὶ Γενναίου Κολοκοτρῶνη, *Ἀπομνημονεῦματα*, Γ. Τσουκαλά, «Βιβλιοθήκη», Ἀθήνα 1955, σ. 7.

έγγυται την ισότιμη συμμετοχή στο πολιτισμικό γίγνεσθαι όλων όσοι ανήκουν στη δεδομένη κοινωνική ομάδα.

Αντίθετα ή διευρυμένη, πολυεπίπεδη και ιεραρχημένη συλλογικότητα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους προϋπέθετε άλλες δομές και άλλους όρους λειτουργίας. Η πολιτική οργάνωση, τά στεγανά εξουσίας, οι κοινωνικοί αποκλεισμοί, οι μηχανισμοί καταστολής για τους κατασκευασμένους αντιφρονοούντες, ή γραφειοκρατική οργάνωση της Διοίκησης και τό εποικοδόμημα της γραπτής γνώσης άφηναν ελάχιστα περιθώρια δυναμικού διαλόγου (κατά τό πρότυπο της λειτουργίας του προφορικού πολιτισμού) ανάμεσα στις ατομικές συνειδήσεις των αναλφάβητων κοινωνικών στρωμάτων και στην έγγραμμη πολιτική και κοινωνική συλλογικότητα του νεαρού κράτους. Ο Μακρυγιάννης διώνει τή νέα κατάσταση και διεκδικεί τό δικαίωμα της ισότιμης συμμετοχής του στο γίγνεσθαι της διαμορφούμενης πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας. Και φυσικά στή σύγκρουσή του μαζί της, συντριβεται.

Σε αυτό τό πολιτισμικό υπόστρωμα διακρίνουμε έπι-καθιασμένες τις επαγγελίες της χριστιανικής διδασκαλίας, όπως τις μετέφερε και τις επέβαλε στα αναλφάβητα κοινωνικά στρώματα ο άνορθόλογος, αλλά αποδεκτός ως *αίθεντία* λόγος του λαϊκού κηρύγματος. Ο Μακρυγιάννης δέν ανήκει στή θεολογική elite της Χριστιανικής Ορθοδοξίας πού διαχειρίζεται θεωρητικά τή θεολογική παράδοση. Η σχέση του με τή θρησκεία είναι καθαρά διωματική. Έκείνος ώστόσο δέν συλλαμβάνει τήν άπόσταση από τή μία κατάσταση στήν άλλη, πιστεύει ότι μπορεί να παρεμβαίνει, αναπαράγοντας έστω τις δογματικές αλήθειες, σε θεολογικά ζητήματα. Έτσι δέν διστάζει να άσκει πολεμική στον Θεόφιλο Καΐρη. Υπερβαίνοντας ώστόσο τά όρια της *άκουστικής και όπτικής* σχέσης του με τό ιδεολογικό εποικοδόμημα του χριστιανικού δόγματος, έπιχειρεί μία άλλη, ασύνειδη, άνταρσία.

Η άγωγή των παιδικών χρόνων είχε θέσει τις βάσεις του διαλόγου του με τις υπερβατικές δυνάμεις μέσα στο πλαίσιο της λαϊκής θρησκευτικής αντίληψης του *άνταποδοτικού όφέλους* δηλαδή του *do ut des*. Του δίδαξε καταρχήν από τή νηπιακή του ηλικία ότι μπορεί να συναλλάσσεται με τόν Θεό και τους άγιους και να ανταμείβεται με υλικά αγαθά. Αυτή ή πίστη, έσωτερικευμένη και αυτή ως *βαθιά γνώση* δέν θά τόν έγκαταλείψει ποτέ. Άς θυμηθούμε τά «περδικόπουλα του δάσους» και τήν αποκαλυπτική σκηνή πού τελειώνει με τή φράση «μέ τις πολλές φωνές κάναμεν τις συμφωνίες με τόν άγιο», στα *Άπομνημονεύματα*.⁹

Στά *Όράματα και Θάματα* προπαντός αναγνωρίζουμε τήν εικονοποιία των μηχανισμών της πειθούς και του καταστάλικου λόγου του λαϊκού κηρύγματος και ιδιαίτερα του λόγου του Ίερομόναχου Κοσμά του Αιτωλού: Τήν άπειλητική έπωδό: «δάνετε φωτιά και καίεσθε και σεΐς και τά παιδιά σας εις τόν αιώνα τόν άπαντα». Τό «φοβερόν τό έμπεισεΐν εις χείρας Θεού ζώντος». Τό άποτρόπαιο σκηνικό της Δευτέρας Πα-

ρουσίας. Τό χέρι του Θεού πού άλλοτε εύλογεί και άλλοτε καταδικάζει.¹⁰ Και άπολύτως έμπεδωμένη στή συνείδησή του τήν προνοιακή αντίληψη της ζωής και της Ίστορίας.

Πρόκειται για ένα αντιφατικό και αντίρροπο σύστημα αξιών και κανόνων ζωής τό όποιο ο αγωνιστής Μακρυγιάννης έμελλε να δοκιμάζει και με τό όποιο δοκιμάζεται συνεχώς, στις έξαιρετικά κρίσιμες έπιλογές της ζωής του, και σε όλα τά πεδία της δράσης του.

Η έσχατη, ουτοπική άνταρσία της ζωής του

Η 3η Σεπτεμβρίου σχίζει τή ζωή του σαν μία βαθιά γεωλογική τομή. Τέμνει στα δύο όλα τά επίπεδα πού συγκροτούν και συνέχουν σε ένα ενιαίο σύνολο — χωρίς να χάνουν ποτέ τήν έσωτερική επικοινωνία τους— τή ζωή, τόν ψυχισμό, τή στρατιωτική και πολιτική του δράση, τις προσωπικές σχέσεις, τις ιδέες, τόν φαντασιακό κόσμο του.

Ταυτόχρονα αυτή ή τομή άποτελεί ένα τέλος και μία αρχή: τό τέλος της δυναμικής παρέμβασης του αγωνιστή Μακρυγιάννη στο ιστορικό γίγνεσθαι και τήν άφετηρία από τήν όποία ξεκινά ή κάθοδος στον δικό του *Άναχόρταγο* Άδη. Παροπλισμένος και αδύναμος να άντιμετωπίσει τους μηχανισμούς καταστολής της κοσμικής εξουσίας και πανικόβλητος μπροστά στήν άπειλή της μεταθανάτιας τιμωρίας αναγκάζεται να ένεργοποιήσει μίαν άλλη γλώσσα του αυτόχθονος πολιτισμού πού τόν άνέθρεψε, τή *μετα-γλώσσα των όνειρων και των όραμάτων*.

Πρόκειται για έναν πανάρχαιο και έξαιρετικά πλούσιο κώδικα με τή βοήθεια του όποίου θά μυθοποιήσει τή δραματική του κάθοδο στον δικό του, επίγειο Άδη. Και τότε, ο κατασταλτικός λόγος του χριστιανικού κηρύγματος και ή εικονοποιία των μηχανισμών πειθούς της έπίσημης κοσμοθεωρίας, αναπτύσσουν στο έπακρο τή δυναμική της ολοκλήρωσής τους. Η άπειλή της μεταθανάτιας τιμωρίας και οι μηχανισμοί πού είχε στή διάθεσή του για να έξευμενίσει τις υπερβατικές δυνάμεις κυριεύουν τή σκέψη, τόν ψυχισμό και τήν καθημερινότητά του. Έτσι στις πρώτες σελίδες των *Όραμάτων και θαμάτων* ο Μακρυγιάννης στοιχειωθετεί *προεξαγγελτικά* τήν ένοχή του: πρόκειται κυρίως για τά *άνεκπλήρωτα τάματα*. Ένώ στις τελευταίες στήνει τά *άλλεπάλληλα σκηνικά* του φαντασιακού του Κριτηρίου.

Τά *Όράματα και θάματα* χτίζονται στήν κυριολεξία με *όνειρα, όράματα, και με παρανοιακές καταστάσεις* πού διώνει ο συγγραφέας τους. Πρόκειται για τά δομικά υλικά του λογοτεχνικού είδους της *Μενιπέας*,¹¹ έτσι όπως αυτό τό είδος του προ-μυθιστορηματικού

9. *Άπομνημονεύματα*, ό.π., σ. 95.

10. Βλ. αναλυτικότερα Έύαγ. Ντάτση, ό.π., σ. 175.

11. Βλ. Μιχαήλ Μπαχτίν, *Ζητήματα της ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, Πόλις, Άθήνα 2000, σ. 188.

λόγου κατέθεσε τὰ χαρακτηριστικὰ του ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Ἡ ὑπερβατικὴ «ἀναβάθμιση» τοῦ κοινωνικοῦ του περιβάλλοντος, πού ἐπιχείρησε ὡς «φίλος τοῦ Θεοῦ»¹² θὰ μπορούσε ἴσως νὰ θεωρηθεῖ ὡς μιὰ προέκταση τῆς κοινωνικῆς τακτικῆς του «νά συναναστρέφεται πάντοτε μέ τούς ἀνωτέρους του». Ὅμως γιά τὴν κοινωνική καί πολιτική συγκυρία τῆς ζωῆς του μετά τό 1843, μιὰ τέτοια ἐρμηνεία εἶναι μάλλον ἐκτός πραγματικότητας.

Ὁφείλουμε ὥστόσο νά μή ξεχνοῦμε ὅτι γιά τόν συγγραφέα τῶν Ὁραμάτων καί θαμάτων, τό ὄνειρο δέν ἦταν μιὰ αἰσθητικοῦ χαρακτήρα ἐπινόηση, ὅπως στήν περίπτωση τῆς χρήσης τῶν ὀνείρων ἀπό τούς λόγιους συγγραφεῖς, ἀλλά ἡ ὄνειρική ἐκδοχή τῆς πραγματικότητας πού βίωσε ὁ παροπλισμένος ἀγωνιστής μετά τὴν ἐπιβολή τοῦ Συντάγματος.

Ἀνάμεσα στήν ἐνοχή τῆς ἀρχῆς καί στήν ἀποθέωση τοῦ τέλους τῶν Ὁραμάτων καί Θαμάτων ξεδιπλώνει τόν φανταστικό κόσμο τοῦ δικοῦ του ἐπίγειου Καθαρηθίου. Ἐτοι μέ τὰ δομικά ὑλικά τῆς λαϊκῆς ποιητικῆς δημιουργίας, τὰ ὄνειρα καί τὰ ὄραματα τῆς παλαιᾶς Μενιπλέας¹³ καί τὴν εἰκονοποιία τοῦ χριστιανικοῦ λόγου –κυρίως τῆς Ἀποκάλυψης τοῦ λαϊκοῦ κηρύγματος καί τῆς ναϊκῆς ζωγραφικῆς θὰ κατασκευάσει τό συμβολικό ἐποικοδόμημα αὐτοῦ τοῦ Καθαρηθίου.

Τί ἀπέγινε ὅμως ἡ ἀγέρωχη φωνή τῆς ἀνταρσίας μέ τὴν ὁποία πολεμοῦσε τούς Τούρκους, μηχανευόταν στρατηγικές στίς μάχες,¹⁴ διαμαρτυρόταν στόν Τύπο καί μιλοῦσε στήν ἐκάστοτε ἐξουσία, προκαλώντας τὴν ὀργή της;

Τό ἴδιο τό στήσιμο τοῦ Καθαρηθίου, ἡ φανταστική διαδικασία τοῦ αὐτοεξαγνισμοῦ του δέν ἦταν παρὰ ἡ ἄρνηση τῶν ἐνοχῶν καί ἡ συνειδητὴ ἀντιστροφή τῆς ἐπαπειλούμενης μεταθανάτιας καταδίκης του. Καί ἐδῶ, μηχανεύτηκε τὴν ἐπίγεια Κάθαρση, ὡς μιὰ δραματικὴ διαδικασία ἀποενοχοποίησης πού θὰ τόν προετοιμάζε γιά τόν ρόλο τοῦ Ὑπέρτατου Κριτῆ. Πρῶτο βῆμα πρὸς τόν αὐτοεξαγνισμό του, ἡ ἀσκητικὴ ἀπομόνωση. Ἐτοι ἀποφάσισε ὁ ἴδιος (παράλληλα μέ τόν ἐπιβεβλημένο ἐκ μέρους τῆς Πολιτείας) τόν κατ' οἶκον περιορισμόν του: «ἐκοψα τὴν συναστροφή μου ἀπὸ τόν κόσμο, σπανίως θγαίνω, ἐργάζομαι εἰς τόν κῆπο μου καί κάνω τό χρέος μου καί εἰς αὐτό, ἐκεῖνο ὅπου δύνομαι.»¹⁵

Ἀποκομμένος ἀπὸ τὴν κοινωνική πραγματικότητα ὀργάνωσε τό ὑπερβατικό περιβάλλον μέ τὴ βοήθεια τοῦ ὁποίου προσπάθησε νά ἀπεκδυθεῖ τόν ρόλο πού εἶχε γι' αὐτόν ἐτοιμάσει ἀπὸ αἰῶνες ἡ χριστιανικὴ κοσμοθεωρία, δηλαδή τόν ρόλο τοῦ ἁμαρτωλοῦ πού τόν περιμένει τό Πῦρ τό ἐξώτερον καί νά ὑποδυθεῖ τόν ρόλο τοῦ Ὑπέρτατου Κριτῆ. Μέ αὐτὴ τὴν ἐκ βάθρων ἀντιστροφή τῶν ρόλων, ὁ πανικόβλητος ἀγωνιστής πραγματοποίησε ἐπὶ τῆς οὐσίας τὴν ἐσχατὴ ἀνταρσία του ἐναντίον τῆς ἐπιβεβλημένης ἐκ τῶν ἄνω χριστιανικῆς κοσμοθεωρίας. Τελικὸς στόχος: ὡς ἀτομικὴ συ-

νείδηση νά λυτρωθεῖ ἀπὸ τίς ἐνοχές ἐξασφαλίζοντας μιὰ θέση στόν Οὐράνιο Παράδεισο καί ὡς συλλογικὴ συνείδηση νά τιμωρήσει μέ τό ἴδιο ποινολόγιο ἐκεῖνους πού ἐβλαψαν τόν ἴδιο, τούς ἀγωνιστές καί τούς θεσμούς –μέ κεντρικὸ ἄξονα τῆς φανταστικῆς δράσης του, τὴν ἔννοια τοῦ δικαίου.¹⁶

Ἡ ἀνθρωπολογικὴ ἀντίληψη τῆς δικαιοσύνης (μιὰ παρέκδραση)

Ἡ ἔννοια τῆς δικαιοσύνης στό σύστημα ἀξιών τοῦ Μακρυγιάννη ἔχει τό δικό της, διευρυμένο, μέ ἀνθρωπολογικὲς ἀναγωγές περιεχόμενο, βρίσκεται δηλαδή πολὺ κοντὰ στήν ἀνθρωπολογικὴ ἀντίληψη τῆς δίκαιης μοιρασιάς τοῦ κληροῦ ἢ ὁποιοῦδήποτε ἄλλου ἀγαθοῦ πού ἀποκτήθηκε συλλογικά. Τό ἀπειλητικό πρὸς τοὺς ἐπάνω αἴτημα «αὐτὴν τὴν πατρίδα σπιθαμῆ, σπιθαμῆ θὰ τὴ μοιράσομε» θυμίζει ὡς ἀπόηχος (σέ ἓνα μεταγενέστερο ἐπίπεδο ἐπεξεργασίας) τὴν ἀντίληψη τοῦ δικαίου ὅπως ἦδη εἶχε διαμορφωθεῖ στήν ἀρχαϊκὴ ἑλληνικὴ κοινωνία καί βρίσκεται ἀποτυπωμένη στήν ὀμηρικὴ παράδοση. Ὁ καθένας δικαιοῦται ἴση μοῖρα, ἴδιο μερίδιο μέ τούς ἄλλους. Ἐδῶ ἀκριβῶς στηρίζεται «ἡ ἀντίληψη τῆς δίκαιης ἀνταπόδοσης πού ἐπικρατοῦσε στήν ἀρχαϊκὴ ἐποχή», ὅπως ἐπισημαίνει ὁ μελετητὴς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς θρησκείας, Μάρτιν Νίλσον.¹⁷ Στό: «Ἀφοῦ κολλήσαμεν εἰς τό Κάστρο, μεράσαμεν καί πήρε ὁ καθεὶς τὰ πόστα του» ἀντιστοιχεῖ, χωρὶς καμιά παρέκκλιση τό παραπάνω «σπιθαμῆ σπιθαμῆ θὰ τὴν μεράσομε».¹⁸ Ἡ ἐπιθυμία γιά μεγαλύτερη μερίδα εἰς βάρος τῶν ἄλλων ἐταίρων τῆς συλλογικότητας εἶναι ὕβρις.¹⁹ Ὁ Μακρυγιάννης ἐξεγείρεται ὅταν διαπιτώνει τὴν ὕβρι σέ ὅλα τὰ πεδία τῆς κοινωνικῆς ζωῆς,

12. Γιά παρόμοιες συμπεριφορὲς ἄλλων καιρῶν, βλ. Peter Brown, *Ἡ δημιουργία τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος*, Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, Ἀθήνα 2000, σ. 112-113.

13. Καί οἱ δύο συγγραφές τοῦ Μακρυγιάννη, ὡς διογραφίες, ἐντάσσονται σέ αὐτὴ τὴν προ-μυθιστορηματικὴ κατηγορία τοῦ γραπτοῦ λόγου. Βλ. Μιχαὴλ Μπαχτίν, ὅ.π. σ. 169-223.

14. *Ἀπομνημονεύματα*, ὅ.π., σ. 257.

15. Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη, *Ὁράματα καί θάματα*, Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 1983, σ. 63.

16. Ἡ ἀντίληψη τοῦ δικαίου στόν Μακρυγιάννη ἀσχολεῖ τὴν πλειονότητα τῶν μελετητῶν τοῦ ἔργου του. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς Μάγδας Στρογγάρη-Περυσινάκη, *Ἠθικὲς ἀξίες καί πολιτικὴ συμπεριφορὰ στόν Μακρυγιάννη*, Ἰωάννινα 1990, τὰ ὑποκεφάλαια: *Ἡ δικαιοσύνη τῆς πατρίδας*, σ. 101 κ.έ. *Ὁ Θεὸς ὡς παράγοντας δικαιοσύνης*, σ. 146, κ.έ. καθὼς καί: *Ἀδικία καί δικαιοσύνη*, σ. 366 κ.έ.

17. Martin P. Nilsson, *Ἡ πίστη τῶν Ἑλλήνων*, Δωδώνη, Ἀθήνα-Γιάννινα 1998, σ. 79.

18. *Ἀπομνημονεύματα*, ὅ.π., σ. 252.

19. M. Nilsson, ὅ.π., σ. 77.

γιατί πίστευε ὅτι ἡ ἐπανάσταση ἐναντίον τῶν Τούρκων εἶχε ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ σκοπὸ. Διαφορετικά: «Κάλιο νὰ καθόμαστε μ' κεῖνον τὸν βασιλέα ὅπουχαμεν.»²⁰

Ἡ ἀρχαϊκὴ ἀντίληψη τοῦ δικαίου δεσπάζει στὴν πολιτικὴ σκέψη του καὶ ἡ ἐπιβολὴ τοῦ Συντάγματος αὐτὴ τὴν ἀντίληψη δικαίου ἤθελε νὰ ὑπερασπίσει: «ἦταν μιά δικαιοσύνη μὲ τὴν ὁποία δίνονταν οἱ πολιτικὲς μάχες. Τὸ σύνθημα ἰσονομία, σήμαινε ὄχι μόνο ἰσότητα ἐνώπιον τοῦ νόμου, ἀλλὰ καὶ μιά ἴση μερίδα στά καλὰ πράγματα πού ἡ Πολιτεία διένεμε ἀνάλογα στοὺς πολίτες της, εἴτε ὑλικά ἀγαθὰ εἴτε ὄχι. Ἡ ἰδέα ἦταν βαθιὰ ριζωμένη, ἦταν ἡ κινητήρια δύναμη στοὺς πολιτικούς ἀγῶνες, καὶ τὸ θεμέλιο τῆς δημοκρατίας, τὸ ὁποῖο εἶχε σκοπὸ τὴν ἰσότητα», σημειώνει ὁ Νίλσον.²¹ Καὶ ἡ φωνὴ τοῦ αγωνιστῆ ἐπαληθεύει στὸ ἀέριο τὶς διαπιστώσεις του: «Διατὶ χύσαμε τὸ αἷμα μας δι' αὐτεῖν τὴν πατρίδα καὶ τίποτα δὲν κερδέσαμεν. Τὶ λευτερίαν ἐνεργάτε νὰ μᾶς κάμετε τὴν βλέπομεν. Τὴν γῆς ὅπου λευτερώσαμεν μὲ τοὺς ἀγῶνες μας κ' αἱματὰ μας τὴν δίνετε καὶ τὴν ἀγοράζουν οἱ σύντροφοί σας, ἐκεῖνοι ὅπου μᾶς κάναν σίγρι ὅταν σκοτωνόμαστε. Αὐτεῖνοι τὰ χαίρονται. Αὐτεῖνοι ἀγοράζουν ἕνα γρόσι τὸ στρέμμα τὴν γῆς, ἄγρια καὶ ἡμερη, τὴν ἀγοράζουν κι ὄσ' εἶναι κολάκοι σας καὶ σπιγοῦνοι σας.»²²

Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη δικαίου, δεμένη ὀργανικά μὲ τὸν τρόπο λειτουργίας τοῦ συστήματος τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὄπλισε ὅλων τῶν εἰδῶν τὶς ἀνταρσίες τῆς ζωῆς του, πραγματικὲς καὶ ἰδεατές. Φυσικά ἡ ἀρχαϊκὴ ἀντίληψη τοῦ δικαίου δὲν ἀνάγεται στὴν ἀρχαία πολιτισμικὴ παράδοση, δὲν ἐρμηνεύεται δηλαδή ὡς πολιτισμικὸ ἐπιβίωμα ἀρχαίων νοοτροπιῶν. Ἀντίθετα συνδέεται ὀργανικά μὲ τὰ συμφραζόμενα τῆς καθημερινῆς πραγματικότητας ὅπως τὴ βίωση ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ὡς ἐξηρητημένη κοινωνικὴ ὁμάδα στὴ διάρκεια αἰῶνων κοινωνικῆς καὶ ἐθνικῆς ὑποτέλειας.

Εξάλλου ἡ προνοιακὴ ἀντίληψη τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἱστορίας δὲν ἐμπόδιζε τὰ λαϊκὰ στρώματα νὰ ἔχουν ἐπίγνωση τῆς κοινωνικῆς τους ταυτότητας καὶ νὰ διακηρύσσουν δυναμικά τὸ αἶτημα τῆς «ἐξισωτικῆς δικαιοσύνης» διὰ μέσου τῆς ἐπιγνωσμένης οὐτοπίας τῶν καρναβαλικῶν γιορτῶν. Ὁ Μακρυγιάννης ἀρνούμενος νὰ «ἐνωθεῖ μ' αὐτούς», ἀρνούμενος δηλαδή νὰ προσχωρήσει στὸ κοινωνικὸ στρατόπεδο τῆς νεοσύστατης ἀριστοκρατίας, ὅπως ἐπράξαν ἄλλοι αγωνιστὲς τῆς Ἐπανάστασης, κράτησε ζωντανὴ τὴ λαϊκὴ συνείδηση, παραμένοντας ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του ὁ κορυφαῖος τοῦ χοροῦ τοῦ εὐλογημένου λαοῦ: «Πολλάκις μὲ κάλεσαν εἰς τὸ τραπέζι του καὶ εἰς μπάλους. Οὔτε εἰς αὐτὸν πῆγα ποτέσ οὔτε εἰς τοὺς ἄλλους, ὅπου τοὺς ἐπαιρνα καὶ ἐγὼ καὶ τοὺς ἔκανα τραπέζια ὀλονῶν ὅσο νὰ τηράξω τὴν δουλειὰ διὰ τὴν μεταβολήν, νὰ ὠφελῆθεῖ ἡ πατρίδα μου.»²³

Τὸ φαντασιακὸ Καθατήριον

Ἔτσι τὴν ὥρα πού κλείνει ἡ αὐλαία τῶν πραγματικῶν ἀγῶνων πού στόχευαν στὴν ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία καὶ

στὴν κοινωνικὴ ἀπελευθέρωση μὲ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ Συντάγματος, ἐκεῖνος ἀνοίγει τὴν αὐλαία τοῦ φαντασιακοῦ καθατηρίου πού θὰ προετοιμάσει τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν τελικὴ κάθαρση, δηλαδή γιὰ τὴν φαντασιακὴ πραγμάτωση τῆς Δευτέρας Παρουσίας καὶ τοῦ κολαστηρίου μὲ τὴν τιμωρία τῶν ἐνόχων καὶ τὴ δικὴ του ἀποθέωση.

Τὸ σκηνικὸ τοῦ Καθατηρίου τὸ στήνει μὲ τὸ πρωτογενὲς ποιητικὸ ὑλικὸ τοῦ πολιτισμοῦ πού τὸν γαλοῦχησε. Τὰ ὄνειρα, τὰ ὄραματα, μεμονωμένα μοτίβα καὶ αἰσθητικὲς ἐπινοήσεις τῆς λαϊκῆς ποιητικῆς παράδοσης συνθέτουν τὸ ἀφηγηματικὸ βάθος πάνω στὸ ὁποῖο ἐνυφαίνονται οἱ παραστάσεις τοῦ χριστιανικοῦ τελετουργικοῦ καὶ τῆς χριστιανικῆς εἰκονοποιίας, δημιουργώντας ἔτσι τὴν πλασματικὴ ἀτμόσφαιρα μέσα στὴν ὁποία ἐμπλέκει τὶς ἀγωνίες τῆς πραγματικότητας.

Εἰκόνες ὅπως: «ἕνα σεντόνι εἶχαν καῖκι ὅπου μᾶς πῆγαν, ψιλοῦτσικον καὶ ἄσπρο», ἢ «μέ πᾶνε σέ μίαν παλαιῖν ἔκκλησιάν καὶ ἐκεῖ εἶχε πολλὰ χωρίσματα μὲ θόλους. Σέ ἕναν θόλο ἦταν μιά κρικέλα εἰς τὴν μέση τοῦ θόλου καὶ ἕνας ἄλυσος, καὶ ἦταν ἕνας νέος κρεμασμένος, μπαίνοντας, καὶ τὸν εἶδα καὶ φοβήθηκα καὶ λυπήθηκα, καὶ ἀγωνίζεταν νὰ τοῦ βγεῖ ἡ ψυχὴ του, καὶ ἀπὸ τὴ λύπη μοῦ θῆκα ἔξω, καὶ μὲ πῆραν καὶ μὲ πῆγαν ἀπάνω, σέ μίαν πεδιάδα, ὅμως πολλὰ λυπηρὴ, ἀναγῶστες»²⁴ θυμίζουν τὰ δομικὰ ὑλικά τῆς σύνθεσης τῶν μαγικῶν παραμυθιῶν. Ἡ θαυμαστὴ μεταφορὰ τοῦ ἥρωα στὸ χῶρο τῆς ἀναζήτησης, τὸ παλάτι τοῦ ὑποχθόνιου δράκου-ἀνταγωνιστῆ πού κρατᾶ φυλακισμένο τὸν ἥρωα-θύμα, ἡ ἀνοιχτὴ πεδιάδα, τὸ πρῶτο στάσι-μο τοῦ ἥρωα (ὅπου καὶ ἡ συνάντηση καὶ ἡ δοκιμασία του ἀπὸ τὸν δωρητὴ κλπ.) συνιστοῦν ἀφομοιωμένα δομικὰ σχήματα τῆς ποιητικῆς τῶν μαγικῶν παραμυθιῶν.²⁵

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἡ χριστιανικὴ ἀγωγή, μὲ τὸ κύρος τῶν Γραφῶν, στὴν πλέον κρίσιμη καμπὴ τῆς ζωῆς του –τὴν ὥρα τοῦ βιολογικοῦ καὶ πολιτικοῦ του παροπλισμοῦ– προβάλλει μπροστά του τὸ ἀδυσώπητο Κριτήριον καὶ τὴν ἀπειλή τῆς Κόλασης. Ἡ ἱεράρχηση τῶν ἀμαρτιῶν καὶ τὸ εἶδος τῶν τιμωριῶν ὡς καταστατικὲς ἀρχὲς τοῦ χριστιανικοῦ του πιστεύω, ἀφομοιωμένες κι αὐτὲς ὡς βαθιὰ γνώση, ἀλλὰ ἀπωθημένες στὸ βάθος τῆς συνείδησής του, τώρα προβάλλονται σὲ πρῶτο πλάνο.

20. Ἀπομνημονεύματα, ὅ.π., σ. 459.

21. M. Nilsson, ὅ.π., σ. 79.

22. Ἀπομνημονεύματα, ὅ.π., σ. 301.

23. Ὁράματα καὶ θάματα, ὅ.π., σ. 54.

24. Ὁράματα καὶ θάματα, σ. 141

25. Ἀναφέρομαι στὴ συνολικὴ θεώρηση τῶν Μαγικῶν παραμυθιῶν, ὅπως τὴ διατύπωσε ὁ Vladimir Ja. Propp στὰ βιβλία του: *Morfologija skazki*, «Akademia», Leningrad 1928, καὶ *Istoriceskie Kornj volsebnoi skazki* (Οἱ ἱστορικὲς ρίζες τῶν μαγικῶν παραμυθιῶν), 1946.

Ἡ καρναβαλική γλώσσα: οἰκειοποίηση καὶ δοκιμασία τῆς ἀλήθειας

Καὶ τίς δύο πολιτισμικές καταβολές ὁ Μακρυγιάννης θά τίς ἐνορχηστρώσει γερά στή *διαχρονική εἰκονοποιία τῆς καρναβαλικῆς γλώσσας*. Μὲ τὴν ἀνατρεπτική εἰκονοποιία αὐτῆς τῆς γλώσσας θά ἐπιχειρήσει τὴν ἔσχατη, ἀλλὰ αὐτὴ τῆς φορὰ ἀπολύτως *οὐτοπική* γιὰ τὰ ἱστορικά δρώμενα, ἀνταρσία τῆς ζωῆς του. Ἀποτραβηγμένοι στὸ φαντασιακὸ καθαρτήριο καὶ κολαστήριο τῆς μικρῆς του κάμαρης, καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἀφόρητη πίεση τῆς ἐπαπειλούμενης Κόλασης, γιὰ ἄλλη μιά φορὰ θά θέσει ὑπὸ δοκιμασία τὴν βιο-κοσμοθεωρία του, δηλαδή τίς ιδέες του γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ θάνατο, γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἰσότητα καὶ τὴν προσωπικὴ ἀξιοπρέπεια. Δὲν πρόκειται βέβαια γιὰ *ιδέες ἀφηρημένες*, ἀλλὰ ὅπως ἐπισημαίνει ὁ μελετητὴς τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ Μιχαὴλ Μπαχτίν: «Πρόκειται γιὰ συγκεκριμένες, αἰσθητές, διωμένες καὶ σκηνοθετημένες ἱεροτελεστικά μὲ τὴ μορφή τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς σκέψεις πού σχηματίστηκαν καὶ ἔζησαν γιὰ ὀλόκληρες χιλιετίες μέσα στὰ πλήθη τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀνθρωπότητας.»²⁶

Ὁ παροπλισμένος ἀγωνιστὴς δὲν *μιμεῖται οὔτε πλάθει* τὴν πραγματικότητα, δὲν ἐπιχειρεῖ τὴν *πλασματική* τῆς ἀναπαράσταση, ὅπως συμβαίνει μὲ τοὺς λόγιους χρῆστες τῆς γραφῆς, ἀλλὰ τὴν *καταγράφει* ὅπως τὴ δῶνει στή ρεαλιστικὴ καὶ τὴ φαντασιακὴ τῆς διάσταση. Ἡ καρναβαλικὴ γλώσσα, μὲ τὴ σαφὴ κοινωνικὴ τῆς ταυτότητα, τοῦ προσφέρει τὰ ἐννοιολογικὰ ἐργαλεῖα καὶ τίς νοητικὲς δομές μὲ τίς ὁποῖες διεκπεραιώνει τὴ φαντασιακὴ δοκιμασία τῆς βιο-κοσμοθεωρίας του.

Πράγματι, μὲ ἓνα ἀπὸ τὰ βασικά γνωρίσματα τῆς *καρναβαλικῆς γλώσσας*, τὴν *οἰκειοποίηση*, κατορθώνει νὰ καταργήσει τὴν ἀπόσταση πού τὸν χωρίζει ὡς *θνητό καὶ ἁμαρτωλό* ἀπὸ τὴ χορεία τῶν ἀθανάτων καὶ ἀναμάρτητων, δηλαδή ἀπὸ τὸν Θεό, τὸν Χριστό, τὴ Θεοτόκο καὶ τοὺς Ἁγίους, ὄντοτητες πού ἐκπροσωποῦν καὶ τὴν ὑπέρτατη, ὑπερβατικὴ ἐξουσία, γνωρίζουν δηλαδή καὶ ὀρίζουν τίς τύχες τῆς ἐπίγειας καὶ τῆς μετὰ θάνατον ζωῆς.

Με τὸ μηχανισμό λοιπὸν τῆς *οἰκειοποίησης*, ἀποκαθλώνοντας ἀπὸ τὸ δάθρο τους τίς ὑπερβατικὲς ὄντοτητες καὶ ἐντάσσοντάς τες στή δική του καθημερινότητα, κατορθώνει νὰ δημιουργήσει τὸ τόσο ἀναγκαῖο, στή δεδομένη συγκυρία τῆς ζωῆς του, ἀσφαλὲς κοινωνικό περιβάλλον. Ὄντας πιά μέλος τῆς Οὐράνιας οἰκογένειας, συναναστρέφεται καὶ συνομιλεῖ μὲ τὰ μέλη τῆς ὡς ἴσον μὲ ἴσον, ὄχι διαμέσου τῶν εἰκόνων, ὅπως παλαιότερα, ἀλλὰ ἄμεσα, ἀκούει τὴ φωνὴ καὶ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Θεοῦ, τίς ὁδηγίες τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἁγίων, τίς συμβουλές καὶ τίς ἐπιπλήξεις τῆς Θεοτόκου, φτάνει μάλιστα σὲ τέτιο σημεῖο οἰκειώσεως καὶ κατάρτησης τῶν ἀποστάσεων πού τὸν χωρίζουν ἀπὸ τοὺς φορεῖς τῆς ὑπερβατικῆς ἐξουσίας πού «ἢ Θεοτόκος τοῦ δίνει μιά κατακεφαλιά».²⁷ Ἔτσι, μὲ τὴ συνδρομὴ

τῆς ὑπερβατικῆς συντροφιάς του, δομεῖ τὸ *ἀρχαῖκό, πολυφωνικὸ μυθιστόρημα* τῆς ζωῆς του.

Ἐνα ἄλλο γνώρισμα μὲ καρναβαλικὴ καταγωγή (καὶ μὲ πλούσια ἐφαρμογὴ στὸ φιλολογικὸ εἶδος τῆς Μενιππέας σάτιρας) εἶναι ἡ *δοκιμασία τῆς ἀλήθειας* τοῦ συγγραφέα. Φυσικά ὁ Μακρυγιάννης, ὅπως τονίστηκε παραπάνω, δὲν γράφει φανταστικὸ μυθιστόρημα ἀλλὰ *καταγράφει* τὴ δική του φαντασιακὴ πραγματικότητα. Ἡ ἴδια ἡ πραγματικότητα διαμορφώνει γιὰ ἐκεῖνον τὸ φανταστικὸ στοιχεῖο τὸ ὁποῖο «ἐν προκειμένῳ δὲν ἐξυπηρετεῖ τὴ θετικὴ ἐνσάρκωση τῆς ἀλήθειας ἀλλὰ τὴν ἀναζήτησή της καὶ κυρίως τὴ δοκιμασία της».²⁸ Στὸ φαντασιακὸ Καθαρτήριο τῶν *Ὁραμάτων καὶ θαμάτων* ὁ Μακρυγιάννης, διώνοντας τὸν οικονομικὸ, πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ του *παροπλισμό*, μέσα σὲ ἓνα *κλίμα ἐξαθλίωσης καὶ κοινωνικῆς ταπείνωσης* πού δὲν μπορεῖ νὰ κατανοήσει καὶ νὰ συμφίλωθεῖ μαζί του, καταθέτει ὅλων τῶν εἰδῶν τίς ὄνειρικὲς καὶ φαντασιακὲς δοκιμασίες, στίς ὁποῖες ὑπέβαλε τὸν ἑαυτό του καὶ τὴ βιο-κοσμοθεωρία του, τὴ δική του *ἀλήθεια καὶ ἀρετή*.

Ἐνδεικτικὰ ἐπισημαίνω μερικές ἀπὸ αὐτές:

Τα *πειρασμικά* ὄνειρα τοῦ τύπου: «Τὴν αὐγὴ ἓνας ἄσκημος ἄνθρωπος, ἄγριος, μού παρουσιάζει μίαν γρι-

26. Μιχαὴλ Μπαχτίν, ὅ.π., σ. 198.

27. Ὁ Μακρυγιάννης δὲν διακατέχεται ἀπὸ τὸ σύνδρομο τοῦ μάρτυρα, δηλαδή τοῦ ἀνθρώπου πού εἶναι ἔτοιμος νὰ ὑποστῇ κάθε εἶδος δοκιμασία προκειμένου νὰ κερδίσει τὴν Οὐράνια Βασιλεία. Στόχος του εἶναι νὰ ἀποτινάξει ἀπὸ τοὺς ὤμους του τὴν ἐνοχὴ τοῦ ἁμαρτωλοῦ καὶ νὰ ἀποφύγει τὴ μεταθανάτια τιμωρία... Μὲ ἄλλα λόγια, στὰ *Ὁράματα καὶ θάματα* δὲν συμπεριφέρεται ὡς ἥρωας (ὅπως στὰ *Ἀπομνημονεύματα*) ἀλλὰ ὡς *ἀντιήρωας* καὶ μὲ αὐτὴ τὴν ιδιότητα καταφέρνει νὰ γίνῃ «*φίλος τοῦ Θεοῦ*». Βλ. Peter Brown, *Ἡ δημιουργία τῆς ὑστερης ἀρχαιότητας*, ὅ.π., σ. 100 κ.έ.

28. Μ. Μπαχτίν, ὅ.π., σ. 182.

29. Τὸ πρόσωπο τῆς γυναίκας-ἀγγελιοφόρου ὡς πρόσωπο τῶν δρώμενων τῆς ζωῆς τοῦ συγγραφέα, τῆς ἀφήγησης ἀλλὰ καὶ τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὴν πλευρὰ του ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον. Τί εἶναι αὐτὴ ἡ γυναίκα μορφή που ἐπικοινωνεῖ μὲ τίς ὑπερβατικὲς δυνάμεις, πού ἐκστασιάζεται καὶ βλέπει προφητικὰ ὄνειρα, πού παρεμβαίνει καὶ ρυθμίζει τὴν πολιτικὴ συμπεριφορὰ τοῦ παροπλισμένου ἀγωνιστῆ; Ἡ περίπτωσή της εἶναι μεμονωμένη ἢ κοινὸς τόπος τῆς προεπαναστατικῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας; Γεγονὸς ἀναμφισβήτητο εἶναι ὅτι ἐκεῖνη κατόρθωσε, καταργώντας κάθε ἐννοια *εὐθυκρισίας*, νὰ ἐγκλωδίσει ἀπολύτως στή μαγικὴ σκέψη τῆς τὸν ὀξυνοῦστατο ἀγωνιστῆ. Κατάφερε μὲ ἄλλα λόγια, ἀνατρέποντας τὸ πρότυπο τῆς χριστιανικῆς παράδοσης που τὴν ἤθελε «σῶμα τοῦ ἀνδρα», νὰ ἐλέγξει σχεδὸν σὲ ἀπόλυτο βαθμὸ τὸ «κεφάλι» του. Βλ. καὶ τὸ κείμενο τῆς Gail P. Corrington-Streete, «Σέξ, πνεῦμα καὶ ἔλεγχος: Ὁ Παῦλος καὶ οἱ γυναῖκες τῆς Κορίνθου», στὸν τόμο: Κ.Νάντια Σερεμετάκη, *Διασχίζοντας τὸ σῶμα. Πολιτισμός, Ἱστορία καὶ φύλο στὴν Ἑλλάδα*, ὅ.π., σ. 111 κ.έ.

γιά νά κάμω τήν ἐπιθυμίαν μου, καί τρωγόμενον μέ αὐτόν τόν ἀναθεματισμένον», ἡ παγίδευσή του ἀπό τή γυναίκα (ἀγγελιοφόρο τῶν μηνυμάτων τοῦ Θεοῦ καί τῶν Ἁγίων) ἢ τό πιθανότερο ἡ ἀπό κοινοῦ ἐπιπόνηση τοῦ ρόλου τῆς μαρτυροῦν ὅτι ἀγωνίστηκε νά συνοικονομήσει τίς σαρκικές ἐπιθυμίες του μέ τίς ἐπιταγές τοῦ χριστιανικοῦ ιδεώδους. Στή συνειδήσή του κριθῆκε ἐπαρκῆς ὁ μερικός ἀσκητισμός ὡς διαδικασία ἐξαγνισμού, ἐφόσον ἡ πλήρης ἀρνηση τῶν ἐγκοσμίων καί ὁ θεσμικός ἀσκητισμός ἦταν ἔξω ἀπό τή λογική του. Ἐνα ἄλλο πεδίο δοκιμασίας συνιστοῦν τά συναπαντήματα μέ τόν Διάβολο: «πῆγα καί ἔκαμα τρεῖς μέτανοις ἀπό τ' ἀριστερόν μέρος, καί ἦτον καί ἕνας γάιδaros καί μοῦ κούναγε τό κεφάλι του». ³⁰ Σέ ὅλες τίς δοκιμασίες αὐτοῦ τοῦ τύπου λανθάνει ἡ εἰκαστική μνήμη τῆς Ἀποκάλυψης καί τῆς ναϊκῆς εἰκονογραφίας.

Στό φαντασιακό του καθαρτήριο δοκιμάστηκε ἐπίσης δραματικά ἡ ἴδια ἡ ἀξιοπιστία τοῦ μαγικοῦ τρόπου σκέψης. Ὁ ἴδιος διερωτᾶται ἂν πράγματι συμβαίνουν ὅσα τοῦ μεταφέρει ἡ γυναίκα: «Τότε μοῦ λέγει ἡ γυναίκα ὅλα αὐτά. ἐγώ ἄρχισα νά μήν πιστεύω τήν γυναίκα καί μπῆκα σέ μιάν μεγάλη ἀνησυχία, καί εἰς αὐτά εἶχα μιάν ἀπιστίαν καί εἰς τ' ἄλλα ὅλα». ³¹ Οἱ ὀρθολογικές ἀντιστάσεις τῆς σκέψης του δοκιμάζονται καί ἠτῶνται ἀπό τόν τρόπο διανοήσεως τῆς γυναίκας-ἀγγελιοφόρου. Ἄν καί ἐξεγείρεται ὅταν προσπαθεῖ νά τόν πείσει ὅτι ὁ ἕνας βρίσκεται στό χῶρο τοῦ ἄλλου ὡς φυσική ἀλλά ἀόρατη παρουσία: «Ἄφοῦ μοῦ λέγει ἡ γυναίκα, τό σῶμα ἡς μένει εἰς τό σπίτι μου καί αὐτεῖνη ἔρχεται δῶ ὅποτε τήν θέλουν οἱ ἄγιοι, καθῶς /εἶναι μέ τά σκουτιά της, καί μόλεγε, καί μένα ὅπου τά παρουσιάζομαι, τό ἴδιον μένει τό σῶμα μου εἰς τήν κάμαρή μου καί ἐγώ ὁ ἴδιος εἶμαι παρών, αὐτό μοῦ χάλαιγε ὅλην μου τήν ιδέαν καί εἶχα μιάν μεγάλη ἀνφιβολίαν καί ἔβγαίνα ἀπό τό προκειμένον», ³² τελικά ἀφήνεται στόν παραλογισμό τῆς ἀπόλυτα μαγικῆς σκέψης.

Στήν κατάσταση πού βρίσκεται, ἡ ὀλοκληρωτική κατάργηση τῶν ὁρίων ἀνάμεσα στόν μαγικό τρόπο διανοήσεως καί στή στοιχειωδῶς ὀρθή σκέψη εἶναι ὁ μόνος τρόπος νά βγεῖ ἀπό τό ἀδιέξοδο τῆς Κόλασης πού τόν περιμένει.

Ἄλλωστε μήπως δέν βρίσκεται ἤδη στόν προθάλαμο τῆς Κόλασης μέ ὅσα τοῦ συμβαίνουν; Οἱ δυνάμεις καταστολῆς εἶναι παρούσες καί ἀπειλητικές, κι ἐκεῖνος ἔχει πλήρη ἐπίγνωση αὐτῆς τῆς πραγματικότητος. Ἡ ὑλοποίηση τῶν μέτρων καταστολῆς ἐναντίον τοῦ ἀκίνδυνου πιά ἀγωνιστῆ δέν εἶναι καθόλου μακριά. Ἐτοίμο τό 1852 διακόπτεται βίαια ἡ συγγραφή τῶν Ὁραμάτων καί θαμάτων καί ἀκολουθεῖ ἡ σύλληψη, ὁ ἐγκλεισμός στή φυλακή τοῦ Μεντρεσέ, τό κατασκευασμένο κατηγορητήριο, ἡ δίκη καί ἡ καταδίκη του εἰς θάνατον στίς 17 Μαρτίου τοῦ 1853 μέ τήν κατηγορία τῆς ἐσχάτης προδοσίας.

Ἡ ὀρθή σκέψη θά τόν ὀδηγοῦσε στήν παραδοχή τῆς

συντριβῆς του, τῆς ἠττας του στή σύγκρουση μέ τήν νέα πολιτική πραγματικότητα, ἀλλά καί μέ τό ιδεολογικό σύστημα τοῦ χριστιανικοῦ του πιστεύω. Δέν τοῦ ἔμενε παρά νά μεγιστοποιήσει σέ ἀπόλυτο βαθμό τήν ἀσφαλιστική δικλῖδα τῶν δύο πολιτισμῶν πού διαμόρφωσαν τήν κοσμοθεωρία του: τή μαγική σκέψη. ³³

Μέ αὐτό τό νοητικό ἐργαλεῖο καί μέ τό ἐννοιολογικό περιεχόμενο τῆς εἰκονοποιίας τῶν λαϊκῶν γιορτῶν καρναβαλικοῦ τύπου καί τῆς Ἀποκάλυψης, θά προχωρήσει, παράλληλα μέ τόν αὐτοεξαγνισμό καί τήν αὐτοαποθέωσή του, στήν τελική πράξη: Στό στήσιμο τῆς Δευτέρας Παρουσίας καί στήν ἀντιστροφή τῶν ρόλων ἐξουσίας. Ὁ ἴδιος δέν ὀνειρεύεται τόν Παράδεισο ὅπου θά ζεῖ εἰρηνικά εἰς «τόπον χλοερόν» ἀλλά τή δοκιμασία τοῦ Κριτηρίου, τήν ἐπίγεια ἀνατροπή τῆς δικῆς του μοίρας.

Ἡ Τελική Πράξη: ἐκθρόνιση-ἐνθρόνιση-ἀποθέωση

Καί ἀκριβῶς μέ τό κεντρικό δρώμενο ὅλων τῶν καρναβαλικῶν ἐκδηλώσεων, μέ τό δρώμενο τῆς ἐνθρόνισης καί τῆς ἐκθρόνισης θά κατορθώσει τό ἀκατόρθωτο: ἀντιστρέφοντας τή δυναμική τῶν σχέσεων ἐξουσίας, ἀπό πανικόβλητος ἀμαρτωλός πού τόν περιμένει τό πῦρ τό ἐξώτερον καθίσταται ὁ ἴδιος τιμητής τῶν πράξεων τῶν ἄλλων καί ἀποδίδει δικαιοσύνη καταδικάζοντας στό πῦρ τό ἐξώτερον ὅσους ἀδικόπραξαν ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ ἰδίου, τῶν ἐξαθλιωμένων ἀγωνιστῶν καί τῶν θεσμῶν τοῦ νεοσύστατου κράτους.

Ὅταν γράφει τό ὄνειρικό κείμενό του, ὅλα ἔχουν συντελεστεῖ. Μέ τά ὄνειρα καί τά ὄραματα θά συνθέσει τή δική του Μενιπλέα, ἀποτιμώντας πράξεις πού ἐγίναν στό παρελθόν. Μέ τήν καρναβαλική γλώσσα ὡς νοητικό καί ιδεολογικό ἐργαλεῖο θά ξεκαθαρίσει τούς λογαριασμούς του μέ τούς ἐπικεφαλῆς τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, τόν Ὅθωνα, τήν Ἀμαλία, καθώς καί ὅσους συνεργάζονται μαζί τους: τόν Κωλέττη, τόν Μαυροκορδάτο, τούς ἐκπροσώπους τῶν ξένων κυβερνήσεων, ἀλλά καί μέ μερικούς πού δέν βρίσκονται πιά στή ζωή, ὅπως λ.χ. μέ τόν Καποδίστρια. Σταθερός, ὡστόσο, στόχος τοῦ παράμενε ὁ Ὅθων πού συνοδεύεται πάντοτε ἀπό τήν Ἀμαλία.

Στήν ἀφήγηση τούς εἰσάγει, μέ ὄνειρο τρίτου προ-

30. Ὁράματα καί θάματα, ὁ.π., σ. 152. Γιά τά πειρασματικά καί ἄλλα ὄνειρα τῆς χριστιανικῆς παράδοσης, βλ. Δημήτρης Ι. Κυριάτος, *Ἱερεῖς καί προφῆτες*, Καρδαμίτσας, Ἀθήνα 2000. Ἰδιαίτερα τό κείμενο «Τά ὄνειρα τῆς ἐρήμου», σ. 154-176.

31. Ὁράματα καί θάματα, ὁ.π., σ. 62.

32. Ὁ.π., σ. 80.

33. Βλ. καί Γιώργος Καλόφωνος, «Τό ἱστορικό ὄνειρο στό τέλος τῆς ἀρχαιότητος», στόν συλλογικό τόμο *Ὅμις ἐνυπνίου*, ὁ.π., σ. 290.

σώπου, σχετικὰ νωρίς. Ὁ στόχος ὅμως εἶναι προδιαγραμμένος ἤδη ἀπὸ αὐτὴ τὴν πρώτη, φαινομενικὰ ἀθῶα ἀναφορὰ τους. Τό ὄνειρο τό βλέπει ἕνας ἀγωνιστῆς καὶ καλὸς χριστιανός: «Τότε βλέπει τὸν βασιλέα μας καὶ βασίλισσά μας κατὰμαυρους, καὶ παρουσιάσθη ἕνας μεγάλος γκρεμνός καὶ κρεμάστηκαν καὶ οἱ δύο καὶ δὲν μπορούσαν οὔτε ἀπάνω νὰ κολλήσουν οὔτε κάτω».³⁴ Ἡ ἀναφορὰ φαντάζει κάπως ἀδέσποτη, χωρὶς ἔνταξη σὲ μιά γενικότερη θεώρηση. Δὲν συμβαίνει ὅμως ἔτσι. Στὴ συνείδηση τοῦ ὁ μονάρχης εἶναι ἤδη ὑπόδικος καὶ καταδικασμένος στὴν ἐσχάτη τῶν ποιῶν. Ὁ Μακρυγιάννης θὰ ἐπιθυμοῦσε νὰ δικασθεῖ ὁ Ὅθων καὶ οἱ περὶ αὐτὸν σὲ ἐγκόσμιο δικαστήριον. Ἐκ τῶν πραγμάτων ὅμως αὐτὸ ἀποκλείεται, ἄρα δὲν ἀπομένει παρὰ τὸ φαντασιακὸ Κριτήριον τῆς Δευτέρας Παρουσίας. Ἀκολουθεῖ ἀμέσως δεύτερη ἀναφορὰ – πάλι μὲ ὄνειρο τό ὁποῖο αὐτὴ τὴ φορά τό βλέπει ἕνα κορίτσι. Ἐδῶ λανθάνει ἡ ἔνοχη στάση τοῦ Ὅθωνα ἀπέναντι στοῦ ζήτημα τῆς ἀνοικοδόμησις τῶν κατεστραμμένων ἐκκλησιῶν. Τὴν κρίσιμη ὥρα ὁ Ὅθων ἐγκαταλείπει τὸν Μακρυγιάννη μόνον τοῦ νὰ διαπληκτίζεται μὲ τοὺς τρεῖς Φράγκους πού «πῆραν ἀπὸ ἴνα λοστό καὶ τσαπιά καὶ σκάβαν νὰ τὴν γκρεμίσουνε [τὴν ἐκκλησίαν], πῆγα καὶ πιάστηκα καὶ μάλωνα νὰ μὴν τὴ χαλάσουνε».³⁵

Ἀκολουθεῖ τό πρῶτο ὄνειρο πού βλέπει ὁ ἴδιος ἀγωνιστῆς μὲ ἥρωες τό βασιλικὸ ζευγάρι. Κι ἐδῶ λανθάνει ἡ δούληση τῆς τιμωρίας τους. Ἡ ἐπόμενη ἀναφορὰ δίνεται μὲ κάποια ἀληθοφάνεια, ἐνταγμένη στὴ συνήθη λαϊκὴ φημολογία γιὰ κρυμμένους θησαυρούς – κυκλοφορεῖ μιά φήμη γιὰ κάποιον θησαυρὸ καὶ γιὰ μιά ὑπογραφή πού γράφει: «Δὲν μπορεῖ νὰ τὰ πάρει κανεὶς ἄλλος, μόνον ὁ βασιλέας τῆς Ἑλλάδος Ὅθων σὲ ἔξι (6) χρόνια». Ὁ ταλαίπωρος ἀγωνιστῆς ἀφοῦ βεβαιώνεται ἀπὸ τὴ «χάρση» της μέσω τῆς γυναικὸς ὅτι «εἶναι ἀληθινόν αὐτό» ἀπαγγέλλει δριμύτατο κατηγορητήριον ἐναντίον τοῦ Ὅθωνα: «καὶ ὅποτε εἶναι ἡ ὥρα τοῦ Θεοῦ, αὐτός ὁ καταραμένος δὲν μπορεῖ νὰ σταθεῖ ἐδῶ οὔτε μίαν ἡμέρα».³⁶ Ὁ Ὅθων πρέπει νὰ φύγει. Ἀκολουθεῖ ὁ ρόλος τοῦ Παλατιοῦ καὶ τῶν Ξένων στόν ἐκμαυλισμὸ τῆς νεοσύστατης πολιτικῆς ἐλίτ καὶ στηλιτεύεται ἡ ὑποτελία τῶν συμπατριωτῶν τοῦ οἱ ὁποῖοι: «διὰ ἕνα τραπέζι, διὰ μίαν γλυκὴ καὶ δολερὰ καλημέρα τῶν πρέσβεγων... διὰ νὰ φκιάσουμεν ἕνα χρυσόν φόρεμα, διὰ νὰ βάλομεν χερότια καὶ μεγάλες πολυτέλειες, καὶ δι' αὐτὰ ὅλα μᾶς λέγει ὁ βασιλέας καὶ ἡ Κυβέρνησή του: πετάει ὁ γαῖδαρος; Πέταξε λέμεν».³⁷

Οἱ ἀναφορές στόν Ὅθωνα εἶναι ἐξαρχῆς ἀρνητικῆς, προετοιμαζοῦν τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὴν τελικὴ ταπείνωση καὶ αἰώνια καταδίκη του. Οἱ κατηγορίες πού τοῦ προσάπτει: διασπάθιση τοῦ δημόσιου χρήματος, ἐγκατάλειψη τῶν ἀγωνιστῶν στὴν ἐξαθλίωση, ὑπόθαψη τῆς κολακείας καὶ ἡ ἐπιβράβευση «τῶν κολάκων καὶ τῶν σπιγούνων», αὐταρχικὴ ἀσκησις τῆς ἐξουσίας, παραμέληση τῆς χριστιανικῆς παράδοσης κλπ.

Τό σκηνικὸ τῆς Δευτέρας Παρουσίας

Ἀνίκανος πιά νὰ ὀργανώσει καὶ νὰ πραγματοποιήσει τὴν ἔξωση τοῦ μονάρχου, προχωρεῖ στὴ φαντασιακὴ ἀνατροπὴ του. Ἡ ἐκθρόνιση θὰ γίνῃ στὴν πρώτη ἀναπαράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας. Μέσα στοῦ πανδαμόνιο τοῦ Κριτηρίου, στὴ *λυπηρὴ πεδιάδα*, κι ἀφοῦ ἡ διαδικασία τῆς κρίσεως ἔχει προχωρήσει καὶ τό θερίο ἔχει καταβροχθίσει τοὺς κάθε εἶδους κολασμένους: «Τότε παρουσιάζει καὶ τὸν βασιλέα μας καὶ τοὺς ὀπαδούς του καὶ τὴ βασίλισσά μας καὶ τοὺς γυμνοὺς, καὶ ἀφοῦ τοὺς γύμνωσαν πᾶνε ὅλοι μέσα ἐκεῖ εἰς τό πύρινο κάμινι».

Τό ἴδιο θὰ συμβεῖ καὶ στὴ δεύτερη ἀναπαράσταση τοῦ Κριτηρίου. Ὁ Ὅθων παρουσιάζεται καβαλάρης, πού «γίνεται σωρός μὲ τ' ἄλογό του» καὶ στὴ συνέχεια: «Τότε γύμνωσαν τὸν βασιλέα μας καὶ βασίλισσά μας ἐμπροστὰ εἰς τὸν ἀφέντη μας καὶ εἰς τὴν βασιλείαν του. Ἦταν ὅλοι μαυροφορεμένοι, ὁ ἀφέντης καὶ ἡ βασιλεία του εἰς τό κριτήριον τό ἀνώτατον, καὶ ἐκριναν αὐτούς καὶ τοὺς γύμνωσαν».³⁸

Ἡ λαϊκὴ εἰκονοποιία τῆς ἐκθρόνισης καὶ ἐνθρόνισης, τό κεντρικὸ δρώμενο τῶν καρναβαλικῶν γιορτῶν θὰ βοηθήσει τὸν Μακρυγιάννη νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν ἀπειλή τῆς Κόλασης. Στό Κολαστήριον οἱ βασιλεῖς, ὁ Ὅθων καὶ ἡ Ἀμαλία, ὑφίστανται τὴν ὑστατη ταπείνωση: καθαιροῦνται καὶ γυμνώνονται ἀπὸ τὰ σύμβολα τῆς ἐξουσίας τους: τὰ βασιλικά ἐνδύματα. Ἡ κοινωνικὴ ἐξίσωση εἶναι ἀπόλυτη. Ἔτσι γυμνοί, χωρὶς κανένα στοιχεῖο πολιτισμοῦ, παραδίδονται στοῦ πῦρ τό ἐξώτερον.

Τὰ λαϊκὰ στρώματα, ὅταν στὴν ἀτμόσφαιρα τῶν καρναβαλικῶν γιορτῶν καθαιροῦσαν καὶ ἀνέτρεπαν τὶς κάθε εἶδους ἱεραρχίες, μὲ τὴ διακαμώδηση καὶ τὴν ἀποϊεροποίηση τῶν κατεστημένων ἀξιῶν καὶ ἐξουσιῶν, εἶχαν συνείδηση τοῦ οὐτοπικοῦ χαρακτήρα αὐτῶν τῶν οὐτοπικῶν ἀνατροπῶν.

Ὁ Μακρυγιάννης, ὄντας ἐγκλωβισμένος στὴ δραματικὴ γιὰ ἐκεῖνον σοβαρότητα τοῦ ἐπίσημου καὶ ἡγεμονικοῦ πολιτισμοῦ, στόν ὁποῖο πιστεύει ὅτι συμμετέχει ὡς ἰσότιμο μέλος (ἀφοῦ κατάφερε νὰ συναναστρέφεται τὸν Θεὸ καὶ τοὺς Ἁγίους), δὲν διανοεῖται νὰ παίξει ἐν οὐ παικτοῖς. Ἡ φαντασιακὴ καὶ οὐτοπικὴ ἐκθρόνιση τοῦ Ὅθωνα δὲν συμβαίνει στὰ πλαίσια τῆς

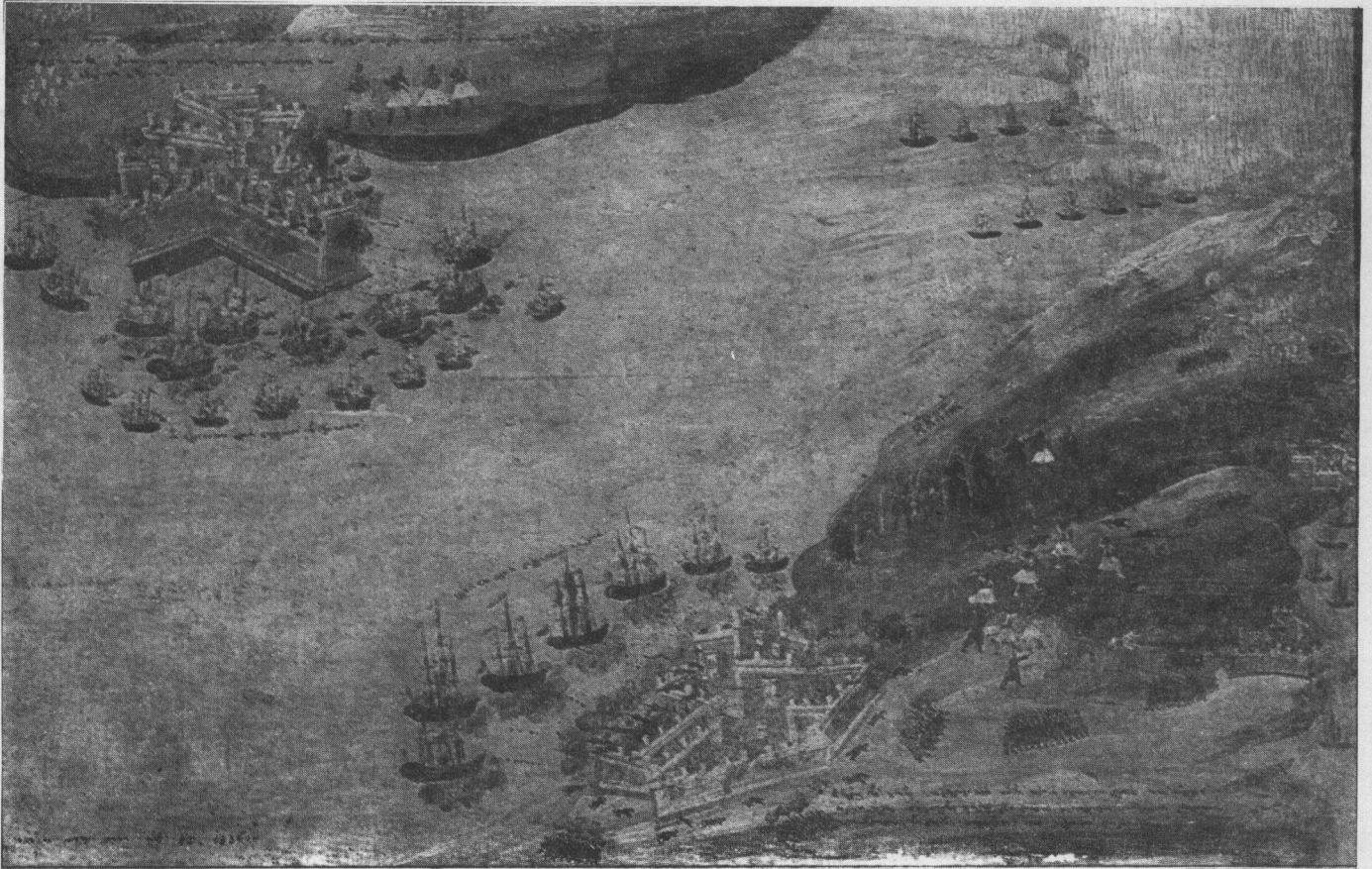
34. Ὁ.π., σ. 56. Τό μοτίβο τοῦ γκρεμοῦ ὡς μορφῆς βασιανισμοῦ ἔχει μιά σταθερὴ καὶ πυκνὴ παρουσία στὴ λόγια καὶ στὴ γραπτὴ ἑλληνικὴ παράδοση.

35. Ὁ.π., σ. 57.

36. Ὁ.π., σ. 108.

37. Ὁ.π., σ. 116.

38. Ὁ.π., σ. 202. Στὴ συνείδηση τοῦ Μακρυγιάννη ἡ γύμνια ὡς ἐσχάτη κοινωνικὴ ταπείνωση κατέχει δεσπόζουσα θέση. Ἡ ἔμφαση ἀποδίδεται μὲ ὅλους τοὺς δυνατοὺς τρόπους: γυμνοὺς, κι ἀφοῦ τοὺς γύμνωσαν, καὶ τοὺς γύμνωσαν.

«Τούτην τὴν πατρίδα τὴν ἔχομεν ὅλοι μαζί καὶ σοφοὶ καὶ ἀμαθεῖς καὶ πλούσιοι καὶ φτωχοὶ καὶ πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ καὶ οἱ πλέον μικρότεροι, ἄνθρωποι ὅσοι ἀγωνιστήκαμεν, ἀναλόγως ὁ καθεὶς, ἔχομεν νὰ ζήσομεν ἐδῶ. Τό λοιπόν δουλέψαμεν ὅλοι μαζί, νὰ τὴν φυλάμεν κι ὅλοι μαζί καὶ νὰ μὴν λέγει οὔτε ὁ δυνατός “ἐγὼ”, οὔτε ὁ ἀδύνατος... Εἴμαστε στό “Ἐμεῖς” καὶ ὄχι εἰς τό “Εγώ”», Ἀπομνημονεύματα, Μακρυγιάννη. Ὁ πίνακας τοῦ Ζωγράφου «Μάχης τῆς Σάμου καὶ τῆς Κρήτης».

οὐτοπίας τοῦ καρναβαλιῦ μέ γέλια καὶ χοντρά ἀστεῖα ἀλλά στήν κάμαρη ἐνός πανικόβλητου ἀγωνιστῆ. Θά ἔλεγε κανεὶς ὅτι τό δράμα τελειώνει ἐκεῖ, δηλαδή μέ τὴν πράξη τῆς τιμωρίας ἐκείνων πού ἐδλαψαν τὴν ἑλληνική ὑπόθεση στό σύνολό της. Ὅμως τό τελετουργικό τῆς κάθαρσης δέν τελειώνει μέ τὴν ἐκθρόνιση τοῦ Ὁθωνα καὶ τόν αἰώνιο βασανισμό του στό Κολαστήριο. Ἡ κορύφωση θά συντελεστεῖ μέ τή δική του ἐνθρόνιση.

Ἡ λαϊκή παράδοση, ὡς οὐτοπική ἀνταρσία, ἀπαιτεῖ τὴν ἀλλαγὴ τῶν ρόλων. Ὁ Μακρυγιάννης εἶναι ἔξω ἀπό τὴν καρναβαλική οὐτοπία τῆ στιγμῆ πού ὑποκαθιστᾶ τὴν πραγματικότητα μέ τό φανταστικό ἰσοδύναμό της. Οἱ ρόλοι θά ἀντιστραφοῦν, τά βασιλικά ἐνδύματα ὁμως δέν θά τά φορέσει ὁ γελωτοποιός, ὁ ἐφήμερος βασιλιάς τῆς πλατείας ἢ ἄλλο περιθωριακό πρόσωπο τοῦ καρναβαλιῦ, ἀλλά ἕνας ὑπαρκτός καὶ ἐξαθλιωμένος πιά ἀγωνιστὴς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης. Τό τελετουργικό ἄλλωστε δέν λαβαίνει χώρα στήν πλατεία τῆς πόλης τῶν Ἀθηνῶν μέ τὴ συμμετοχὴ τῶν

πολιτῶν της ἀλλά στή μικρὴ κάμαρη τοῦ σπιτιοῦ του. Ἐκεῖ θά ἀντιστραφοῦν οἱ ρόλοι καὶ θά κορυφωθεῖ τό δράμα τῆς δικῆς του ἀποθέωσης, ὅταν σέ μιά ὕστατη προσπάθεια ἐξαντικειμενικοποίησης τῆς ἴδιας τρυ τῆς ὑπαρξης βιώνει τὴν ἐξοδὸ του ἀπὸ αὐτὴν καὶ γεμάτος δέος περιγράφει τὴν πράξη ἀποθέωσης:

«Βλέπω τόν ἴδιον Μακρυγιάννη ἐκεῖ, νὰ βλογαίει τόν ἄλλον ἐδῶ, μέ τὴν κορώνα εἰς τό κεφάλι του καὶ μέ τόν λαμπρόν σταυρόν εἰς τό χέρι μέ τό Φ καὶ μέ βλογαίει»

Ὁ ἀφηγητὴς στά Ὁράματα καὶ θάματα εἶναι ἕνας καὶ μοναδικός: ὁ Μακρυγιάννης. Τά πρόσωπα πού μιλοῦν εἶναι πολλὰ καὶ διαφορετικά, καὶ πολλές φορές μιλοῦν ἀπὸ διαφορετικὴ ὀπτική γωνία. Μέ τὴ στοιχειώδη γραφὴ του κατάφερε, ξεγλιστρώντας ἀπὸ τό δόκανο τῆς ἐπαπειλούμενης Κόλασης τοῦ θρησκευτικοῦ του πιστεύω, νὰ μᾶς ἀφήσει μίαν αὐθεντικὴ Μενιπέα. Τὴ Μενιπέα τῆς φαντασιακῆς ζωῆς του ὡς μιά αὐθεντικὴ χειρονομία ἀνταρσίας τοῦ ἑλληνικοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

«ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ»

’Από τόν Ντιντερό στο Ίντερνέτ

Φρεντερίκ Μπαρμπιέ - Κατρίν Μπέρτο Λαβενίρ

Έκδόσεις ΔΡΟΜΕΑΣ, Αθήνα 1999, σελ. 510

του Νίκου Κολοβού

Τό βιβλίο αυτό εκδόθηκε στη Γαλλία τό 1996. Είναι αρκετά πρόσφατο. Θα τό θεωρήσουμε ενημερωμένο κατά τεκμήριο μέ τίς τελευταίες (όχι τίς έσχατες) εξέλιξεις τών γεγονότων, τίς νεότερες πληροφορίες, τά έγγύτερα πρός τό σήμερα κείμενα. Τό όλο έγχείρημα όμως δείχνει παράτολμο. Η άνισομερής κατανομή τής ιστορικής ύλης άποτελεί τήν πρώτη ένδειξη. Οι πρώτες 220 σελίδες του κειμένου και άλλες 35 σελίδες, ένδιάμεσα, σύνολο 275, καλύπτονται από τήν μακρά ιστορία του βιβλίου και του Τύπου. Οι υπόλοιπες σελίδες άφιερώνονται στη συνοπτική και βιαστική ιστορία τών υπόλοιπων Μέσων Μαζικής Έπικοινωνίας (ΜΜΕ). Η ιστορία όμως τών άλλων ΜΜΕ είναι σημαντικότερη για τόν άναγνώστη, τόν μελετητή και τόν έρευνητή τής έποχής μας. Η περιγραφή και ό θεωρητικός σχολιασμός τους θα έπρεπε να είναι διευδαιτικότερος και πληρέστερος. Η γενική έντύπωση τήν όποία άποκομίζει ό φιλόσοφος και άπαιτητικός άναγνώστης είναι ό τι ή πίεση του χρόνου έκπλήρωσης του έργου και του διαθέσιμου χώρου ήταν καθοριστικοί. Παρακάμπτοντας τήν αίσθηση μιās ύφέρπουσας έπιπολαιότητας, άνεξάρτητα από τίς άτολμες ιδεολογικές άπόψεις που εκφράζουν, τά κεφάλαια 4 και 5 του Τρίτου Μέρους και ό Έπίλογος διακρίνονται από πυκνότητα και σαφήνεια. Η μανία τών υποτιτλισμών και οι επαναλήψεις γίνονται όκληρά. Μέ βάση αυτές τίς πρώτες γενικές παρατηρήσεις τό όλο κείμενο πάσχει από μιá άνισότητα, ένω ή γνωστική φερεγγυότητα του γίνεται αρκετές φορές έπισημής.

Στήν «Εισαγωγή» (σελ. 17) οι συγγραφείς θεμιτά έπιχειρούν να περιγράψουν τό περιεχόμενο τής ιστορίας τών μέσων έπικοινωνίας (όχι τών ΜΜΕ). Μεταξύ άλλων διαβάζουμε τά έξής: «Ο ιστορικός δέν προτείνει μιá γενική θεωρία τών μέσων έπικοινωνίας

ικανή να εφαρμοστεί σε όποιοδήποτε χρόνο και χώρο. Η θέση και οι γνώσεις, που είναι σε θέση να χρησιμοποιήσει, παραμένουν αναπόφευκτα, παρά τή φιλοδοξία του, ελάχιστες (...) ή ιστορία τών μέσων έπικοινωνίας, εισάγοντας τό διαρκώς επαναλαμβανόμενο παιχνίδι τής άντήχησης, προτείνει έν τέλει τή συστηματική άνάλυση τής διαλεκτικής τής διάρκειας». Παρά τήν ειλικρίνεια τών άπόψεων αυτών, «τό παιχνίδι τής άντήχησης», (όρος που χρησιμοποίησε ό George Gerbner και οι συνεργάτες του για να δηλώσουν τό φαινόμενο τής σύγκλισης τών μηνυμάτων τής τηλεόρασης μέ τίς προσδοκίες τών θεατών της ή τών περιεχομένων της μέ τίς άπόψεις τους), είναι μιá γενικής μορφής σχέση ΜΜΕ και χρηστών τους. Δέν μπορεί να διακρίνει όμως κανείς σε τί βοήθει τή συγγραφή τής ιστορίας τών ΜΜΕ. Όσον άφορά τή δεύτερη φράση περί διαλεκτικής τής διάρκειας, οι συγγραφείς μας προτείνουν «έν τέλει», μιá μεταφυσική θεωρία, δανεισμένη άπ' τόν Γκαστόν Μπασελάρ, «τή διαλεκτική τής διάρκειας». Ένα συγκερασμό έπιστημολογίας, ψυχαναλυτικής θεωρίας και φαινομενολογίας μέσω του όποίου θα ίχνογραφήσουμε τή συνέχεια στην ποικιλία τών έπί μέρους φαινομένων, και τή διάρκεια στην άλληλουχία τών αντιθέσεων, τών επιδράσεων, τών συγκλίσεων. Κεντρικός παράγοντας στη διαδικασία αυτή όρίζεται ό άνθρωπος που έπιστρέφει στην ύπαρξή του, και στην προβληματική κατάσταση τής ψυχικής του συνέχειας.

Υποθέτουμε ό τι ό άναγνώστης άντιλαμβάνεται πρός ποιá θολή δολιχοδρομία όδηγείται ή «μεθοδολογία» τών συγγραφέων. Είναι ευτύχημα ό τι ή εφαρμογή της έγκαταλείπεται άδόκιμα αλλά τάχιστα. Η ιστορική άφήγηση προσγειώνεται σε βατά μονοπάτια άπ' τήν άμέσως έπόμενη παράγραφο τής εισαγωγής

(σελ. 18). Έκεί ορίζεται επιτέλους και τό χρονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο θα κινηθεί τό όλο έργο [1750 και έξής μέχρι τό τέλος περίπου του 20ού αιώνα (1995)].

Τό πρώτο μισό του 20ού αιώνα σημαδεύεται από τήν εμφάνιση νέων μέσων επικοινωνίας εικόνας και ήχου. Ό κινηματογράφος και τό ραδιόφωνο εγκαινιάζουν πρωτόγνωρες μορφές επικοινωνίας. Ακολουθεί ή χρήση τής τηλεόρασης ή οποία μετατρέπεται «βαθμιαία σε δημόσιο πεδίο αναφοράς». Τό τέλος του 20ού αιώνα βλέπει νά έρχονται οι νέες τεχνολογίες (βιντεοηλεκτρονική) και τά νέα μέσα (βίντεο, ηλεκτρονικοί ύπολογιστές κλπ.). Μεγάλες αλλαγές συντελούνται στους κοινωνικούς χώρους οι όποιοι δέχονται τά διάφορα ΜΜΕ. Τίς αλλαγές αυτές καθορίζουν τά ΜΜΕ, ενώ καθορίζονται ταυτόχρονα απ' αυτές (σελ. 18).

Κατά τή βιομηχανική εποχή, ή οποία χαράζει και μπαίνει σε τροχιά μέσα στον 19ο αιώνα, εμφανίζεται τό βιομηχανικό βιβλίο, τό βιομηχανικό έντυπο, ή «βιομηχανική λογοτεχνία» (φράση του Σαίιτ Μπέβ), ό βιομηχανικός Τύπος, όπως τά χαρακτηρίζουν, κάπως πρόχειρα οι συγγραφείς. Αξιόλογες επισημάνσεις για τήν εξέλιξη αυτή καταγράφονται. Συγκέντρωση κεφαλαίου, γραφειοκρατική όργάνωση των επιχειρήσεων με κομβικής σημασίας παράγοντα τον εκδότη, νέες εγκαταστάσεις, ή ποσοτική αύξηση αντιτύπων, τό μαζικό κοινό, ή κερδοσκοπία σε άσυνήθιστη κλίμακα, σημαδεύουν τίς συνθήκες παραγωγής και διανομής. Ό κοινωνικός χώρος όπου λειτουργούν τά μέσα αυτά (μαζικά πλέον) επικοινωνίας δέχεται τίς συνέπειες των γεγονότων αυτών και εμφανίζει σειρά αντιδράσεων.

«Πράγματι», συμπεραίνουν οι Μπαρμπιέ και Λαβενίρ, «ό θρίαμβος του βιομηχανικού έντύπου και ή χωρίς προηγούμενο διακίνησή του, αποτελούν τό επίστεγασμα όλης τής διαδικασίας. Η πλειοψηφία των έντύπων πού διατίθενται αποδίδουν εφεξής στο εύρύ κοινό (...) Αυτές οι μεταβολές των δομών και ή ένδυνάμωση των οικονομικών συμφερόντων και των καπιταλιστικών λογικών στο χώρο του βιβλίου οδηγούν σε αλλαγή των παλιών πρακτικών γραφής. Η ίδια ή γραφή γίνεται εμπόρευμα, πού μπορεί νά πωληθεί ή άκόμη, υπό όρισμένες συνθήκες, νά κατασκευαστεί (...) Οι λειτουργίες του τυποποιημένου βιβλίου διαφοροποιούνται. Δέν αποτελούν πλέον τό βασικό μέσο πληροφόρησης και πολιτισμού (...) Μέ τό πρόσχημα του εκδημοκρατισμού, ό βιομηχανικός χώρος του βιβλίου γεννά τή βιομηχανική κουλτούρα, πού στηρίζεται στην κατανάλωση ως προς τά πρότυπα και τίς πρακτικές της και ένεργεί, παραδόξως, ως παράγοντας διάκρισης» (σελ. 169-170).

Τά συμπεράσματα αυτά με σαφείς απηχήσεις των δασκάλων τής Σχολής τής Φραγκφούρτης (π.χ. στη «Διαλεκτική του Διαφωτισμού»), βάζουν τελικά τά επιχειρήματα και τήν αφήγηση στην όρθή βάση μιās

κριτικής απ' τήν άποψη τής κοινωνικής διαλεκτικής σκέψης.

Τό κεφάλαιο για τον κινηματογράφο έχει ιστορική όμοιογένεια και συνοχή —σε αντίθεση με τά κεφάλαια για τό βιβλίο, τον Τύπο, τό έντυπο, όπου υπάρχει ένα tohu-bohu, μιá άσυνήθιστη δομική άκαταστασία του ιστορικού κειμένου. Αλλεπάλληλες άντιρρήσεις ως προς τήν προέλευση και εξήγηση των επί μέρους φαινομένων, και άρκετές διορθώσεις (π.χ. σε όνόματα και τίτλους), θά είχε νά προβάλλει ό έπαρκής αναγνώστης. Είναι όμως δίκαιο νά υπογραμμίσει όρισμένες εύστοχες παρατηρήσεις των συγγραφέων. Από τή μιá π.χ. τή διάκριση μεταξύ χολιγουντιανού μοντέλου και ευρωπαϊκού μοντέλου κινηματογράφου (σελ. 286) κατά τήν όποία τό πρώτο «έπεξεργάζεται ένα ύφος προσαρμοσμένο στη βιομηχανική παραγωγή πολιτισμικού προϊόντος», ενώ παράλληλα «αναπτύσσει, στο περιθώριο, τον προβληματισμό για τή σημασία τής εικόνας». Απ' τήν άλλη τήν παρατήρηση ότι τήν ίδια ώρα στην Ευρώπη, όπου οι δομές παραγωγής, είναι λιγότερο βιομηχανοποιημένες άνάλογες τεχνικές συνθήκες γεννούν διαφορετικά κινηματογραφικά πρότυπα. Επίσης τή συμπεκνωμένη γενική θεώρηση του φαινομένου (σελ. 296-297) και τήν αναγνώριση του ζωτικού αποθέματος πού εγκλείουν τά μέσα και οι δυνάμεις παραγωγής του. «Ό κινηματογράφος θά καταφέρει νά επιδιώσει όλων των μέσων επικοινωνίας πού εμφανίζονται μετά από αυτόν, άκριδώς επειδή διαθέτει, στο έσωτερικό τής δομής του, όλες τίς απαραίτητες πηγές πού θά του επιτρέπουν νά μεταβάλλεται διαρκώς». Είναι άυτονόητο ότι ό αναγνώστης πρέπει νά διαβάσει τό κεφάλαιο αυτό σε συνδυασμό με τήν παράγραφο «Οι μεταμορφώσεις του Χόλιγουντ» του 4ου κεφαλαίου για νά άντλήσει μιá ελάχιστη εικόνα των τεχνικών και τεχνολογικών καινοτομιών τίς όποιες γνώρισε ό κινηματογράφος.

Τό κεφάλαιο για τήν τηλεόραση είναι λανθασμένα έξισου βραχύ σε έκταση, με εκείνο για τον κινηματογράφο. Η αφήγηση και τά ύλικά του περιεχομένου του όμως είναι άρτιότερα και πιό εύστοχα διαρθρωμένα μέσα στο κείμενο, και τά πορίσματα ικανοποιητικά. Κάθε χώρα επέλεξε, γράφουν οι Μπαρμπιέ και Λαβενίρ, δικούς της δρόμους για τό τηλεοπτικό ΜΜΕ. Έγκαινιάζοντας προγράμματα, κυρίως με βάση δύο πρότυπα. Τό ένα στηριζόταν σε τρεις βασικές λειτουργίες: ψυχαγωγία, πληροφόρηση, εκπαίδευση. Τό άλλο άκολουθοϋσε χαλαρά και άνεμπόδιστα τό «πρόγραμμα ροής» όπου όλα τά θέματα έχουν τή θέση τους. Η τηλεόραση όμως και τά προγράμματά της, όποιο μοντέλο και άν άκολουθοϋν, προσφέρουν πληροφόρηση, θέαμα, έντυπωσιασμό, αλλά ελάχιστες αναλύσεις. Έκλύουν σαγήνη και γοητεία, χειραγωγούν τήν κοινή γνώμη, αλλά διαστρεβλώνουν και τίς κλασικές μορφές τής δημοκρατίας. Οι συγγραφείς, άντι νά αναλύσουν με τή σειρά τους τίς σημαντικές

αυτές κρίσεις τους, προβαίνουν ξαφνικά και πρόχειρα σέ μία «κριτική για τις θεωρίες της επικοινωνίας» (σελ. 398-403). Η αναφορά τους όμως περιορίζεται και εδώ μόνο στους Μάρσαλ Μάκ Λιούαν και τόν Ρεζίς Ντεμπρέ. Τό αποτέλεσμα είναι ανάπτηρο.

Τά ΜΜΕ, γράφουν οι συγγραφείς, δέν είναι μεταξύ τους ανταγωνιστικά. Δέν συγγέονται όμως τά όριά τους (σελ. 447) αλλά ύπάρχει συνεργασία ή συνάρτηση. Λειτουργούν παράλληλα και συνδυαστικά. «Συγκεκριμένα, τά νέα μέσα επικοινωνίας αναπτύσσονται χρησιμοποιώντας έκ νέου τό περιεχόμενο και τίς χρηστικές μορφές πού είχαν δημιουργηθεί από τά προηγούμενα μέσα επικοινωνίας» (σελ. 507). Οι νέες τεχνολογικές καινοτομίες και οι τεχνικές εφαρμογές τους στά ΜΜΕ δέν διαταράσσουν αυτή τήν αρμονική άρχή. Άπ' τό οικιακό δίντεο ως τό Διαδίκτυο, στά όποια συνοπτικά και περιγραφικά κυρίως αναφέρονται οι συγγραφείς, τά προβλήματα είναι ίδια και οι άπαντήσεις όμοιες τουλάχιστον ως πρός ένα σκέλος τους. «Υπεράσπιστη τής ελεύθερης έκφρασης, επιθυμία για άμεση δημοκρατία, καθώς και για εναισθησία για τίς ομάδες πίεσης όπως είναι ή κοινότη-

τα τών φυλετικών μειονοτήτων, τών φεμινιστριών, οι ομάδες τών όμοφυλόφιλων» (σελ. 493). Όλων δηλαδή τών ομάδων πού βρίσκονται άπέναντι στή θεσμική, πολιτική και οικονομική έξουσία τών ΜΜΕ άνυπεράσπιστες.

Θεωρώντας και κρίνοντας συνολικά τό κείμενο τών Μπαρμπιέ και Λαβενίρ, κρατούμε τά άποσπάσματα και τίς παραγράφους του, όπου σπινθηρίζουν μία όξυδερκής θεώρηση και μία ζωηρή σκέψη. Όρισμένες άπ' αυτά παραθέσαμε. Άφήνουμε κατά μέρος τίς θεωρητικές άστοχίες, τίς προσκρούσεις συντομεύσεις και τήν άτακτη όργάνωση του ιστορικού ύλικού μέσα στήν αφήγηση. Τή μεταφραστική εργασία άδυνατούμε νά εκτιμήσουμε μέ σχετική ασφάλεια γιατί λείπει άπ' τά χέρια μας τό πρωτότυπο στή γαλλική γλώσσα. Κρατούμε, μέ όλες τίς επιφυλάξεις μας, τό βιβλίο τουτό ως μία άρχή.

Θά θέλαμε νά προτείνουμε για όποιον ένδιαφέρεται τήν συμπληρωματική άνάγνωση του βιβλίου: Armand Mattelart, *La Communication - Monde, Histoire des idées et de stratégies*, Editions La Decouverte.

ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ, ΗΘΙΚΗ

ΚΥΡΚΟΣ ΔΟΞΙΑΔΗΣ

Σαράντα κείμενα (τριανταοχτώ μικρά, στά Ένθέματα τής Κυριακάτικης Αύγης, και δύο μεγαλύτερα, διαλέξεις του συγγραφέα στό Λονδίνο), γραμμένα σέ μία περίοδο τεσσάρων περίπου ετών, μέ σχετική θεματική άυτόνομια μεταξύ τους.

Μόνο σχετική όμως. Ένας πύο προκλητικός τίτλος θά μπορούσε νά είναι: «Έμμονές». Πρόκειται στ' άλήθεια για σταθερές ιδεοληψίες του συγγραφέα, στις όποιες δέν περικλείονται μόνο οι τρεις πολύ γενικές έννοιες του τίτλου πού τελικά επελέγη, μαζί μέ κάποιες άλλες, επίσης γενικές —χώρος, καθημερινότητα—, αλλά και κάπως πύο συγκεκριμένα ζητήματα: ή άνιγματική σκέψη του Michel Foucault, ή όρθολογικότητα του έθνικισμού, οι πολιτικές και πολιτιστικές πλευρές του καπιταλισμού, ή ιδεολογική έπιρροή του κινηματογράφου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΛΕΘΡΟΝ

ΗΦΑΙΣΤΙΩΝΕΣ ΚΑΙ ΠΥΡΟΤΕΧΝΟΥΡΓΟΙ

ἢ ἄλλιως

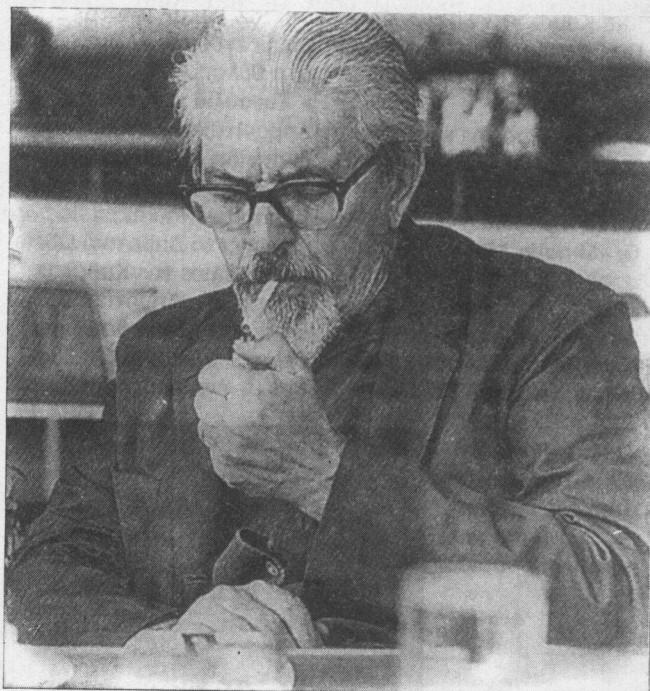
ΤΟ ΘΑΥΜΑ ΩΣ ΑΛΛΗΛΟΥΧΙΑ ΣΠΙΝΘΗΡΩΝ

Φόρος τιμῆς στὸν Πρωτόκλητον Ἀνδρέα Ἐμπειρικό

τοῦ Γιάννη Κουβαρά

Α

Ἡ φαιστίωνες καί πυροτεχνουργοί! Ἀνθυγιεινά ἀσφαλῶς ἐπαγγέλματα. Καί ὑψηλοῦ κινδύνου. Ψυχοδόρα, ψυχοφθόρα. Βαριά. Χωρίς ἀσφάλιση, χωρίς δίχτυ ἀσφαλείας. Σακατεύουν. Ἀκρωτηριάζουν. Ἀκροβάτες τοῦ κενοῦ. Ἐπί ξυροῦ ἀκμῆς λέξεων. Διαμελισμένοι ἐπὶ συνειδήσεων. Ταμένοι ἐπὶ τό ἔργον. Εὐθραυστοι ὡς ἀγάλματα, παρὰ τὰ ἐκ τοῦ ἀντιθέτου θρυλούμενα («Μέ τί σίδερο μέ τί φωτιά εἴμαστε πλασμένοι/κι ἄς μᾶς λένε ἀεροβάτες»... Ἐλύτης). Ἀπό τήν ἀνθεκτική ὕλη τῶν ὄνειρων ὅλοι τους. Σκληρά καρύδια στίς μυλόπετρες τοῦ χρόνου. Ἀερικά. Πλάσματα τοῦ ἀνεμοστρόβιλου τῆς μοναξιάς ὅταν συνουσιάζεται μέ τό κενό. Ἐφήμεροι, ἀλλά μᾶς χαρίζουν ἀδιάκοπα διάττοντες στίχων, ἀνθεκτικούς γαλαξίες λέξεων. Ποιήματα-θύσανους, «Χαίμαλιά τοῦ ἔρωτα καί τῶν ἀριμάτων». Δένουν τό ἀτσάλι τροχίζοντας μέ πίδακες σπινθήρων, στήνοντας τοξοτές γέφυρες. Φρενόκρουστοι τινάζουν χαλκούνια μπουρλότα πού ἀνοίγουν βεντάλιες, λυρικά συντριβάνια νοημάτων.... Ἄλκιμοι Γύφτοι ἀτσαλώνουν τή γλώσσα, νά στερεώσουν τή φευγαλέα ὀμορφιά τῆς ζωῆς κόντρα στὸν ἄνεμο τῆς ματαιότητας. «Σάν πρόκες νά καρφώνονται οἱ λέξεις νά μὴν τίς παίρνει ὁ ἄνεμος» (Ἀναγνωστάκης). Καπνισμένοι Ἡφαιστίωνες. Μέ κόμπους ἰδρώτα μαργαριτάρια. Στρατάρχες στίς ἀναρχες λεγεῶνες λέξεων. Ἐπινοήμονες τῆς λοξῆς φάλαγγος (γλώσσα μέσα στή γλώσσα ἢ ποίηση). Εὐέλκτικοι, κάνουν συχνά τήν ἱστορία μᾶς λέξης νά εἶναι πιό ἐνδιαφέρουσα ἀπό τήν ἱστορία μίας ἐκστρατείας. Ξέρουν νά βρῆσκουν τό δρόμο πρὸς τή θάλασσα. Αὐτοί

οἱ γραφιάδες, οἱ ὄνειροπαρμένοι. Ποιητές: ξεπλένουν τή γλώσσα, ἀπλώνοντας τή μπουγάδα στό πανηγυρικό φῶς τῆς μέρας. Νά ἔχουμε ὅλοι τό λουλάκι τῆς καθαρῆς φορεσιᾶς.

Ἡφαιστίωνες ποικίλων καθηκόντων. Ἐλεγκτές ἀστρων, καντηλιαναῦτες τῆς ἐλπίδος. Σκυφτοί ἐπὶ τό ἔργον, «ρίχνουν σταγόνες φῶς στό σκοτάδι» γιά ἐρημίτες τριοδίων πού ἔχασαν τό δρόμο τους. Σκυμμένοι στά φουσερά τους, ματώνουν μέσα κι ἔξω. Ξέρουν νά

παραπλανούν, οι πληγές τους νά φαντάζουν τριαντάφυλλα. Νά χαμογελοῦν ἀντί νά σφαδάζουν. Τήν ὁδὴν νά κάνουν ἠδονή. Κυρίως νά παρηγοροῦν αὐτοὶ «οἱ αἰῶνια ἀπαρηγόρητοι παρηγορητές τοῦ κόσμου» (Ρίτσος). Μὲ λέξεις θεμελιώνουν ἔργα «αἰωνιότερα τοῦ χαλκοῦ». Φωτεινούς κομῆτες πού δέν καίγονται, συντριβάνια μὲ πνευστοὺς καὶ κρουστοὺς ἤχους.

Πυροτεχνουργοί, τεχνουργοῦν κροτίδες γομώνοντας μὲ τὸ θυμὸ τους. Πρώτη ὕλη τους ἡ φωτιά. Καθαρή φλόγα τῆς θλίψεως. Τοῦ φάσματος τοῦ Ἐφήμερου. Ἀδέλφια ἑτεροθαλή τοῦ Προμηθέως. Τοῦ ποιητῆ ποιητῶν. Δωροδοτὴ κι ἀνάδοχο τῆς φωτιάς καὶ τῆς δημιουργικῆς τέχνης. Αὐτὸς διηρθώσατο φωνὴν καὶ ὀνόματα τῆ τέχνη. Τοῦ ἀρχαϊκοῦ λυρισμοῦ ἀρχηγέτης. Κι αὐτῶν τὸ σηκῶτι τους κατεστραμμένοι. Εἰσπνέουν καπνιά, φτύνουν φωτιά. Στὶς ἀτελεῦττες νυχτοურγίες τους λυώνοντας, γλωσσικό μετάλλευμα. Τροφοδοτές τῆς ὑφικάμινου τῆς γλώσσας, τῆς ἀχόρταγης «μοιχαλίδας τοῦ πραγματικοῦ», ἀφοῦ «ἡ παραγωγή τῆς ποίησης εἶναι ὅπως τοῦ ραδίου. Χρειάζεται νά λυῶσαι χιλιάδες τόννους γλωσσικό μετάλλευμα γιὰ τὴν παραγωγή ἑνός γραμμαρίου» (Μαγιακόφσκι). Ἐκκαμινεύουν τὸ ἀμάλγαμα γαλβανίζοντας νέα σήματα λέξεων. Ἐπαναφορτίζουν ξεθυμασμένες σημασίες. Πνεύμονες σκαγιασμένοι, σακατεμένα, ἀνάποδα πεῦκα ἀποπιτανωμένα. Φυσοῦν ὥστόσο μὲ λύσσα, μὲ ἢ καὶ χωρὶς φυσερό νά λουλουδίσει, νά φτερουγίσει τῆς ἀνθρακιάς τὸ κόκκινο. Δράχνουν χωρὶς τοιμπίδα τὴ λέξη ἀπὸ τὴ φωτιά. Καιόμενοι βάτοι. Ὡστόσο αἰῶνια «χλωροὶ μὲς στοὺς αἰῶνες».

Τῆς συνομοταξίας τῶν αἰτῶν καὶ οἱ ὑπερρεαλιστές. Οἱ πολὺ πολὺ ρεαλιστές δηλαδή, πού ἀνακαλύπτουν ὅλες τὶς πλευρὲς τῆς μαγικῆς πραγματικότητας. Τί νά τὴν κάνουν τὴν πραγματικότητα, αὐτοὶ ἔχουν τ' ὄνειρο. Ὁ Μπρετόν ὅταν ἀποσυρόταν γιὰ ὕπνο, κρεμοῦσε ἀπ' ἔξω τὴν πινακίδα, «Ἦσυχία. Ὁ ποιητὴς ἐργάζεται». Ὑπάρχει βαθύτερο κότεργο ἀπὸ τὸ ὑποσυνείδητο, ἀληθοφανέστερο κι ἐκκωφαντικότερο χαλκεῖο πού στό μάγμα του πυρακτοῦται ἡ λέξις νά γίνῃ ἰδέα/εἰκόνα;

Ἦφραιστοὶ ἠφραίστειοι κι ἐφέστιοι ἐπὶ τῆς Τράπεζας τοῦ Πνεύματος, φύλακες φωτός. Φλεβώνουν τὴ γλώσσα εὐτολμα. Γέρνουν πάντα πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς λύπης. Χωλοὶ, μονόχειρες, ἄχειρες. Ἀχειροποίητα καὶ τὰ ἔργα τους. Μὲ ἀνεπούλωτα μέσα κι ἔξω τραύματα. Δουλοπάροικοι στό ἀμόνι τῆς γλώσσας, αἰχμάλωτοι στὶς γαλέρες τῶν λέξεων. Πρόκες, καρφιά, δηλητήρια. Ἀπ' ὅλα ξέρον. Ἀπὸ φάρμακα καὶ φαρμάκια, ζυγίζοντας τὶς λέξεις τους ὅπως «ὁ φαρμακοποιὸς τὰ δηλητήριά του». Παροδίτες σέ τριστρατα, μεταμορφωμένοι σέ ζητιάνους ἀπλώνουν τὸ κομμένο χέρι γιὰ κέρματα λέξεων. Μὲ στουμπισμένα κάποτε δάχτυλα ἀπὸ τὴν ἱερὴ μανία τῶν ἰδίων. Νά συντριψοῦν τὴν ἀνεπάρκεια τοῦ ἀνείπωτου. Δάχτυλα κομμένα ἐν ὥρα ἐργασίας. Προσποιοῦνται ἀποδεκτὰ ἐπαγγέλματα, εὐσχημα. Μετέρχονται λ.χ. τοὺς ξυλοურ-

γούς, ἄλλοι λιγοδάχτυλοι αὐτοὶ. Τοὺς ξυλογλύπτες, τοὺς πυροτεχνουργοὺς ἢ ναρκαλιευτές

«Εἶμαι μόνος
τὸ ξαναλέω
σάν ἓνα δάχτυλο στό χέρι
πού ἢ μηχανὴ τοῦ 'κοψε τὰ ἄλλα τέσσερα»

Παπαδίτσας

Ξέρον νά προετοιμάζουν τὴν ἀνάσταση, νά βάζουν
«φωτιά μὲς' στὶς λέξεις
νά τίς πυροδοτοῦν
κι αὐτὲς μὲ κρότο καὶ μὲ Θεό μαζί
νά ἐκρήγνυνται, στό ἀχανές»

Σαχτούρης

Εἶπαν τὴ λογοτεχνία «ἓνα χέρι ἀπλωμένο γιὰ χαιρετισμό». Πῶς νά μᾶς ἀγκαλιάσουν, τί νά πρωτοσηκώσουν

«ὄλα δέ μπορῶ νά τὰ σηκῶσω μὲ τὸ ἓνα χέρι
τὸ ἄλλο μου τὸ κράτησες ἐσύ γιὰ ἐνθύμιο»

Δημουλά

Μετέρχονται ὑποπτα ἐπαγγέλματα. Μὴ ἐπιδοτούμενα. Τὴ χολὴ τὴν κάνουν μελάνι. Ὁξὺ διαρκείας. Καταστρέφει σέ βάθος. Ἀνεπανόρθωτα. Βέβαια τὰ ἐξευγενίζουν πρὸς τὰ ἔξω γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ πράγματος. Ἐπιδένουν τὰ πολλαπλά κατάγματα (ἢ γλώσσα κόκκαλα τσακίζει...) μὲ χάρτινες γάξες ὡς ἐπιδέξιοι χειροῦργοι. Δέστε λ.χ. χειρόγραφα τοῦ Ἐλύτη, τὸ σῶμα τοῦ ποιήματος ἀνασπαραγμένο, μὲ ἔντερα ἔξω πρὶν τὴν τελικὴ (γ)ραφή μὲ πρωτόγονα μέσα, χωρὶς παραιοθησιογόνα. Τσακισμένοι ἀκροβάτες, ταχυδακτυλοουργοὶ πού καμώνονται τοὺς ἀρτιμελεῖς, «χμαιορικούς χοροδιδάσκαλους λέξεων». Πορίζονται τὰ πρὸς τὸ ζῆν, ὅπως οἱ ρακοσυλλέκτες. Δουλεύουν μὲ τὸ κομμάτι. (Χρειάζονται τόνοι...). Γιὰ νά πηδήσει ὁ σπινθήρας ἀνάμεσα σέ δύο λέξεις πρέπει νά δοκιμάσουν τὴν κάθε μιά μὲ χιλιάδες ἄλλες γιὰ ἀντίθετα φορτία. Καμμένες στῆλες οἱ περισσότερες. Πολλοί, πᾶνε ἀπὸ ἠλεκτροπληξία χωρὶς ποτέ νά δοῦν τὸν πίδακα, νά ἐνώσουν ἔστω καὶ δύο πόλους νά ρεῦσει ἡ ἄνω καὶ κάτω ὁδός. Εἶπαν τὴν ποίηση θρησκεία χωρὶς ἐλπίδα. Ντεσπεράντος αὐτοὶ χορεῦουν στὴ χόβολη καὶ καίγονται. Ἀναστενάρηδες. Πιάνουν τὶς λέξεις χωρὶς τοιμπίδα, νά τίς ψύξουν στὰ μέτρα τοῦ πάθους. Ἀνατιναγμένα ὀχυρά οἱ καρδιές τους (Λεοντάρης). Ἀπὸ σάχη πυρήνα ὁ συνήθης τους θάνατος, ἀπὸ τὴ μεγάλη ἐκρηξὴ στό μεταλλεῖο στό «βυθὸ τῆς ψυχῆς τους/τινάζοντας γύρω τους φλέβες ἱαματικές» (Γεράνης). Κουφοὶ οἱ περισσότεροι καὶ τυφλοὶ. Ἐπαθαν ἀπὸ ἐκρήξεις ἐνδοσειγαιες. Ἐν ὥρα καθήκοντος.

Ἡ λέξη σκύλος δέ δαγκώνει. Πολὺ σωστά. Ἀλλὰ γιὰ τοὺς γλωσσολόγους. Μὲ τοὺς γλωσσαλγούς ὅμως τί γίνεται; Πού πρέπει ὄχι νά τραγουδήσουν τὸ ρόδο, «ἀλλὰ νά τὸ κάνουν ν' ἀνθίσει μέσα στὰ ποιήματα»; Χωρὶς νά γδάρουν μὲ τὰ ἀγκάθια τὸ λαίμφο τους; Πού χρειά πᾶσα νά προφέρουν «ἔτσι τὴ λέξη θάλασσα ὥστε νά λάμπουν ὄλα τὰ δελφίνια μέσα τῆς»; Προμηθεϊκὲς φιγοῦρες, φῶς, φωτιά φλόγα, πῶς

θά ψήσουν ύδριες καί λύκηθους γιά τά ἄχραντα τῶν δακρῶν; «Κεραμουργία φωνηέντων ἢ ποιήσεις». Ὑψικαμίνος. Καί ὄλοι τους παῖδες ἐν καμίνω. Ἐν ἀμύνη ἐσχάτη ὑπέρ ἡμῶν.

B

πάρε τή λέξη μου
δός μου τό χέρι σου
Ἐμπειρικός
μόνο ὁ ἐρωτευμένος εἶναι ἀναμάρτητος
Κάλλας (γιά τόν Ἐμπειρικό)

Ὁ Ἐμπειρικός, φύσει καί θέσει ποιητής, ζοῦσε καί δροῦσε πάντα ποιητικά. Τά ὅποια Γραπτά του ἦταν φυσική προέκταση τοῦ τρόπου ζωῆς του, ἀπόληξη, τουτέστιν πιστοποιητικά/ἐνέχυρα ἀθθεντικότητας. Ταύτιζε τό *vivere periculosamente* μέ τό ἐρωτικῶς ζεῖν. Ζέν τῆς θρησκείας του ὁ Ἐρως. Μᾶς πολιτογράφησε ὅλους *beatus beatissimus* ὁ ἴδιος στήν ἐρωτική του Οὐτοπία, τή θρυλικά Ὀκτάνα, τήν 8η μέρα τῆς δημιουργίας. Εὐτολμίδης τοῦ ἔρωτα. Ἀργοναυτής, χρόνιος πολιορκητής του ἀπό ξηρᾶς, ἀέρος, θαλάσσης, μέ ὅλα τά χερσαῖα, ἐναέρια, πλωτά μέσα, θεμιτά καί ἀθέμιτα. Αἰθεροβάτης, πλοηγός μᾶς ἐλλιμένισε μετά μακρόν πλοῦν. Ἀνατολικά στό νησί/ἤπειρος Ἐρως, προσαράσσοντας στό βαθύτερο κόλπο του. Στόν πλωτό Παράδεισο δικῆς του κοπῆς καί ἐμπνεύσεως, ἀποκαθιστώντας τόν ἔρωτα στήν ἀρχέγονή του ἰερότητα μέσα στήν κοινότητα.

Πρωτύτερα ὡς γνωστόν εἶχε ἐγγράψει σ' ἕναν ἰδιαιτέρο κύκλο ἀγάπης —ὁ ταξιδιωτικός σάκος τοῦ Ἐλύτη εἶναι ὀψιμότερος— πρόσωπα τοῦ σιναφιῦ του ἢ τοῦ δικοῦ του πνευματικοῦ Γαλαξία πού θαυμασίως καί πολύ ἠγάπησεν. Ἀνάμεσά τους τόν Ἀρχάγγελον Σικελιανόν, ἐρωτόληπτον καί αὐτόν πού ἐφέτος συνορτάζουν δισκοουρίζοντας. Γνωστός τοῖς πᾶσι τό ποίημά του «Οἱ μπεᾶτοι ἢ τῆς μή συμμορφώσεως οἱ ἄγιοι» ἀπό τήν Ὀκτάνα... Αὐτό τό ὠστικό κύμα ἀγάπης πού περιέκλυε ἀνταποδόθηκε στή συνέχεια ὡς ἀντιμάμαλο, ὡς μιά συγκινητική χειρονομία ἀλληλεγγύης ἀπό πολλούς ὁμότεχνους, ἐπίγονους καί μή. Στή συνείδηση τῆς ποιητικῆς κοινότητας ὁ Α.Ε. εἶναι ὡσεὶ παρών. Ὡς ἐλάχιστο ἀντιχάρισμα σ' αὐτό τόν ἔορτασμό τῶν ἐκατοστῶν γενελθίων του προσφέρουμε ἕναν πρόχειρον ἀμητόν ἀπό χαιρετισμούς, προσδόσεις, σινιάλα. Ἐννοεῖται μέ πολλές ἐλλείψεις. Δέν ἀναφέρομαι στά ποιήματα πού τοῦ χάρισαν οἱ ἐν ὑπερρεαλιστικοῖς ὄπλοις ἀδελφοί του (Κάλλας, Ἐγγονόπουλος, Βαλαωρίτης, Ἀνδρέου, Δραγοῦμης, κ.ἄ.) ἢ ἐγραψαν à la manière E.

Ὁ φειδωλὸς σέ ἐπαίνους λ.χ. Γκόρπας τό ἔχει ἦδη ἀπό παλιά γενναῖα ἀναγνωρίσει: «Ἐμπειρικός ἦχος πού συνεχίζεται μέσ στά ποιήματά μας». Στέλλοντας σινιάλο ἀναγνώρισης ἀποτυπώνει θαυμάσια τό στίγμα του μέσα σέ λίγους στίχους στό ποίημα μέ τόν τίτλο

«Νταλκάδες» πού τόσο προσιδιάζει στήν ἰδιοσυγκρασία τοῦ ἠφαισίωνα τῆς Ὑψικαμίνου:

«Σάν τόν ἦχο πού κάνουν τά καρᾶβια
μπαινοντας ἢ βγαίνοντας ἀπό τό λιμάνι.
Τόν ἴδιο ἦχο κάνουν καί πάμπολλα ποιήματα
τοῦ Ἐμπειρικού
οἱ βεντάλιες κάποτε τῶν γυναικῶν».

Ὁ Σαχτούρης διασώζει ἐσαεὶ φρέσκο τό ἠχηρό γέλιο τοῦ Ἐμπειρικού, τό ἀποτυπωμένο ὡς ἐκτυφλωτικό φλάς στήν κλασική φωτογραφία —συνειπυροῦντος ἐδῶ καί τοῦ ἀμυγδαλόσχημου τῶν ὀδόντων («σάν καθαρισμένα φρέσκα μύγδαλα»). Δικαίως πολιτογραφεῖ τόν Ἄνδριο καί ἀνδρεῖο τῆς ἠδονῆς σέ πολιτή τοῦ Πόρου (γιός τοῦ Πόρου καί τῆς Πενίας δέν ἦταν ὁ Ἐρως;). Μορφή ἀγέρωχη καί γρανιτένια ὁ διάτορος καί φευγάτος Κακναβάτος τόν χαιρετᾶ ὡς «Φωνή ἀπό πλευρά Ὑψικαμίνου». Ὁ Θ. Τζούλης προβάλλει τό λεξιθησκον τοῦ Ἐμπειρικού ἐντάσσοντάς τον στήν χορεία τῶν ἀσκητῶν καί ἐξερευνητῶν τῆς γλώσσας. Ὁ Τ. Ροῦσσοσ παγιδεύει μέ τήν ἀπόχη τοῦ λόγου τά «ἀγέρωχα σπάνια πουλιά, Ἐλύτη, Ἐμπειρικό, Ἐγγονόπουλο» (πηγνόν καί κοῦφον χρέμα ποιητής). Σημεῖο ἀναφορᾶς καί ἀθθεντικότητας γιά τόν Ν. Ἀντωνάτο, ἐνῶ τή δραστική του ὑποβολή ἔχει ἤδη ἀνιχνεύσει ὁ Α. Ζήρας στίς πρῶτες συλλογές τοῦ Μαυρουδῆ, Γιάννη Κακουλίδη, Δ. Καλοκῶρη, κ.ἄ. Ὁ Γ. Μαρκόπουλος τοῦ στήνει ξόβεργες στά γνωστά στέκια, τόν ἀναζητεῖ ἀδημονίως στή γραμμή πυρός. Σύνταγμα τουτέστιν καί παρόδους, ἀλλά τόν βρίσκει θανάσιμα πληγωμένον στά μετόπισθεν, ἐνῶ ὁ Σ. Σαράκης τόν συναντᾶ ἀπρόσμενα ἔξω ἀπό μηχανουργεῖο. Ὁ Μ. Πιερῆς τόν συναριθμεῖ στούς ἁγίους του. Καί πόσοι ἄλλοι δέν ἔκαναν οἰστρο τῆς ζωῆς τό φόβο τοῦ θανάτου; Ὁ Γιάννης Βαρβέρης τόν ἐντοπίζει νύκτωρ τιμωρό τῆς ἀσφάλτου, λαγνοδοῦντα μέ τή φρεκτιώδη Τζάγκουαρ, ἐνῶ ὁ Σπύρος Μίχας τοῦ ἀφιερώνει τήν κόρη καί ὄνειρο.

Ἀκόμη καί σήμερα, στήν ντάπια καί ντάλα τοῦ μεσημεριοῦ, κάθε αὐτοκρατορικό Ἰούλιο, μπαίνει εὐθυτενῆς, ροπαλοφόρος, σέ τρόλεϋ ἢ λεωφορεῖα τῆς Φιλελλήνων, λαγνοβαρῆς, βαρυαλγῶν καί ἐρωνταλκαδιασμένος, κεκυρωμένος τοῦ ἔρωτα, πυρέσσαν ἐκστατικός περίλυπος, ἢ ἄλλοτε ἔχοντας αὐτοαναφλεχθεῖ καί ἀναλυθεῖ στό σφῦρον φῶς, στόν πηχτό καύσωνα Ἰουλίου ὡς πνεῦμα ὑπερίπταται συνωτισμῶν, συνωθήσεων, συνθλίψεων, ὅπου ἐν τέλει ἐγκυμονεῖται ἠλεκτρική ἐκκένωσις. Γιατί ἀνήκε πάντα στήν Ἀντιπολίτευση «πού ὀνομάζεται ζωή».

Ὁ Ἐμπειρικός εἶναι σημαία ἐρωτική, ἀναπεπταμένη στίς παλίρροιες τῶν δρόμων. Παρ' Ἀθῆν' σαλός. Καθ' ἠδονήν σαλός (ἠδονή, ἢ δονοῦσα καί συγγέουσα τᾶς φρένας). Δέν θά ξεπεραστεῖ ποτέ. Εἶναι ρίζα. Τῆς μή συμμορφώσεως Ἄγιος. Κανονιοφόρος τοῦ ἔρωτα. Σκανδάλιζε ἐν πλήρει ἀθωότητι τή σεμνοτυφία τῶν ἀπλῶν ὅταν στή στάση λ.χ. τοῦ τρόλεϋ στήν ἀρχή τῆς ὁδοῦ Κυψέλης, χτυπώντας τό πατζούρι τοῦ

υπόγειου, ρωτούσε γεγωνία τῆ φωνῆ, «μήπως ἐσυνουσιάζεσθε, κύριε Ἐγγονόπουλε, καί σᾶς ἠνώχλησα»; Ἀνακαλέσθε τον στήν μνήμη σας τό βράδυ πού στό σινεμά Ἀλκωνίς στήν κρίσιμη στιγμή πού ὁ πρωταγωνιστής («Ὅσα παίρνει ὁ ἄνεμος») δίσταζε νά δώσει τό πρώτο φιλί, ὁ Ἐμπειρικός σηκώνεται ὀρθίος στό κέντρο τοῦ πλήθους, εὐθυτενής ὡς ἱερός φαλλός τῆς Δήλου καί στεντορία τῆ φωνῆ ἀνακράζει: «γάμησέ τήν, γάμησέ τήν». Ἄναψαν τά φῶτα, ἔβγαλε τό καπέλο καί ὑποκλινόμενος: «Ἀνδρέας Ἐμπειρικός, ποιητής, Καλησπέρα σας».

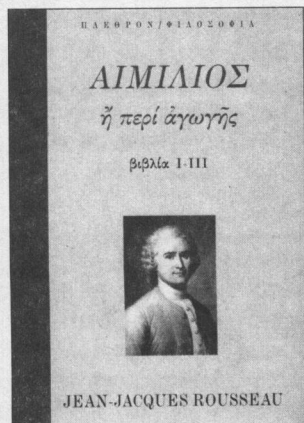
Ἀνδρέα ἐκ τῆς εὐάνδρου Ἀνδρου. Ἀνδρέα τῶν δρόμων, δρόμωνα ρυμῶν –δρυμῶν τοῦ κάτω Δέλτα– καί ὠκεανῶν μέ τήν ἀγκυραν πάντα σηκωμένην! Ἔστυσες γλώσσα ὀργασμική, αἰχμησσο, σπερματική, βατεύουσα θεβακχευμένη. Ὅρισαν τή ζωή ὡς ἄθροισμα σπασμῶν, τήν ποίηση ὡς συνουσία ἐπ' ἀπειρον ἢ γλώσσα ἐν στύσει». Ἀνδρεῖε τοῦ ἀπείρου, Κοῦρε τοῦ ἔρωτα, ἀναπαρθενευτή μοιχέ τῆς γλώσσας, –συνουσίας παρατεταμένα, μοναδικά καί ἐκρηκτικά Καθαρεύουσα/Δημοτική– ἐσύ ὁ εὐπατρίδης τοῦ πλούτου... Πρωτόκλητε πριαποφόρε συνταιριαστή! Ἀνδρέα μουνωδέ Πρωτόκλητε, Ἀνδρέα αἰδοιοσεῖστη! Πύργωσες γλώσσαν ἔγκυλον Ὑψικάμινο νά ὀρχοῦνται τριγύρω μαινάδες λέξεις, Γλώσσαν λαυροασπαίρουσαν, γλώσσα διονυσιασμένη. Ἀνδρέα ἀμετάκλητε, σπέρχοντα Σπερχή, ὀρχοῦνται οἱ ὀρχεις τοῦ Αἰγάγρου σου ψηλά, ἤχου ὡς σήμαντρα δοξαστικά τοῦ ἔρωτος. Στητή ἢ φωνή σου ὡς καυλός τοῦ Σάτυρου λέγω τοῦ γνωστοῦ ἀγαλματιδίου.

Ἄπελευθ-έρωτα, οἱ ἀπελεύθεροι καί Beati beatissimi σέ χαιρετοῦν. Καί Σύ ἀντιφωνεῖς τόν εὐφημισμόν: Ὅλα εἶναι γλώσσα! Γλώσσα παντάνασσα. Φύλακες γρηγορεῖτε καί Εὐφραμεῖτε!

Ο ΑΝΔΡΕΑΣ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ
ΣΤΟΝ ΠΟΡΟ

Καί νά πού φάνηκε ὁ Ἀνδρέας Ἐμπειρικός
στόν Πόρο
τά δάχτυλά του κίτρινα καμένα ἀπ'
τά τσιγάρα
τσιγάρα νά καῖνε σάν κεριά
γύρω-γύρω στά τραπέζια
τσιγάρα πάνω στίς καρέκλες
τσιγάρα παντοῦ
καί ἄγρια κόκκινα ποδήλατα νά περπατᾶνε.
Ὁραῖος σάν ἀετός ὁ Ἐμπειρικός
τά μάτια του νά καῖνε.
– Πῶς ἀπ' τόν Πόρο, Ἀντρέα;
ἐσύ πάντα πήγαινες στήν Ἀνδρο.
– Κι ἐσύ Μίλτο, ἔπρεπε νά ἦσουνά
στήν Ὑδρα, γιατί στόν Πόρο;
Καί τότε ἔσκασε ἐκεῖνο τό ὠραῖο
τό φοβερό τό γέλιο του
πετάχτηκαν τρομαγμένα τά σπουργίτια
ἕνα σύννεφο σπουργίτια
πέρα ἀπ' τό θάνατό του.

Μίλτος Σαχτούρης

ΑΙΜΙΛΙΟΣ ἢ περί ἀγωγῆς
JEAN-JACQUES ROUSSEAU

Σέ μόνιμη διαμάχη μέ τούς συγχρόνους του, ὁ J.-J. Rousseau σφρηγλάτησε μιά φιλοσοφία συνδεδεμένη μέ τά μεγάλα κοινωνικά, πολιτισμικά καί ἰδεολογικά ρεύματα τῆς ἐποχῆς του, αἰῶνα τῶν Φῶτων, μιά σκέψη πολιτική καί μιά γραφή πού θά ἀσκῆσουν μεταγενέστερα μιά βαθύτατη ἐπίδραση. Στόν Αἰμίλιο, «ἔργο κλειδί γιά τόν πολιτισμό μας», ὅπως χαρακτηρίστηκε ἀπό τούς μελετητές του, ἐκθέτει τίς ἀπόψεις του περί ἀγωγῆς. Ἡ παιδαγωγική του θεμελιώνεται σέ δύο μεγάλες ἀρχές: τήν ἀπομάκρυνση τοῦ παιδιοῦ ἀπό τήν ὀλέθρια ἐπιρροή τῆς κοινωνίας καί τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐλευθερίας. Ὁ πλοῦτος, τό θεωρητικό ἐνδιαφέρον καί ὁ ζωογόνος ρόλος αὐτοῦ τοῦ κειμένου σήμερα τό καθιστοῦν ἀπαραίτητο ὄχι μόνο σέ παιδαγωγούς, κοινωνιολόγους καί φιλοσόφους ἀλλά καί σέ κάθε σκεπτόμενο ἄνθρωπο.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΛΕΘΡΟΝ Μασσαλίας 20α, Αθήνα, τηλ.: 36.45.057, fax: 36.41.260

Ο ΘΟΥΚΥΔΙΚΗΣ, ΤΟ ΣΥΜΦΕΡΟΝ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ

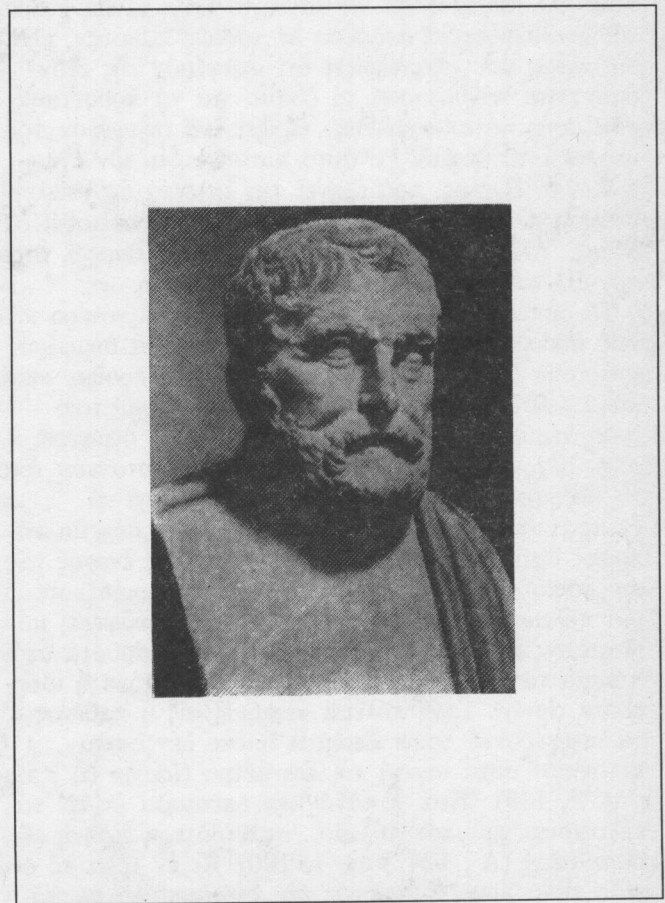
Θουκυδίδου, *Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου*

μτφρ. Ά. Βλάχου, 4 τόμοι, 1965-1968, επίτομη ανάπτυξη Έστια, Αθήνα 1998

του Γιώργου Φαράκλα

Είναι γνωστό, τό συμφέρον δέν ταυτίζεται μέ τό δίκαιο. Ό ρεαλισμός του κοινού νοῦ συγκρούεται ἐδῶ μέ τή φιλοσοφία, πού θέλει τήν ανέφικτη συμφιλίωσή τους. Άντί νά λυθεῖ, τό πρόβλημα τῆς συμφιλίωσης μπορεῖ νά παρακαμφθεῖ μέ δύο τρόπους: ὁ ρεαλιστικός εἶναι νά βαπτίζω τό συμφέρον δίκαιο, ὁ ἄλλος νά ἐπιζητῶ τό δίκαιο μέ τό ἔτσι θέλω ἀδιαφορώντας γιά τό συμφέρον. Ό πρῶτος εἶναι ὑποκριτικός, ὁ δεύτερος, πού ἀνήκει εἰδικά στή νεότερη ἐποχή, λέγεται ἠθικιστικός, γιατί ἡ νεότερη ἠθική ὀπτική ἀπαξιώνει ἕνα καθῆκον πού ἐπιδιώκεται γιά λόγους συμφέροντος. Ό πρῶτος εἶναι ἕνας σκεπτικισμός του δικαίου, ἀφοῦ ἐδῶ τό δίκαιο δέν ὀρίζεται ἀντοτελῶς. Αὐτόν ἀντέκρουαν ὁ Σωκράτης κι ὁ Πλάτων στους σοφιστές. Αὐτό διέπει σήμερα τόν φιλελεύθερο πραγματισμό. Ό δεύτερος εἶναι ἕνας δογματισμός του δικαίου. Τόν βρίσκουμε στήν ὑπερπαναστατικότητα, ἀλλά καί στόν ἐθνικισμό: Τόν Φίχτε,¹ πρῶτα ἰακωβίνο κι ὕστερα ἐθνικιστή, τόν κατηγορεῖ ὁ Έγκελσ ἀκριβῶς ὅτι ἀκολουθεῖ τήν ἀρχή fiat justitia, pereat mundus, *γεννηθήτω ἡ δικαιοσύνη, κι ὁ κόσμος ἄς χαλάσει*. Έδῶ αἴρεται τό συμφέρον (ὁ «κόσμος»).

Ἡ ἀπάντηση στόν σκεπτικισμό του δικαίου εἶναι ἡ σωκρατικο-πλατωνική ἀρχή *οὐδείς ἐκῶν κακός*: Δέν ἀδικῶ ἄν ξέρω τί μέ συμφέρει, τό καλῶς ἐννοούμενο συμφέρον εἶναι τό δίκαιο. Ἡ ἀπάντηση στόν δογματισμό του δικαίου εἶναι μᾶλλον ἡ ἐγγελιανο-μαρξική θέση ὅτι τό συμφέρον πραγματώνει τό δίκαιο· ὅτι, γιά νά ἔχει ἡ ἱστορία τήν ὄψη ἀπελευθέρωσης, κάποιο συμφέρον ἐπέφερε ἐκάστοτε αὐτή τήν δικαίη ἐκδαση. Στήν πρώτη περίπτωση λέμε ὅτι τό δίκαιο

ὀρίζεται μόνο του καί συνάμα εἶναι ἡ βαθύτερη οὐσία του συμφέροντος, ὅτι τό δίκαιο εἶναι ὁ ἑαυτός του καί τό ἄλλο του. Στή δεύτερη περίπτωση λέμε ὅτι

κάποιο συμφέρον πραγματώνει από μόνο του και τό αντίθετό του, λ.χ. ότι οι εργάτες μπορούν να επιτύχουν τό συμφέρον τους μόνον ἐλευθερώνοντας και τούς φορείς τῶν ἀντίθετων συμφερόντων (ἡ *Καταγωγή τῆς οἰκογένειας* ἀναφέρει λ.χ. τήν κατάργηση τοῦ ἀστικού γάμου ἀπό συμφέρον). Ἐδῶ τό *συμφέρον εἶναι ὁ ἑαυτός του καί τό ἄλλο του*. Τό ἀρχαῖο διαλεκτικό σχῆμα κατά τῆς ὑποκρισίας ἀντιστρέφεται στό νεότερο, ἐνάντιο στόν ἔταιθελισμό.

Τό ἀρχαῖο σχῆμα δέν εἶναι ρεαλιστικό ἐφ' ὅσον τό ἰδιαίτερο συμφέρον θεωρεῖται ἀξεπέραστο· ἔτσι ἀπορρίπτει ὁ Ἀριστοτέλης τήν κοινοκτημοσύνη τῆς *Πολιτείας*. Ὅμως θεωρεῖται καί τό νεότερο μή ρεαλιστικό. Ρεαλιστική εἶναι, λοιπόν, μόνο ἡ ἀντίθεση δικαίου καί συμφέροντος; *Μπορεῖ ποτέ κανένα συμφέρον νά πραγματώσει ἕνα δίκαιο πού νά μήν εἶναι ἕνα ἄλλο ὄνομα τοῦ συμφέροντος*; Πιστεύω ὅτι ἡ ἀπάντηση τῆς ρεαλιστικῆς παράδοσης εἶναι *καταφατική*. Ὁ Μαιαβέλλι, πού ἀπορρίπτει τήν οὐτοπία πρὸς ὄφελος τῆς *verità effettuale della cosa*, τῆς ἐνεργοῦ ἀλήθειας τοῦ πράγματος, «γιατί ἕνας πού παντοῦ καί πάντα θέλει νά κάνει τό καλό εἶναι φυσικό νά καταστρέφεται ἀνάμεσα σέ τόσους κακούς», κατά τῆ γνώμη μου ὑποστηρίζει ὅτι συμφέρον τῆς ἐξουσίας εἶναι νά ὑλοποιεῖ τό δίκαιο γιά νά προσεταιρισθεῖ τούς καταπιεσμένους. Ὅρίζει ἕνα συμφέρον πού ὑλοποιεῖ τό δίκαιο. Γι' αὐτό πιστεύω ὅτι τόν ἐγκωμιάζει ὁ Ἐγγελοῦ, πού ἐξηγεῖ τήν ἱστορία ὡς ἀπελευθέρωση μ' αὐτό τό σχῆμα,² πρῖν τοῦ τό δανεισθεῖ ὁ Μάρξ. Ἀλλά τό σχῆμα διαφαίνεται ἤδη, θαρρῶ, στόν ἀρχαῖο πατέρα τῶν ρεαλιστῶν Θουκυδίδη.

Τό δίκαιο *μπορεῖ νά συμφέρει*: «Ὅσο λιγότερο κανεῖς ἀδικεῖ τόσο καλύτερα προστατεύει τά συμφερόντά του» (Α', 42· μτφ. 1, 45), καί τότε δροῦμε «καί κατά τόν σωστό τρόπο καί κατά τό πραγματικό [μας] συμφέρον» (43· μτφ. 45-46). Ἀλλά συμφέρει μόνο μέχρι ἑνός σημείου, ἀφοῦ δέν προστατεύει ἀπό τό συμφέρον τοῦ ἄλλου: «Δέν εἶναι σωστό νά ἐκστρατεύει κανεῖς ἐναντίον ἐκείνου πού δέχεται νά κριθεῖ ἀπό διαιτητή, σάν νά ἦταν κίβλας ἐνοχος (ὡς ἐπ' ἀδικούντα). Ταυτόχρονα, ὅμως, νά ἐτοιμάζεστε γιά πόλεμο...» (85· μτφ. 74). Τό δίκαιο συμφέρει μόνο μέχρι ἑνός σημείου γιατί ὑποχωρεῖ μπροστά στόν πόλεμο τῶν συμφερόντων. Εἰρήνην εἶναι μόνο ἡ ἰσορροπία αὐτῶν. Στόν πόλεμο «ἐπιδιώ[κει] ὁ καθένας τά συμφερόντά του». Ξεσπάει ὅποτε δέν ἰκανοποιῦνται αὐτά «κατά τό ἴδιο μέτρο (ἴσον)» (Δ', 59· μτφ. 2, 135). Ἔτσι ἡ «ἀνάγκη» ἐπιτάσσει ἐνίοτε νά ἐπιτύχουμε «μέ τόν πόλεμο... σταθερότερη εἰρήνη (θεβαιούται)» (Α', 124· μτφ. 1, 100). Κι ἐν τέλει τό δίκαιο εἶναι μόνο ὁ μανδύας τῆς δύναμης: «Ἀπό πάντα ὑπάρχει ἡ ἀρχή ὅτι ὁ ἀδύνατος ὑπακούει στή δύναμη τοῦ δυνατοῦ... Καί σεῖς, ἄλλωστε, δέχεστε τήν ἀρχή αὐτή ὡς τῆ στιγμή κατά τήν ὁποία, ἐνῶ στήν πραγματικότητα ἐπιδιώκετε τό συμφέρον σας,

ἐπικαλεῖστε ἀρχές δικαιοσύνης (δικαίῳ λόγῳ) πού δέν ἐμπόδισαν ποτέ κανένα ν' ἀποκτήσει μέ τῆ βία μεγαλύτερα πλεονεκτήματα» (76· μτφ. 68). Αὐτός ὁ ρεαλισμός τοῦ κοινοῦ νοῦ θά θεωροῦσε «γελοία» τῆ σωκρατική θέση ὅτι κάλλιο ν' ἀδικεῖσαι παρά ν' ἀδικεῖς (Πλάτωνος *Γοργίας*, 469 β-γ, 480 ε κ.έ.)...

Δίκαιος θεωρεῖται ὅποιος βάζει τό δίκαιο πάνω ἀπό τό συμφέρον. Ἀλλ' ἐγγυημένα δίκαιος (θεβαιώσιν) εἶναι μόνον ὅποιος ἔχει *συμφέρον* νά τό κάνει αὐτό, ἄρα δέν βάζει τό δίκαιο πάνω ἀπ' τό συμφέρον: «Δέν θά μπορούσατε νά βρεῖτε μεγαλύτερες ἐγγυήσεις παρά ἀπό ἀνθρώπους» πού «ἔχουν συμφέρον νά ἐνεργοῦν σύμφωνα μέ ὅσα λένε», γιατί δέν τηροῦν τόν λόγο τους μόνο ἀπό ἐντιμότητα (Δ', 87· μτφ. 2, 157). Τότε ὅμως τό συμφέρον πραγματώνει τό δίκαιο μόνο ὑποκριτικά: Ὅσοι «φοβοῦνται» δέχονται ἐπιχειρήματα γιά τό δίκαιο, ἀλλά μετά «ἐνεργοῦν κατά τό συμφέρον τους» (Ζ', 83· μτφ. 3, 147). Κι ὅμως, ἀκόμη καί σ' αὐτό τό πλαίσιο ὑπάρχει περιθώριο νά εἶσαι δίκαιος. Δίκαιοι εἶναι, ἔστω, ὅσοι μετριάζουν (μετριάζομεν) τήν ἀδικία τους, ὄντας «λιγότερο ἀδικοί (δικαιότεροι) ἀπ' ὅ,τι θά μπορούσε νά τούς ἐπιτρέψει ἡ δύναμή τους». Αὐτή ἡ δικαιοσύνη ἐγγενῆς στό συμφέρον, λέγεται ἐδῶ τό *ἐπιεικές* (Α', 76· μτφ. 1, 68). Δέν εἶναι τυχαῖο. Πράγματι, *μπορεῖ νά φανεῖ καί πιό δικαίη ἀπό τό τυπικό δίκαιο*. Αὐτό φαίνονται νά δείχνουν κάποια ἄλλα χωρία.

Ποῖος εἶναι ὁ ἰσχυρότερος δεσμός μεταξύ τῶν ἀνθρώπων; Ἀπό μίαν ἄποψη τό συμφέρον, καί τό δίκαιο ἔρχεται μόνο δεύτερο: Ὁ πόλεμος συμφέρει τήν Σπάρτη καί τούς συμμάχους της, γιά νά διατηρήσει τίς συμμαχικές πόλεις της καί δεδομένου ὅτι «δέν ὑπάρχει ἰσχυρότερος δεσμός (θεβαιότατον) μεταξύ πόλεων ἢ μεταξύ ἰδιωτῶν ἀπό τό κοινό συμφέρον». Κατά τ' ἄλλα εἶναι καί δίκαιος, ὅπως τό εἶπε καί ἡ Πυθία, ἀφοῦ ἔτσι «προασπί[ζουν] τόν σεβασμό τῶν συνθηκῶν ἐναντίον ἐκείνων πού τίς καταπατοῦν» (Α', 123-124· μτφ. 1, 99).

Ὁ «Ἐπιτάφιος» λέει ὅμως κάτι ἄλλο. «Ἡ φιλία τοῦ εὐεργέτη εἶναι πιό σταθερή (θεβαιότερος), γιατί προσπαθεῖ νά διατηρήσει τόν δεσμό του μέ τόν ἄλλο, ἐνῶ ἐκεῖνος πού χρωστάει χάρη εἶναι λιγότερο πρόθυμος, θεωρώντας τήν εὐγνωμοσύνη σάν χρέος καί ὄχι σάν αἴσθημα. Μόνο ἐμεῖς σκορποῦμε ἀπλόχερα τίς εὐεργεσίες μας, ὄχι ἀπό συμφεροντολογικούς ὑπολογισμούς ἀλλά ἀπό φιλελεύθερη γενναιοδωρία» (Β', 40· μτφ. 1, 149). Ὁ σταθερότερος δεσμός εἶναι ἡ ἀνιδιοτέλεια, γιατί *συμφέρει τόν δυνατότερο νά μήν ἀδικεῖ ἀλλά νά εὐεργετῆ*. Καί τοῦτο συμφέρει τόν ασθενέστερο διπλά: καί εὐεργετεῖται καί τοῦτο ἀποτελεῖ ἰσχυρότερη αὐτο-δέσμευση τοῦ ἰσχυροῦ.

Βρίσκουμε τό παράδοξο αὐτό σχῆμα στή διαμάχη γιά τούς Μυτιληναίους. Ὁ Κλέων λέει ὅτι πρέπει νά σφαχτοῦν, χωρίζοντας τό συμφέρον ἀπό τό δίκαιο: Ἄν «θέλετε νά κρατήσετε τήν ἡγεμονία σας (...) τότε

πρέπει, για τό συμφέρον σας, νά τούς τιμωρείστε, ακόμα κι αν τούτο είναι άδικο» (Γ', 40' μτφ. 2, 34). 'Ο Διόδοτος διαφωνεί για λόγους συμφέροντος και όχι δικαίου: «Δέν πρέπει ν' ασχοληθοῦμε μέ τό αν μās άδίκησαν ή όχι, αλλά νά πάρουμε τή συμπεροτέρη για μās απόφαση (...) εμείς δέν είμαστε δικαστές για νά ξεετάσουμε τήν άποψη του δικαίου. Συσκεπτόμαστε για νά πάρουμε για τούς Μυτιληναίους μίαν απόφαση πού έξυπηρετεί τό συμφέρον μας», κι αυτό υπερβαίνει τό δίκαιο προς τή γενναιοδωρία. Τό επιχείρημα προτρέχει μάλιστα τή νεότερη άποψη του δικαίου: «'Ολοι οι άνθρωποι και όλες οι πολιτείες έχουν εμφυτη τήν τάση προς τήν άδικία και δέν υπάρχει νόμος πού νά μπορεί νά τούς συγκρατήσει, άφου οι άνθρωποι δοκίμασαν νά επιβάλουν όλων των ειδών τίς ποινές μέ τήν ελπίδα ότι, επιτεινοντάς τις, θά προστατευτούν καλύτερα από τά εγκλήματα (ήσσαν άδικοίντο)» (44-45' μτφ. 38-39). Τό συμφέρον επιτάσσει τήν επιείκεια: «Δέν πρέπει λοιπόν νά θλάψουμε τά συμφέροντά μας κρίνοντάς τους ενόχους σαν άυστηροί δικαστές αλλά νά σκεφθοῦμε πώς, στο μέλλον, θά είμαστε επιεικείς (μετρίως) στις τιμωρίες» για νά μή βγοῦμε χαμένοι (46' μτφ. 40). Τό συμφέρον οδηγεί λοιπόν άφ' έαυτου στην επιείκεια, δηλαδή στο δίκαιο πού υπερβαίνει τό δίκαιο (βλ. Άριστοτέλους *Ρητορική*, 1374 α). Συμφέρει νά ευεργετείς.

'Όταν, παρακάτω, οι Πλαταιείς λένε στους Σπαρτιάτες ότι τούς άδικούν από συμφέρον, άφου έχουν αποφασίσει πριν τή δίκη νά τούς θανατώσουν, για νά καλοπιάσουν τήν Θήβα (53' μτφ. 45), έχουμε ένα ανάλογο σκεπτικό. Η θανατική ποινή είναι πάλι τό σημείο απόκλισης δικαίου και συμφέροντος: «'Αν βασισετε τήν κρίση σας επάνω στο τί είναι ώφέλιμο για σās (αυτόκα χρησίμω)... τότε θά γίνει φανερό ότι δέν κρίνετε σύμφωνα μέ τό δίκαιο, αλλά σύμφωνα μέ τό συμφέρον σας». 'Όμως δέν πείθουν, παρ' όλο πού κι αυτοί λένε ότι τό δίκαιο συμφέρει: «Τό συμφέρον σας δέν βρίσκεται πουθενά άλλου, παρ'ά στο νά επιδιώκετε νά συνδυάζετε τό άμεσο συμφέρον σας (παραυτικά... ώφέλιμον) μέ τήν εύγνωμοσύνη προς τους συμμάχους σας». Τό συμφέρον μετατρέπεται σε δίκαιο γιατί είναι ό έαυτός του (άμεσο συμφέρον) και τό άλλο του (εύγνωμοσύνη). 'Όταν υπερβαίνουμε τό άμεσο συμφέρον, τό συμφέρον προσεγγίζει τό δίκαιο. 'Έτσι εισάγεται μιά διάκριση: Μόνο τό άμεσο συμφέρον (αυτόκα, παραυτικά) δέν μπορεί νά συμφιλωθει μέ τό δίκαιο. Οι ίδιοι οι Πλαταιείς αξίζουν τήν επιείκεια των Σπαρτιατών, λένε, γιατί προτίμησαν τό δίκαιο από τό άμεσο συμφέρον τους, όταν αντιστάθηκαν στον Ξέρξη, μή τά ξύμφορα... πράσσοντες, αλλά κι όταν πολέμησαν τούς ίδιους, πράττοντας «έκείνο πού μās επέβαλλε τό δίκαιο (δικαίως), νά μέινουμε πιστοί στους Άθηναίους, και όχι εκείνο πού ήταν τό συμφέρον μας (κερδαλέως), νά έρθομε μαζί σας» (56' μτφ. 47).

Βέβαια ό Πλαταιείς δέν έπεισαν τους Σπαρτιάτες. Δέν προέκυψε έδω ή επιείκεια άπ' τό συμφέρον. 'Ενώ από μόνο του τό δίκαιο είναι γενικά ανίσχυρο³ και θά ήταν ουτοπικό αν αναμέναμε ν' αυτοπραγματωθει. Μόνο ένα συμφέρον ενώνει τό συμφέρον και τό δίκαιο, αν τά ενώνει ποτέ κάτι. Τά ενώνει δέ κυρίως στην έσωτερική πολιτική. 'Όπως όταν ό ήγέτης των Συρακούσιων δημοκρατικών υποστηρίζει ότι ή δημοκρατία συμφέρει τούς όλιγαρχικούς, λέγοντάς τους: «'Όσοι από σās είναι καλύτεροι, θά ώφεληθοῦν τό ίδιο και ίσως περισσότερο παρ'ά ό πολός λαός» (Ζ', 39-40' μτφ. 3, 115-116). Στην έσωτερική πολιτική θ' αναζητήσει κι ό Μάρξ τό δίκαιο συμφέρον, εκείνο πού ή πραγμάτωσή του ώφελει και τούς έχθρους του.

'Αλλά αυτό ισχύει σ' ένα βαθμό και στην έξωτερική πολιτική. Τό δείχνει ένα επιχείρημα των Μηλιών, παρ' όλο πού ούτε αυτοί έπεισαν, όπως ξερούμε. Οι Άθηναίοι τούς λένε ότι τά «νομικά επιχειρήματα έχουν αξία όταν εκείνοι πού τά επικαλούνται είναι περίπου ισόπαλοι σε δύναμη (δίκαια μέν εν τω ανθρωπείω λόγω από τής ίσης ανάγκης κρίνεται)», γιατί άλλως «ό ισχυρός επιβάλλει ό,τι του επιτρέπει ή δύναμή του». Αυτοί άπαντούν στην ίδια βάση, πού είναι «τό συμφέρον κι όχι τό δίκαιο», κι έτσι επικαλούνται «επιχειρήματα πέρα από τά άυστηρά πλαίσια του δικαίου». Λένε ότι συμφέρει τούς Άθηναίους νά μήν τούς σκοτώσουν, για νά μήν υποστούν τά ίδια αργότερα» (Ε', 89-90' μτφ. 3, 74). 'Όντως, όταν ήττήθηκαν, πίστεψαν, λέει ό Ξενοφών, «ότι θά πάθαιναν τά ίδια πού είχαν κάνει κι αυτοί στους Μηλίους» (*Έλληνικά*, Β', 2, 3' μτφ. Ρ. Ρούφου, Γαλαξίας 1966' 1, 75). 'Ισως τούς συνέφερε νά είχαν «ευεργετήσει» τούς Μηλίους, όπως τούς Μυτιληναίους, όντας «λιγότερο άδικοι άπ' ό,τι θά μπορούσε νά τούς επιτρέψει ή δύναμή τους».⁴

1. Μόλις βγήκε ή πρώτη καλή μετάφρασή του: 'Ο περιορισμός του ανθρώπου, Παπαζήσης.

2. *Ηγεμόνας*, κεφ. 15, Γαλαξίας 1967, σ. 78, μτφ. Καζαντζάκη. Βλ. τό βιβλίο μου *Machiavel. Le rounoir du prince*, PUF, Παρίσι 1997 και τό άρθρο μου «'Εγελος και Μακιαβέλλι», *Δευκαλίων* 16/1, 1998, όπου υποστηρίζω, αντίστοιχα, αυτές τίς δύο άπόψεις.

3. Βλ. Δ', 62' μτφ. 2, 138: «'Η επιτυχία, αν θέλει κανείς νά εκδικηθει, δέν είναι εξασφαλισμένη από τό γεγονός και μόνο ότι άδικήθηκε εκείνος πού τό επιχειρεί».

4. Μιά έννοια αυτοπεριορισμού τής δύναμης άντλεί και ό Νίτσε από τό ίδιο χωρίο: *Άνθρώπινο, πολύ ανθρώπινο*, 1, §§ 92, 93. 'Οφείλω τήν επισήμανση στην Γκόλφω Μαγγίνη.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΑΒΑΣΙΛΗΣ

(είσαγωγή - επίμελεια)

Σαλφούς Σάπφειροι

Έκδόσεις Γαβριηλίδης

Άθήνα 2001, σ. 94

ΣΤΡΑΤΗΣ ΚΟΥΝΙΑΣ

Άγιος Βασίλειος Κυνουρίας

Συμβολή στους άγώνες 1940-1949

Λεωνίδιο 2001, σ. 48

Πρόκειται για ένα ενδεικτικό ανθολόγιο, καμωμένο με γνώση, μεράκι και ευαισθησία, όπως και άλλα ανάλογα του Γιώργου Καραβασιλή. Μέ θεματικό του άξονα τή γυναικεία όμοφυλοφιλία, ξεκινά από τήν ιδρύτρια του «είδους», τό όποιο φαίνεται πώς χρειάστηκε περισσότερους από είκοσι αιώνες για νά βρεϊ τή συνέχειά του και κυρίως τήν εκ νέου νομιμοποίηση στους Γάλλους καταραμένους ποιητές και εν προκειμένω στον Μπωντλαίρ και τον Βερλαίν. Μάλλον φτωγή και ή συγκομιδή των έπομένων χρόνων, δυσανάλογη μέ τον αριθμό, τή βαρύτητα και τή λειτουργικότητα των όμοφυλόφιλων ποιημάτων του άλλου φύλου, τά όποια έχουν δημιουργήσει μία κραταιά παράδοση, μέ ποιήματα και ποιητές πρώτης γραμμής. Λίγα και τά εύρηματα από τήν ελληνική ποίηση, περιορίζονται στή συμμετοχή τής Μυρτιάτισσας, τής Ζωής Καρέλλη και τής Όλγας Μπούμας, αν και νομίζω πώς ή έρευνα στά μετά τό 1974 περιοδικά του «χώρου» θά μπορούσε νά αποδώσει και άλλους καρπούς. Παρ' όλα αυτά, ή αποκάλυψη του ανθολογίου είναι τό ποίημα τής σχεδόν άγνωστης Σαλφούς Σπαθοπούλου, τής όποίας τά βιογραφικά στοιχεία δέν είναι δεδομένα, άφου δέν γνωρίζουμε έπακριβώς ούτε τή χρονολογία γέννησης (1922 ή 1923, κάπου στή Βόρεια Ελλάδα), τό επαγγελμά της (μάλλον δασκάλα), ενω συγκεχυμένες είναι και οι πληροφορίες πώς κατοικήθηκε φριχτά από τους Γερμανούς κατά τή διάρκεια τής Κατοχής και έζησε κάτω από άθλιες συνθήκες στή Θεσσαλονίκη μέχρι και τή δεκαετία του '70. Τά λίγα αλλά επαινετικά πού έχουν γραφεί γι' αυτήν ό Γιάννης Ρίτσος και ό Άνδρέας Καραντώνης δέν έχουν δημιουργήσει κάποιο σημείο αναφοράς για τό έργο της. Το ανθολογούμενο ποίημα της επιγράφεται, παραδόξως, «Αυτόν πού πιότερο λαχτάρησε ή ψυχή μου» και περιγράφει τή διαδικασία υποκατάστασης του άπωλεσθέντος έραστή μέσα από μία φανταστική σχέση τής πρώην μέ τήν νέα έρωμένη του, σ' ένα έρωτικό σύμπλεγμα άξεδιάλυτο. Ένα ψυχολογικού τύπου και μεσοπολεμικών άπληξέσεων εύρημα, μέ μόλιχη δόση από Πιτιγκρίλι και Νικολά Σεγκύρ, πού καθιστά τό ποίημα πολλαπλώς άπρόσμενο.

Φαίνεται πώς μέ τή μονογραφία του για τόν Γιάννη Σαρρή (Σαρρήγιαννη), πού εκδόθηκε επίσης στό Λεωνίδιο (1999), ό Στρατής Κουνιάς εγκαινίασε μία σειρά προσεγγίσεων στήν δεκαετία του 1940, όπως αυτή άφορα τό νότιο τμήμα τής έπαρχίας Κυνουρίας (Τσακωνιά), δηλαδή τήν ανατολική πλευρά του Πάρωνα, ό όποιος άπετέλεσε τό λίκνο και των δυό άντάρτικων στήν Πελοπόννησο. Αυτή τή φορά ή προσοχή του εστιάζεται σέ ένα από τά χωριά τής όρεινης γραμμής, τόν Άγιο Βασίλειο, πού μαζί μέ τό γειτονικό Πλατανάκι άπετέλεσαν καθ' όλη σχεδόν τή δεκαετία του '40 τόπους καταφυγής των διωκόμενων, βάσεις έπιμελητείας και ύπηρεσιών, φιλόξενα μέρη για όνειρα και προσδοκίες. Ό επίλογος τραγικός, στό Πλατανάκι δικάστηκε από τό ανταρτοδικείο ό ταγματάρχης του Δημοκρατικού Στρατού Άλέκος Τσουκόπουλος, έξιλαστήριο θύμα για τίς βαριές άπώλειες του τάγματός του, μία παγωμένη νύχτα του Γενάρη του '49, στον Άγιο Βασίλειο, όπου και εκτελέστηκε ή ποιή.

Η παρουσίαση των γεγονότων πού διαδραματίστηκαν καθ' όλη τή δεκαετία στον Άγιο Βασίλειο, αν και άποσπασματική, σέ κάποιες πλευρές είναι έξαιρετικά ενδιαφέρουσα, όπως για παράδειγμα ή εξέταση των προπολεμικών πολιτικών εντάξεων των πρωταγωνιστικών προσώπων ή τά στοιχεία για τήν συμμετοχή και τά άποτελέσματα των εκλογών του 1946 και του Δημοψηφίσματος. Τά προβλήματα και οι άπαιτήσεις αρχίζουν ακριβώς από εδώ: ό Στρατής Κουνιάς φαίνεται νά διστάζει αν θά πορευθεί προς μία πλήρη καταγραφή των διαδραματισθέντων σέ ένα χωριό τόσο σημαντικό ή θά προσθέσει κάποιες χρήσιμες και άπαραίτητες ψηφίδες στήν εικόνα τής Κυνουρίας και των άντάρτικων του Πάρωνα ή, τέλος, αν θά συνθέσει τίς προσωπογραφίες των έπιφανέστερων αγωνιστών τής περιοχής. Και όντως τό διβλίο εκεί καταλήγει, δηλαδή στά δύο σημαντικότερα τέκνα του χωριού, τόν δικηγόρο Νίκο Λάτση και τόν γιατρό Νίκο Μάστορη. Πολιτικός έπίτροπος του 8ου συντάγματος του ΕΛΑΣ (Λακωνίας-Κυνουρίας) ό πρώτος, έθνοσύμβουλος Κυνουρίας ό δεύτερος, και οι δυό τους δεδηλωμένα έπιφυλακτικοί ή και άρνητικοί άπέναντι στήν προοπτική δεύτερου άντάρτικου, παρ' ότι μετά τή Βάρκιζα παρέμειναν παράνομοι στον Άγιο Βασίλειο και στά περίε όρεινά. Στή συνέχεια εντάχθηκαν στό Δημοκρατικό Στρατό, έστω και αν δέν κατέλαβαν σημαντικές θέσεις στήν ιεραρχία. Τό τέλος τους πανομοιότυπο: τό καλοκαίρι του 1949, μετά τήν κατάρρευση του Δημοκρατικού

Στρατού στην Πελοπόννησο, συνελήφθησαν και στο δρόμο για τη Σπάρτη εκτελέστηκαν. Τά κεφάλια τους εκτέθηκαν σε δημόσια θέα.

Νομίζω πώς ο Στρατής Κουνιάς δέν πρέπει να αρκεσθεί στην απόδοση του επιβεβλημένου φόρου τιμής στους νεκρούς, αλλά να θέσει σαφέστερες και κυρίως απαιτητικότερες προδιαγραφές στην εργασία του, ακριβώς γιατί έχει τις δυνατότητες, τα κριτήρια, τη γνώση και τό υλικό να συγκροτήσει κάτι πιο σύνθετο.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΠΟΥΛΟΣ

Ο Έμφυλιος Πόλεμος
στην έπαρχία Καλαβρύτων
1946-1949

Έκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2001, σ. 206

Ιστορικός ο χαρακτήρας και του πέμπτου βιβλίου του Δημήτρη Παλαιολογόπουλου, όπως ούποτε συνέχεια του άμεσως προηγούμενου *Τό Λαϊκό Διδασκαλειό Πελοποννήσου, ένα φυτώριο διδασκάλων του ΔΣΕ*, του οποίου μάλιστα υπήρξε σπουδαστής τό 1948 και έτσι είχε την τύχη να βρεθεί στην καρδιά του «λαϊκού κράτους» που δημιουργήθηκε για λίγους μήνες στα σύνορα των νομών Αρκαδίας-Ηλείας-Αχαΐας. Παρ' ότι όμως συμμετοχος στα γεγονότα και στίς περιπέτειες που ακολούθησαν την κατάρρευση, ή ματιά του είναι αρκετά νηφάλια, ή γραφή του στραωτή, μέ μιά επάρκεια που ξεφρνάει, ή έστιασή του μεταφέρεται άβιαστα από τά στρατιωτικά γεγονότα στον τρόπο που τά εισπράττουν οι τοπικές κοινωνίες, ο όρίζοντάς του είναι πολύ ευρύτερος από αυτόν που όρίζουν τά όσα έζησε ή τό δηλωμένο αντικείμενο της έρευνάς του, δηλαδή ή έπαρχία Καλαβρύτων, όπου και τό χωριό του Σκούπι (σήμερα Πάος).

Τό βιβλίό έξετάζει αναλυτικά και πολυεπίπεδα τά όσα συνέβησαν στην έπαρχία Καλαβρύτων και σιγά σιγά, όσο τό άντέχει κάθε φορά ή αφήγηση, ανοίγεται στην έξιστόρηση του Έμφυλιου στην Πελοπόννησο. Έτσι, άφ' ενός μās δίνει μιά πλήρη καταγραφή των γεγονότων σ' έναν συγκεκριμένο χώρο, καταθέτοντας άγνωστα και πολύτιμα στοιχεία, και άφ' έτέρου μās προσφέρει μιά άλλη όψη του Έμφυλιου στην Πελοπόννησο και κυρίως της κατάρρευσης του Δημοκρατικού Στρατού, κυτώντας από βορράν προς νότο, στην ίδια φορά μέ τό κύμα των εκκαθαριστικών, ενώ όλες οι μέχρι τώρα άφηγήσεις προέρχονταν από καταγόμενους άπ' τή Νότια Πελοπόννησο ή από μαχητές που τους κρίσιμους τελευταίους μήνες έτυχε να υπηρετούν εκεί, μέ άποτέλεσμα να μήν έχουν άμεση έποπτεία πάνω στο ίδιο τό γεγονός της κατάρρευσης της πρώτης και βασικότερης γραμμής άμυνας του Δημοκρατικού Στρατού, στην απώλεια

του ζωτικού χώρου της «ελεύθερης περιοχής», και να περιορίζονται στην περιγραφή του κύματος που πλησίαζε συνθλίβοντας τά πάντα.

Άν ακόμα συνυπολογίσουμε πώς ή περιοχή όπου συναντώνται οι τρεις νομοί υπήρξε ή έδρα όχι μόνο της 3ης Μεραρχίας του Δημοκρατικού Στρατού αλλά και όλων των υπηρεσιών του «λαϊκού κράτους» και ακόμα πώς ο Παλαιολογόπουλος είναι από τους έλαχιστους επιζώντες και μάλιστα μέ βεβαιωμένη συγγραφική δυνατότητα, θά πρέπει να πούμε πώς μās όφείλει ένα ακόμα βιβλίό, ακριβώς μέ αυτό τό θέμα.

Κώστας Βούλαρης

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

● ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Ποίηση

Μαρία Κούρη, *Νομίζουν ότι λείπω*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2001, σ. 64.

Φώτης Άγγουλές, *Μιά παρουσίαση από τον Γιώργο Μπλάνα*, εκδ. Γαβριηλίδης, Αθήνα 2001, σ. 106.

Ιωάννης Σεβαστιανός Ρώσσης, *Η μόνη φλόγα*, εκδ. Πλανόδιον, Αθήνα 2001, σ. 64.

Έκτωρ Κακναδάτος, *Άκαρεϊ*, εκδ. Άγρα, Αθήνα 2001, σ. 56.

Σπύρος Κανιούρας, *Χώρος δυνατών θέσεων*, εκδ. Άγρα, Αθήνα 2001, σ. 56.

Κωνσταντίνος Δανασσής, *Τά οικόσημα*, εκδ. Τό ροδακίό, Αθήνα 2000, σ. 32.

Μιγκέλ Έρνάντιεθ, *Μαύρα μάτια μαύρα*, απόδοση Βασίλης Λαλιώτης, εκδ. Μπιλιέτο, 2001, σ. 8.

Francisco Brines, *Ποιήματα της παλαιάς ζωής*, διγλωσση έκδοση, μτφρ. Τάσος Δενέγρης, εκδ. Γαβριηλίδης 2001, σ. 48.

Πεζογραφία

Παυλίνα Παμπούδη, *Μύθοι για πολύ μεγάλα παιδιά*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2001, σ. 128.

Σταύρος Κρητικός, *Σελίδες σκόπιμα λευκές*, μυθιστόρημα, εκδ. Γαβριηλίδης, Αθήνα 2001, σ. 176.

Δοκίμια

Alvin Kernan, *Ο θάνατος της λογοτεχνίας*, μτφρ. Άλέξης Έμμανουήλ, πρόλογος Χάρης Βλαβιανός, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2001, σ. 336.

● ΧΡΟΝΙΚΑ - ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Φώντας Λάδης, *Μίκης Θεοδωράκης, Τό χρονικό μιάς επανάστασης, 1960-1967*, εκδ. Έξάντας, Αθήνα 2001, σ. 264.

Ίάκωβος Παπαδόπουλος, *Τά χρόνια που μίλησαν*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 120.